

BOSANSKI JEZIK

ČASOPIS ZA KULTURU BOSANSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA

8

BOSANSKI JEZIK

ČASOPIS ZA KULTURU BOSANSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA

8

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Remzija Hadžiefendić-Parić, Mirza Turbić-Hadžagić, Marica Petrović,
Marijana Nikolić, Sead Nazibegović, Azra Verlašević, Izet Beširović

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-Chief

Refik Bulić

Urednički savjet / Board of consulting editors

Josip Baotić (Sarajevo)	Wayles Browne (Ithaca)
Zrinjka Glovacki-Bernardi (Zagreb)	Senahid Halilović (Sarajevo)
Enver Halilović (Tuzla)	Marko Jesenšek (Maribor)
Dževad Jahić (Sarajevo)	Najil Kurtić (Tuzla)
Ahmet Kasumović (Tuzla)	Ivo Pranjković (Zagreb)
Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)	Yusuf Ziya Sümbüllü (Aydın)
Josip Silić (Zagreb)	Aleksander Urkom (Budapest)

Sekretarijat / Editorial Secretaries

Halid Bulić
Bernes Aljukić

Lektori / Language editors

Autori

Časopis je indeksiran u / The journal is indexed in

EBSCO

Dizajn / Design by

Maja Hrvanović

Izdavač i adresa Uredništva / Address of publisher and editors

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Odsjek za bosanski jezik i književnost
Dr. Tihomila Markovića br. 1
75000 TUZLA, BiH

Časopis izlazi jednom godišnje.

UDK 811.163.43

ISSN 1512-5696

BOSANSKI JEZIK

ČASOPIS ZA KULTURU BOSANSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA

8

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Odsjek za bosanski jezik i književnost

Faculty of Philosophy of Tuzla University
Department for the Language and Literature

Tuzla, 2011.

SADRŽAJ

TABLE OF CONTENTS

RASPRAVE I ČLANCI

Meliha Hrustić – Ismail Palić

Particip prezenta kao hibridna gramatička kategorija u njemačkome i ekvivalenti u bosanskom jeziku / The Present Participle as a Hybrid Grammatical Category in German and Its Equivalents in Bosnian 9

Halid Bulić

Pridjevi attributiva tantum i pridjevi praedicativa tantum u bosanskom jeziku / Adjectives Attributiva Tantum and Adjectives Praedicativa Tantum in Bosnian Language..... 31

Bernisa Puriš

Stilističke vrijednosti repriznih konektora u književnoumjetničkom tekstu *Grozdanina kikota* Hamze Hume / Stylistic Significance of the Repetitive Conectors in *Grozdanin kikota* by Hamza Humo 41

Edna Klimentić

Frazemska polisemija, sinonimija i antonimija u romanu *Hodža Strah* Derviša Sušića / Phraseological Polysemy, Synonymy and Anthonymy in the Novel *Fear Imam* Written by Derviš Sušić 53

Marijana Nikolić

Časopis *Dobri pastir* u kontekstu jezične situacije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (od 1950. do 1990. godine) / The Magazine *Dobri Pastir* in the Context of Language Situation in Croatia and Bosnia and Herzegovina (from 1950. to 1990.) 65

Alen Kalajdžija

Dijahronijski presjek važnijih strukturnih osobina zapadne štokavštine / Diachronic Insight into More Important Structural Features of Western Shtokavian 75

Refik Bulić

Porijeklo ekavizma u govorima tešanjско-maglajskog kraja / Origin of Ekavism in the Speeches of Tešanj-Maglaj Area 91

Mehmed Kardaš

Stilska funkcija arhaizama u srednjovjekovnoj bosansko-humskoj pismenosti / Stylistic Features of Archaisms in the Medieval Bosnian Literacy 137

Sead Nazibegović

Gramatika bosanskog jezika Franje Vuletića u metodičkom kontekstu – začetak bosanske filološke i metodičke tradicije / The Beginnings of Methodological Researches in the Teaching of Mother Tongue and Literature in Bosnia and Herzegovina 153

Mirela Berbić

Slijepi Jozef Pronek i mrtve duše: etika prevođenja i subjekt kulturne razlike ili kako „kulturno“ pre/(pri)govarati / The Blind Jozef Pronek and the Dead Souls: the ethics of translation and the subject of cultural difference or how to negotiate/emur „culturally“ 161

PRILOZI

Refik Bulić

Bibliografija radova objavljenih u časopisu *Bosanski jezik* od 2000. do 2010. godine 179

PRIKAZI, OCJENE, OSVRTI

Mirsad Kunić

O zbirci *Muslimanske narodne pjesme* Muharema Kurtagića 187

Redakcija

Zahvala osnivaču i prvom uredniku časopisa *Bosanski jezik* 195

Upute za autore / Guidelines for Authors 199

RASPRAVE I ČLANCI

UDK 811.112.2'367.625.43:811.163.4*3
Originalni naučni rad / Original scientific paper
Primljen / Received on 15. 12. 2011.
Prihvaćen za objavljivanje /
Accepted for publication on 23. 12. 2011.

Meliha HRUSTIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

Ismail PALIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

PARTICIP PREZENTA KAO HIBRIDNA GRAMATIČKA KATEGORIJA U NJEMAČKOME I EKVIVALENTI U BOSANSKOM JEZIKU

U prilogu se prvenstveno razmatra particip I u njemačkome i ekvivalentne jedinice u bosanskom jeziku. Autori se bave kategorijalnom pripadnošću participa u njemačkome, odnosno funkcionalno-semantičkih ekvivalenata u bosanskome, njihovim gramatičkim službama i značenjem. U prilogu se također načinju i druga općenitija pitanja vezana za naslovljenu problematiku.

Ključne riječi: particip I, particip II, pridjev, glagol, glagolski prilog sadašnji, popridjevljenje (adjektivizacija), atributska upotreba, predikativna upotreba, adverbijalna upotreba, ekvivalencija, ekvivalent

1. Particip I u njemačkom jeziku

Aktuelan problem u modernoj lingvistici predstavlja klasificiranje riječi na vrste. Logično bi bilo očekivati da je u svakom problematičnom slučaju dovoljno pogledati u gramatiku (npr. Duden 4) i naći rješenje u pogledu pripadnosti date riječi određenoj vrsti riječi. No, u praksi to često nije slučaj. Postoje tzv. „granični slučajevi”¹, koji po nekim kriterijima spadaju u jednu vrstu riječi, a po drugima u drugu. Ovakva neusaglašenost može se smatrati posljedicom manjkavosti usvojenih kriterija za

¹ U njemačkom jeziku za ovakve se riječi ustalio naziv „Grenzgänger“ (usp. STORRER 2007). Prijevod termina – autori.

određivanje pripadnosti određenoj vrsti, no svaki pokušaj prilagođavanja obično vodi novim „graničnim slučajevima”. U njemačkim gramatikama broj vrsta riječi razlikuje se od autora do autora: počev od podjele na 5 vrsta riječi Hansa Glinza (usp. Linke/Nussbaumer/Portmann 2001: 76), preko tradicionalne podjele na 10 vrsta riječi, pa čak do 16 vrsta riječi, koliko se može naći kod Engela (1994: 60).

Jedan od poznatih „graničnih slučajeva” u njemačkim gramatikama predstavlja i particip I ili particip prezenta. Neke gramatike svrstavaju ga u glagolski oblik, neke u pridjeve, dok u nekim vlada opredjeljenje da je riječ i o jednom i o drugom. Tako se u jednom broju njemačkih gramatika (Duden-Grammatik 1998: 194, Flämig 1981: 603, Brinkmann 1971: 99, Eisenberg 1989: 109, Engel 1996: 557) zastupa stanovište da participi mogu biti upotrijebljeni pridjevski, tj. kao pridjevi, a Brinkmann i Engel ih i izričito nazivaju pridjevima. Kad je o njemačkom jeziku riječ, nas ovdje prvenstveno zanima particip I, ali će radi usporedbe biti data i zapažanja o participu II.

Engel (1996: 557) se pridržava svoje definicije da je pridjev svaka riječ koja može stajati između determinativa i imenice. Participi I (izuzimajući neke kao *seiend*, *habend*) mogu biti upotrijebljeni atributski, i stoga ih Engel smatra pridjevima, npr.: *die hungernde Bevölkerung* (*narod koji gladije* /dosl. **gladujuć* *narod*/).

Od participa II Engel u pridjeve ubraja samo one koji su nastali od glagola koji mogu tvoriti pasiv ili onih koji ne mogu tvoriti pasiv, ali tvore perfekt pomoću glagola *sein* i imaju rezultativno značenje², npr.:

ein leergetrunkenen Krug (može tvoriti pasiv) – *krčag ispijen do dna*
der abgestorbene Baum (glagol sa **sein**-perfektom, rezultativan) –
izumrlo drvo

Angelika Storrer upućuje na postojanje nedoumice pri definiranju participa kao vrste riječi zbog činjenice da se particip I tradicionalno ipak svrstava u glagolske oblike, mada se koristi u tipično pridjevskoj funkciji, dakle atributski (*das kochende Wasser*), ili adverbijalno (*ich traf ihn kochend in der Küche*) (usp. Storrer 2007: 905). Po ovom kriteriju particip I bliži je pridjevu, smatra Storrer, ali se prema načelnom dogovoru ubraja u glagole (Storrer, *ibid.*). Kategorije participa i pridjeva još više međusobno približava Weinrich (1993: 534), koji se slaže s Engelom da particip koji se može upotrijebiti atributski spada u red pridjeva. Participima, koji po svom obliku fleksije predstavljaju „glagolske pridjeve“ (Verbal-Adjektive), zbog njihova glagol-

² Ne mogu se kao pridjevi upotrijebiti participi II kao *geschlafen*, *gelaufen* u primjerima: **mein geschlafener Onkel* (glagol s *haben*-perfektom); **der gelaufene Nachbar* (glagol sa *sein*-perfektom, nije rezultativan). Neki nerezultativni glagoli mogu pomoću dodataka dobiti rezultativno značenje, te se mogu upotrijebiti atributski: *der aus dem Haus gelaufene Onkel*. Ako particip II tvori dio glagolskoga kompleksa, kao u *Haben Sie heute gut geschlafen?*, onda se taj oblik shvata kao glagol, a ne kao pridjev (usp. Engel 1996: 557).

skog porijekla pripadaju neka dodatna svojstva koja izdvajaju ovu grupu od ostalih pridjeva. Particip prezenta ili particip I Weinrich (1993: 539) naziva „neutralnim participom“ (Neutral-Partizip), i to zato što je u pogledu svoje oznake tempusa neutralan, dakle ne daje informaciju ni o prošloj ni o budućoj perspektivi. Javlja se i s aktivnim i s pasivnim značenjem. Od svakoga glagola, bez obzira na njegovu valentnost, može se napraviti neutralni particip pomoću flektiva *-end*, koji se dodaje glagolskoj osnovi i u datom slučaju može i dalje imati odgovarajuću fleksiju. Weinrich tvrdi da i neutralni particip kao i particip perfekta ustvari predstavlja „glagolski pridjev“³ (Verbal-Adjektiv).

Bitna činjenica u tvorbi participa I jeste upravo to što se od svakog glagola može napraviti ovaj oblik dodavanjem spomenutog flektivnog nastavka *-end*. To je većinom dovoljan razlog da gramatičari ovaj oblik svrstaju u glagolske oblike. Međutim, posmatra li se ovaj sufix kao derivacioni, može se ustvrditi da je u tvorbi ovog oblika riječ o tipičnoj derivaciji (usp. Fuhrhop/Teuber 2000: 101). Mada je u tom slučaju neobična općenitost derivacijskog procesa (odnosi se na cijelu kategoriju glagola, što se ne može reći za ostale derivacione sufixe)⁴, ipak takva općenitost ne isključuje tvorbeni proces koji uzima cijelu kategoriju glagola kao osnovu. Participi (npr. *geschrieben, lesend*) tvore se po određenim morfološkim pravilima od glagola i mogu se i dalje u svako doba tvoriti. To ih razlikuje od deverbativnih pridjeva izvedenica, kao što su oni na *-lich* (*schriftlich, verzeihlich*) ili oni na *-bar* (*lesbar, erkennbar*), ili u bosanskom jeziku pridjeva na *-iv/-lživ* (*/ne/oprostitiv, prepoznatljiv*) ili na *-ak* (*čitak, pitak*), koji su kao pridjevi izvedenice leksikalizirani i ne mogu se dalje tvoriti od svakog novog glagola.⁵ Situacija se dalje usložnjava zbog specifične mogućnosti upotrebe participa I. Ako particip I posmatramo kao glagolski oblik, onda definitivno možemo ustvrditi (što je i prihvaćeno u većini njemačkih gramatika) da je riječ o glagolskom obliku koji nema promjenu po licu niti broju, te se nalazi u grupi infinitivnih glagolskih oblika uz infinitiv i particip II. Međutim, ovaj se oblik mijenja kao i pridjev u svojoj najkarakterističnijoj upotrebi – atributskoj. Osim atributski, particip I može biti upotrijebljen i adverbijalno,⁶ ali ne i predikativno.⁷

³ Prijevod termina *Verbal-Adjektiv* – autori.

⁴ Fuhrhop/Teuber (2000: 101) navode za primjer sufix *-bar*: Ne može se od svakoga glagola napraviti *bar*-izvedenica. Ova neprimjenjivost određenog derivacionog procesa na cijelu kategoriju riječi ipak ne isključuje tvorbeni model u daljem objašnjenju.

⁵ U radu se svjesno ne osvrćemo na tzv. gerundiv u njemačkom jeziku (*das zu lesende Buch*), koji zavređuje zaseban pristup.

⁶ U njemačkim gramatikama općenito je prihvaćeno stanovište da se pridjev može upotrebljavati atributski (*schönes Mädchen*), predikativno (*Das Mädchen ist schön*) i adverbijalno (*Das Mädchen singt schön*).

⁷ Tvrdnja da se particip I ne može upotrijebiti predikativno zalužuje ipak dalju obradu, kako pokazuje Pakkanen-Kilpia (2008).

Atributski upotrijebljen, particip I ponaša se kao i svaki pridjev, dakle slaže se s imenicom u rodu, broju i padežu: *das singende Mädchen, der schlafende Hund*. U ovakvoj upotrebi moraju se pojaviti i obavezne dopune osnovnog glagola, npr. **das verliebende Mädchen* nije gramatično, ali jeste *das sich verliebende Mädchen*. U ovoj upotrebi particip I znatno se razlikuje od participa II. Naime, atributska upotreba participa II dosta je ograničena, pa je moguće *das gesungene Lied*, ali ne i **das gesungene Mädchen*. Dva participa odnose se na različite tematske uloge u svojoj atributskoj ulozi (usp. Fuhrhop/Teuber 2000: 103). Tako se particip I odnosi na tematsku ulogu koju popunjava subjekt u aktivnoj rečenici (*das singende Kind/*Lied – dijete koje pjeva/*pjesma koja pjeva*), a particip II na ulogu koju popunjava objekt (*das gesungene Lied/*Kind – ispjevana pjesma/*ispjevano dijete*).⁸ S druge strane, refleksivna se zamjenica uz particip II ne upotrebljava: *das verliebte Mädchen*, a ne **das sich verliebte Mädchen*.⁹ Atributski se uz particip I pojavljuju i druge dopune glagola (tzv. prošireni participski atribut): *das ihm unmittelbar nachfolgende Taxi; der den Verkehr regelnde Polizist*.¹⁰ Moguće je i pojavljivanje glagolskih dodataka, npr. *ein seit Stunden bellender Hund*.

Particip I koristi se i u adverbijalnoj funkciji. U takvim slučajevima on se može transformirati u adverbijalnu zavisnu klauzu:

Pfeifend kam er zurück. – Er kam zurück, indem/während er piff.

*Alle reden gestikulierend. – Alle reden, indem sie gestikulieren.*¹¹

Od tri pridjevske upotrebe jedino je predikativna zatvorena za particip I. Stoga se kombiniranje participa I s kopulativnim glagolom *sein* smatra negramatičnim: **Sie ist schweigend*. Isto vrijedi i za kombiniranje s drugim kopulativnim glagolima: **Sie wird/bleibt schweigend*. U većini gramatika zastupljeno je mišljenje da se predikativno mogu upotrijebiti samo participi I koji su već leksikalizirani kao pridjevi, kao u primjerima:

Diese Geschichte ist ganz rührend (spannend, entzückend, betörend, enttäuschend, empörend). (Weinrich 1993: 539)

⁸ Autori navode i da srednjovisokonjemački nije poznao ovo ograničenje te da su se participi I odnosili ne samo na subjekatsku ulogu nego i na ostale tematske uloge (Fuhrhop/Teuber, *ibid.*). Na istom mjestu autori ističu da se u srednjovisokonjemačkom particip I ponašao pridjevskije nego u novovisokonjemačkom, što upućuje na činjenicu da je taj oblik ustvari bio pridjevski, a tek je u srednjovisokonjemačkom postepeno poprimio glagolski karakter (*ibid.*).

⁹ Fuhrhop/Teuber navode još primjera, poput *die erkälteten Kinder – *die sich erkälteten Kinder*.

¹⁰ Primjeri Weinrich (1993: 539).

¹¹ Primjeri Weinrich, *ibid.*

Međutim, nigdje se ne daju precizni kriteriji koji se koriste da se ustanovi leksikaliziranje participa i njihov prelazak u kategoriju pridjeva. Iscrpnija analiza otkriva i ovdje drugačije stanje. Pakannen-Kilpia (2008: 5) ispituje različite kriterije koji služe za uvrštavanje participskog oblika u pridjevski, polazeći od semantičkog nivoa. Semantička transformacija jeste kriterij koji se navodi kao mjerodavan za uvrštavanje participa I u kategoriju pridjeva. Tako Engel (1996: 430) smatra da se particip I nikada ne pojavljuje kao sastavni dio glagolskoga kompleksa (npr. **Die Kuh war brüllend*). S druge strane, predikativna funkcija postaje moguća kod onih participa koji su izgubili glagolski karakter i poprimili novo značenje (Engel, *ibid.*). Kao primjer Engel navodi rečenicu *Die Dame war reizend*. Dakle, lematiziranje u rječniku prvostepeni je kriterij za označavanje participskog oblika kao pridjevskog. Međutim, u svojoj analizi participskih oblika u predikativnoj upotrebi Pakannen-Kilpia (2008: 7) dokazuje da u jezičkoj praksi¹² postoji veliki broj primjera u kojima se particip I koristi u predikativnoj upotrebi bez promjene značenja ili leksikaliziranja, te navodi, između ostalih, i ove primjere:

Dies wäre für den normalen Ablauf einer Interaktion vollkommen ausreichend.
Sie wusste schon, dass der versoffen war und vielleicht süchtig, mager und hustend,
zahnlos und voller Trauer.

Nesuglasice među autorima u pogledu klasifikacije izazivaju i nejasne formulacije koje se stalno spominju („kao pridjev“, „pridjevski karakter“ itd.). Semantička transformacija ipak je često navođen kriterij u klasifikaciji (usp. Tao 1991: 37), npr.:

das schlagende Argument (pridjev)
Das Argument ist *schlagend*. (pridjev)
Der *schlagende* Hans (glagol)
**Hans ist schlagend.*

Očigledno je da se u obzir u ovakvim slučajevima mora uzeti i semantička komponenta, jer u prvom slučaju – *das schlagende Argument* – imamo izmjenu značenja pridjeva *schlagend*, koji se na bosanski jezik može prevesti (mada dosta slobodno) kao *neoboriv (argument)*.

U drugom primjeru, međutim – *der schlagende Hans* – nema nikakve izmjene značenja participa *schlagend*, te se taj primjer mora prevesti kao *Hans koji udara*, i nemoguća je predikativna upotreba. Ni sintaksički kriteriji ne nude ništa bolje. U literaturi preovladava mišljenje da se predikativno upotrijebljeni particip I mora struk-

¹² Pakannen-Kilpia ovdje iz svoga korpusa navodi 296 primjera, od kojih je samo 63 leksikalizirano, dok ostali, po tom kriteriju, ne pokazuju nikakvu semantičku transformaciju (2008: 8).

turno posmatrati kao pridjev jer više ne posjeduje svoju glagolsku valentnost (Pakannen-Kilpia 2008: 18). Na istom mjestu navodi se sljedeći primjer koji i dokazuje ovu tezu:

die Ansätze sind bedeutend

die Ansätze bedeuten einen grossen Fortschritt, ali ne i **die Ansätze sind einen grossen Fortschritt bedeutend*

Međutim, primjeri iz korpusa koje analizira Pakannen-Kilpia (ibid.) ponovo pokazuju da je moguće pojavljivanje participa I u predikativnoj upotrebi s odgovarajućim dopunama:

Meist waren die Toten ausgetrocknet gewesen, abgemagert, an Leitungen hängend... Otto war für uns das Vorbild eines jungen Mannes, gewandt, gut aussehend und freundlich mit uns Kindern...

Činjenica da bi ovi primjeri bili apsolutno negramatični bez dopune **sie waren hängend...*, **er war aussehend...* ne objašnjava ovu mogućnost upotrebe participa I. U literaturi je primijećeno da particip I u atributskoj upotrebi može zadržati svoje dopune, često i mora, ali predikativna upotreba obično je rezervirana za pridjevske participe, te se ova pojava mora detaljnije istražiti na opširnijem korpusu. Stoga Pakannen-Kilpia (ibid.) zaključuje da je često navođeno mišljenje po kojem se samo participi koji su leksikalizirani kao pridjevi mogu koristiti kao predikativi u suštini neprimjereno jer primjeri u analiziranom korpusu daju drugačiju sliku. Izlaz iz ove situacije nalazi se u mogućnosti da se leksikaliziranje obavlja tek nakon upotrebe određenog participa I kao predikativa, i to samo u slučajevima kad je frekventnost njegove upotrebe visoka, a ne sporadična (Pakannen-Kilpia ibid.).

2. Bosanski ekvivalenti njemačkom participu I

Poput njemačkoga danas, i bosanski jezik nekada je imao participe – njih ukupno pet¹³ – koji su se mijenjali kao pridjevi, po imenskoj i složenoj pridjevskoj deklinaciji. Ali, za razliku od njemačkoga, bosanski jezik participe nije očuvao u njihovoj nekadašnjoj glagolsko-priloško-pridjevskoj funkciji¹⁴, tako da danas imamo više mor-

¹³ Particip prezenta aktivni, particip prezenta pasivni, particip preterita aktivni I, particip preterita aktivni II i particip preterita pasivni (Barić i dr. 1997: 633).

¹⁴ Oblici različitih participa (osim participa prezenta pasivnog, čiji su ostaci pridjevi *pitom* i *lakom*) u bosanskome jeziku susreću se u različitoj mjeri u pisanim spomenicima, iako se vrlo rano, još od najranijih spomenika, bilježe znatna pomjeranja u njihovoj gramatičko-semantičkoj prirodi koja ih udaljavaju od pravih participa.

foloških i sintaksičkih jedinica koje u savremenom bosanskom jeziku funkcioniraju umjesto starih participa, prije svih glagolske priloge, glagolske pridjeve, pridjeve te relativne (atributske) klauze.

Starije gramatike bosanskoga jezika (npr. one iz 19. st.) registriraju participe, barem terminološki. Tako Weber (1862: 139) u posebnom poglavlju o participima navodi kako „ima participijah i prislovah¹⁵ glagoljnih (prelznikah, gerundijah): značenje jim je posve isto, oblik malone jednak, samo što prislovi g. ostaju nepromě-njeni, neslažući se s ničim; ali poraba jim je različita; jer u nas se samo onda metje participij, kada bi u izreci imalo stajati odnosno zaima koji, *a, e*“, navodeći (str. 141) i odgovarajuće primjere: „*Čověk, koji umire, nezna za se = Čověk umirući nezna za se. Čověku, koji umire, užegu svěću = Čověku umirućemu užegu svěću. Čověka, koji je umro, netrěba žaliti = Čověka uměrla netrěba žaliti.*“ Particip kao termin upotrebljava i prvi moderni gramatičar bosanskoga jezika Tomo Maretić (1963¹⁶: 662) kad govori o glagolskim pridjevima – radnom („particip aktivni“) i trpnom („particip pasivni“).

U novijim gramatikama (onim iz 20. i 21. st.) pronalazimo različito stanje. Neke od njih upotrebljavaju termin „particip“, kao, npr., Barić i dr. (1997: 244-246), koji taj termin koriste kao sinonim (ali ipak sporedan) terminima „glagolski prilog“ i „glagolski pridjev“. Slično postupaju Silić – Pranjković (2005: 76, 80), samo što se tu termin „particip“ kao naporedan koristi samo za glagolske pridjeve. Drugi – brojniji (npr. Brabec – Hraste – Živković 1970; Minović 1987; Jahić – Halilović – Palić 2000; Piper i dr. 2005 i dr.) – uopće nemaju ovog termina u svojim gramatikama, te dosljedno govore samo o glagolskim pridjevima i glagolskim prilozima. Stevanović (1979: 734-735), npr., izričito napominje da je nakon raskida veze između participa i imenice, tj. gubljenja kongruencije, postalo neopravdano dalje govoriti o participima.

Sažimajući rečeno, možemo konstatirati da su se u bosnistici uglavnom udomaćili termini „glagolski pridjevi“ i „glagolski prilozima“ za „ostatke“ nekadašnjih participa. Ovim se terminima koriste i oni gramatičari koji smatraju da je i termin „particip“ još upotrebljiv. Silić – Pranjković (2005: 197-198), npr., ističu da su glagolski pridjevi i glagolski prilozima „u pravom smislu riječi hibridni (miješani) oblici“: da od svojstava glagola imaju vid i (ne)prelznost, od svojstava pridjeva mociju (tj. trorodnost), a od svojstava priloga značenje okolnosti. Otuda za njih i jesu predloženi i usvojeni termini „glagolski pridjevi“ i „glagolski prilozima“. Čini se, međutim, da se ovim složenim terminima može prigovoriti zbog toga što oznake „pridjevi“ i „prilozima“ u njima zauzi-

¹⁵ Weberov termin za priloge.

¹⁶ Kao što je poznato, prvo izdanje Maretićeve *Gramatike* pojavilo se 1899. god. Mi smo se ovdje koristili trećim, nepromijenjenim izdanjem.

maju semantički centralno mjesto, što onda sugerira da su to prije svega prilozi i pridjevi, a da posjeduju i neke karakteristike glagola (ili čak da su samo porijeklom od glagola), što ne može biti prihvatljivo budući da je upravo obrnuto. U svakom slučaju, jasno je da tu više ne može biti riječi o participima.

Uglavnom se smatra (usp. Engel/Mrazović 1986: 145) da njemačkome participu I u bosanskom jeziku od „nasljednika“ participa odgovara glagolski prilog sadašnji. Međutim, za ovaj se glagolski oblik, koji se tvori isključivo od nesvršenih glagola, u gramatikama tvrdi da obilježava radnju „koja je istovremena s nekom drugom radnjom... izrečenom ličnim glagolskim oblikom, bilo da je ta radnja... u sadašnjosti, bilo da je u prošlosti..., bilo da je u budućnosti“ (Jahić – Halilović – Palić 2000: 285), tj. da taj glagolski oblik „najčešće ima značenje koje odgovara značenju vremenske surečenice s veznikom *dok*“ (Silić – Pranjković 2005: 198), ili da je po svojoj funkciji u rečenici priloška odredba vremena sa značenjem istovremenosti (Stevanović 1979: 735). Iz rečenoga se vidi da se glagolski prilog sadašnji u bosnistici u cjelini razmatra kao adverbijalna (priglagolska) kategorija, što je i sasvim opravdano.¹⁷ Nigdje se u bosnističkoj literaturi ne spominje mogućnost funkcioniranja glagolskih priloga kao pridjeva, što je, kako je poznato, svojstveno participima. Stoga je ekvivalencija glagolskog priloga sadašnjeg njemačkom participu I, koji je dominantno, barem u funkcionalno-semantičkom smislu, pridjevska (tj. priimenička) kategorija, vrlo ograničena i svedena samo na dio adverbijalne upotrebe participa I.

Postoji, međutim, jedna druga pojava u bosanskome jeziku čiji rezultati konvergiraju s njemačkim participom I. To je popridjevljenje (adjektivizacija) glagolskih priloga, posebno sadašnjega.¹⁸ U gramatičkoj literaturi ona je samo sporadično konstatirana.¹⁹ Nešto detaljnije od ostalih ovim se pitanjem još davno pozabavio Stevanović (1962; 1979: 745-752), stavljajući u središte pažnje glagolski prilog sadašnji i od njega izvedene pridjeve. Stevanović tvrdi da je ključni uvjet postanka pridjeva od glagolskog priloga sadašnjeg upotreba odnosnoga glagola „sa znače-

¹⁷ U bosnistici je možda najviše pažnje dosad posvećeno glagolskim priložima, pa tako i sadašnjem, kao kondenzatorima u površinskoj strukturi rečenice (v., npr., Stevanović 1979: 734-759; Ivić 1983: 155-176; Palić 2007: 130-138; Ahmetović-Palić 2011). U tim radovima težište je na uspostavljanju i razjašnjenju formalno-semantičkih uvjeta i suodnosa koji postoji između različitih tipova zavisnih i nezavisnih klauza i glagolskih priloga kao njihovih funkcionalno-semantičkih ekvivalenata.

¹⁸ Nema nikakve sumnje da razlozi popridjevljenja glagolskih priloga leže u njihovu participskom porijeklu. Zbog toga bi se možda moglo postaviti i pitanje opravdanosti termina „popridjevljenje glagolskih priloga“, budući da je tu očigledno riječ o reaktualizaciji funkcije i značenja koje su te riječi nekada (kao participi) redovno imale.

¹⁹ Štaviše, Barić i dr. (1997: 245) daju posebnu normativnu napomenu objašnjavajući kako nije dobro previše upotrebljavati gl. pril. sad. u pridjevskoj funkciji.

njem stalnog vršenja radnje“, čime taj glagol dobija „kvalifikativan karakter“, kakav po pravilu imaju pridjevi. Spomenuti proces bio je olakšan obličkom sličnošću (-ī kao nastavak određenog pridjevskog vida m. r. te -ēt kao nastavak gl. pril. sad.), a dodatno podržan sistemom deverbativnih pridjeva sa sufiksom -āēt starog postanka (*brijaći, crtaći, pisaći, šivaći, žvakaći* itd.).²⁰ Stevanović, međutim, nema pravo kad tvrdi da ovako nastali pridjevi imaju oba vida te da su obični u atributskoj, a neobični u predikativnoj funkciji. Naime, morfološki gledano, ovakvi su pridjevi određenog vida: imaju karakteristične nominativne nastavke (-ī, -ā, -ē)²¹ i paradigmu određenog vida (-eg, -em... /m. i s. r./; -e, -oj... /ž. r./). Sintaksički gledano, oni pokazuju svojstva i određenog vida (kao atributi ulaze u kongruentnu sintagmu s demonstrativnim zamjenicama, npr. *ovaj ponižavajući položaj*), ali i neodređenoga (imaju predikativnu funkciju, npr. *položaj je ponižavajući*, kao i adverbijalnu, npr. *ponižavajući, taj je položaj bio neprihvatljiv*). Stoga bi primjerenije bilo kazati da je u ovakvih pridjeva došlo do neutralizacije razlike po vidu. Prelaskom u kategoriju pridjeva nekadašnji glagolski prilozima dobijaju gramatička svojstva pridjeva (mociju, deklinaciju), te gube svoju glagolsku valentnost (usp.: *circus je mnogo zarađivao putujući po svijetu* i **po svijetu putujući circus mnogo je zarađivao*), osim tamo gdje je ona podudarna s pridjevskom (usp.: *govorio je veoma prijeteći i bio je to veoma prijeteći govor*).²²

Dakle, u jeziku očigledno postoji potreba da proces semantički preraste u svojstvo, tj. da se neki predmet (u širem smislu) kvalificira procesom koji vrši ili koji se u vezi s njim vrši. Jezici koji imaju participe, kao njemački, posegnut će za njima, jer participi i postoje radi toga. Jezici koji su imali participe pa ih izgubili, kao bosanski, mogu u traganju za *najekonomičnijom* jezičkom oznakom za takav sadržaj pokušati „revitalizirati“ svoje participe tako što će njihovim „nasljednicima“ (u slučaju bosanskoga glagolskim prilozima i glagolskim pridjevima) dodijeliti nove semantičke i gramatičke funkcije mijenjajući tako njihovu prirodu. Takav postupak svakako može biti značajno podržan ugledanjem na jezike koji imaju participe. I upravo je to ono što se događa u bosanskom jeziku. Pitanje je, međutim, da li je moguće (i koliko) utvrditi pravila po kojima se to događa. Ako govorimo o opsegu te pojave, onda

²⁰ Takvi pridjevi nisu osobito brojni, a sufiks -āci danas je slabo plodan (Babić 1991: 409). U velikom jednotomnom *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović-Palić-Šehović 2010), koji sadrži oko 60.000 rječničkih jedinica, registrirano ih je 35. Mahom su istog semantičkog tipa i znače „koji služi/koristi se za...“, dakle naglašeno su kvalifikativni.

²¹ S izuzetkom rijetkih koji su doživjeli obličku promjenu, npr. *vruć, moguć, nemoguć, svemoguć*.

²² To je i sasvim normalno budući da dodavanje dopuna ili dodataka načelno semantički ograničava radnju, zbog čega ona gubi kvalifikativni karakter, te stoga nije pogodna za adjektivizaciju.

možemo ustvrditi da je ona prilično široka. Naprimjer, *Rječnik bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović 2010) registrira ukupno 78 pridjeva nastalih od glagolskog priloga sadašnjeg. Da taj popis ni izbliza ne dočarava brojnost ovakvih pridjeva u svakodnevnoj upotrebi, može se zaključiti po tome što na njemu nema, recimo, pridjeva *galopirajući, ohrabrujući, plamteći, plutajući, zaglušujući, zavijajući* itd. O ukorijenjenosti ovakvih pridjeva u bosanskome također svjedoče i terminološki izrazi koji ih sadrže, npr.: *osiguravajuće društvo, svijetleća raketa, rasprskavajuća mina, tekuća pitanja* itd.

Kad je riječ o tipovima glagola sklonih popridjevljenju na ovaj način, to su u ogromnoj većini predikatski glagoli koji u dubinskoj strukturi fokusiraju subjekt (npr. *osiguravajuće društvo* /← društvo osigurava/, *otežavajuća okolnost* /← okolnost otežava/, *putujuće pozorište* /← pozorište putuje/, *šumeća tableta* /← tableta šumi/...), a sasvim je rijetko nešto drugo u fokusu (npr. *čućeći položaj* /← u položaju se čući/, *sjedeće mjesto* /← na mjestu se sjedi/, *stojeći stav* /← u stavu se stoji/).²³

No, iako je popridjevljenje glagolskog priloga sadašnjeg u bosanskom jeziku nesumnjivo obična pojava, većina glagola ipak ne iskorištava tu mogućnost, a razlozi su očigledno semantičke naravi. Najprije, postoje glagoli čija je radnja po prirodi takva da se ne može normalno interpretirati kvalifikativno. Zašto u bosanskom jeziku, npr., ne susrećemo pridjeve tipa **trčeći (čovjek), *spavajuća (žena), *pričajući (svjedok)* i sl. moglo bi se jednostavno objasniti time što trčanje, spavanje, pričanje ne mogu u datom kontekstu biti shvaćeni kao stalna karakteristična svojstva bića, nego samo trenutna, a to ne odgovara uvjetima koje zahtijeva adjektivizacija. Neku radnju neki subjekt može i stalno, neprestano vršiti, ali to ne znači da su ispunjeni uvjeti za adjektivizaciju (npr. **dišuće živo biće*) jer upravo takvoj radnji može nedostajati ključna stvar – restriktivnost.

Zbog toga je bitno naglasiti da se ne adjektiviziraju glagolski prilozi sadašnji sa značenjem „stalnog vršenja radnje“, kako to formulira Stevanović, nego oni koji znače radnju koja može biti protumačena restriktivno, tj. koja može biti iskorištena diferencijalno – da se njome jedan predmet (u širem smislu) ili red predmeta postavi u opoziciju prema dugom predmetu ili redu predmeta. Takve su radnje stalne, trajne (npr. *viseći most, ležeći policajac*), i nikad nisu vremenski ograničene niti jednokratne (npr. **govoreća osoba, *padajući snijeg*). Ono što se tom prilikom događa jeste metaforička konceptualizacija glagolskog značenja kao pridjevskog, koja prirodno rezultira većim ili manjim prijenosom značenja (usp., npr., *noseća žena, odlučujuća utakmica, uznemirujuće vijesti* itd.). Zato se značenje tako nastalih pridjeva uvijek opisuje kao „kojemu je bitno svojstvo da... /visi, leži.../“, a ne „koji... /visi, leži.../“.

²³ Ovakva situacija u bosanskome sasvim odgovara i semantičkim uvjetima upotrebe participia I u njemačkome, što je ovdje već konstatirano.

Ipak, postoji više faktora koji ograničavaju adjektivizaciju glagolskog priloga sadašnjeg u semantičkim uvjetima koji bi joj pogodovali. Jedan od glavnih razloga jeste postojanje pridjeva koji pokriva ciljano značenje.

Takvi pridjevi zapravo su primarne jedinice koje izriču „participska“ pridjevska značenja izgubljena u jeziku. Oni su po pravilu deverbativni, a ima ih više tipova, kao:

- već spominjani pridjevi sa sufiksom *-aći*: *brijaći, grijaći, pisaći, ribaći...* (nemamo, npr., **brijući aparat* zato što imamo *brijaći aparat*);
- pridjevi sa sufiksom *-(lj)iv*: *vrcljiv, dopadljiv, pažljiv, sanjiv...* (nemamo, npr., **vrteće dijete* zato što imamo *vrcljivo dijete*);
- pridjevi sa sufiksom *-av*: *drhtav, treptav, kenjkav, klimav...* (nemamo, npr., **drhteće/dršćuće ruke* zato što imamo *drhtave ruke*);
- pridjevi sa sufiksom *-an*: *zanosan, odbojan, dosadan, šuman...* (nemamo, npr., **zanoseća ljepotica* zato što imamo *zanosna ljepotica*);
- pridjevi sa sufiksom *-ak*: *zvonak, gibak, prhak...* (nemamo, npr., **zvoneći glas* zato što imamo *zvonak glas*);
- pridjevi izvedeni od glagolskog pridjeva radnog (nekadašnjeg participa): *ključao, vreo, zakasnio, zaspao*²⁴... (nemamo **ključajuća voda* zato što imamo *ključala voda*);
- drugi pridjevi, kao *živ* (nemamo, npr., **živeći*²⁵ zato što imamo *živ*);
- pridjevski upotrijebljeni glagolski pridjevi trpni (također nekadašnji participi): *uspavan, napet, rasplakan*²⁶... (nemamo **spavajuće dijete* zato što imamo *uspavano dijete*)

Međutim, ako postojeći pridjev nema potpuno isto značenje kakvo bi imao onaj izveden od glagolskog priloga sadašnjeg, onda je adjektivizacija moguća (imamo, npr., *tekuća voda* i pored pridjeva *tečan*, ili *trepćuće žuto svjetlo na semaforu* i pored pridjeva *treptav* i *treperav*). Usto je, naravno, važna i kolokacija (možemo imati *vrteća platforma*, a ne **vrcljiva platforma* jer *vrcljiv* kolocira sa živim bićima). Drugi, sličan razlog može biti postojanje imeničkih tvorenicu koje su konceptualizirale *ciljano značenje* (nemamo, npr., **bušecu mašinu* zato što imamo *bušilicu*, ili **opasujući kaiš* zato što imamo *opasač*).

Dakle, adjektivizacija glagolskoga priloga sadašnjeg ograničena je prije svega postojanjem odgovarajućih pridjeva koji su leksikalizirali „participska“ značenja. Međutim, ukoliko ne postoji takav pridjev ili leksem druge vrste (imenica, prilog i

²⁴ U obzir dolaze i glagoli svršenog vida čiji glagolski pridjev radni izriče rezultativnost radnje.

²⁵ U savremenom bosanskom jeziku ni postojeći pridjev *živući* nije u praktičnoj upotrebi.

²⁶ U obzir dolaze glagoli svršenog vida čiji glagolski pridjev trpni izriče rezultativnost radnje.

dr.), a postoje semantički uvjeti za adjektivizaciju, ona u bosanskome jeziku može biti izvršena. Da li će, ipak, do toga doći, odlučuju govornici. Poticaj stvaranju pridjeva od glagolskog priloga sadašnjeg i njihovoj upotrebi, posebno prilikom prevođenja, svakako daju strani jezici s participima.

„Participsko“ značenje u bosanskom jeziku može se prenijeti i relativnom (atributskom) klauzom. Ona je ne samo odgovarajući nego praktično i jedini potpuni semantički ekvivalent pridjevskom participu s neizmijenjenim glagolskim značenjem (npr. **stojeći čovjek – čovjek koji stoji*)²⁷, posebno u slučajevima proširene participske konstrukcije (particip s dopunama ili dodacima). S druge strane, ukoliko je došlo do metaforičke konceptualizacije glagolskog značenja kao pridjevskog, relativna klauza, da bi bila semantički ekvivalent participu, mora biti semantički modificirana na odgovarajući način (usp.: *višeći ormarić = ormarić koji se kači na zid, a ne ormarić koji visi*).

Posezanje za relativnom klauzom opravdano je u svim slučajevima u kojima ne postoji odgovarajući pridjev ili sl. niti ima semantičkih uvjeta za adjektivizaciju glagola; u drugim slučajevima ono može biti znak oslabljene kompetencije korištenja raspoloživim resursima bosanskoga jezika.

3. Kontrastivna usporedba: njemački particip I prema značenjskim eksponentima nekadašnjeg participa prezenta aktivnog u bosanskom jeziku

U nastavku rada želimo utvrditi koliko su značenjski eksponenti nekadašnjeg participa prezenta aktivnog u bosanskom jeziku ekvivalentni njemačkom participu I.²⁸

Kako je već rečeno, u literaturi se često uzima glagolski prilog sadašnji – kao direktni „potomak“ participa prezenta aktivnog u bosanskome – za prijevodni ekvivalent njemačkom participu I. Takvo mišljenje pretežno se temelji na činjenici da je historijski i tvorbeno zaista riječ o odgovarajućim oblicima, jer se u oba jezika ovi oblici tvore od glagola (u bosanskome samo od nesvršenih), u procesu tvorbe sudjeluju svi glagoli, riječ je o infinitnim glagolskim oblicima.

Međutim, vidjeli smo da se glagolski prilog sadašnji u savremenom bosanskom jeziku ne upotrebljava pridjevski, nego samo priloški, tj. adverbijalno. Stoga je apsolutna ekvivalencija s njemačkim participom I moguća u njegovoj adverbijalnoj funkciji – kad je upotrijebljen kao glagolski prilog, npr.:

²⁷ Vremenska klauza s veznicima *dok* i *kad*, koja bi također možda mogla doći u obzir, ipak nije potpuni semantički ekvivalent pridjevskom participu (usp. **Stojećem čovjeku tresu se ruke – Čovjeku koji stoji tresu se ruke – Čovjeku, dok/kad stoji, tresu se ruke.*).

²⁸ Primjeri korišteni u analizi uzeti su iz časopisa „Der Spiegel“ br. 48 od 28. 11. 2011. godine. Manji broj primjera potječe iz gramatika koje su korištene u dijelu rada koji se bavi teorijskim razmatranjima.

Lachend grüßt sie uns. – Pozdravila nas je **smijući se**.

Triumphierend schenkt er den Brief. – **Trijumfujući** poklonio je pismo.

Alle reden **gestikulierend** auf sie ein. – Svi je nagovaraju **gestikulirajući**.

„Halb **schauernd**, halb **bewundernd** verbreiteten Moskauer Zeitungen die Kunde...“ (Spiegel, 48: 86)

„Napola **strepeći**, a napola **diveći se** moskovske novine proširile su vijest...“

„Doch in Ägypten gingen verhüllte Frauen bereits 1919 **demonstrierend** auf die Straße...“, (Spiegel, 48: 93)

„Ali u Egiptu su još 1919. godine pokriveno žene **demonstrirajući** izišle na ulice...“

Grubelnd saß ich in der siebten Klasse... (Spiegel, 48:136)

Razmišljajući sjedio sam u sedmom razredu...

Pridjevi koji semantički konceptualiziraju značenja koja je nekada imao particip prezenta aktivni (preteča glagolskog priloga sadašnjeg) u bosanskom jeziku mogu biti ekvivalentni njemačkom participu I.

Ekvivalencija postoji kad je particip I upotrijebljen atributivno, pri čemu predikativna upotreba nije moguća:

...gutes Leben, gute Luft und einen **funktionierenden** Markt garantiert. (Spiegel, 48: 106) (**der Markt ist funktionierend*)

...garantira dobar život, dobar zrak i **funktionalno** tržište.

in den **kommenden** zwei Jahren (**Jahre sind kommend*) – u **naredne** dvije godine²⁹

die **vorübergehende** Maßnahme (**die Maßnahme ist vorübergehend*)

– **privremena** mjera

Također, ekvivalencija postoji i kad je riječ o leksikaliziranim (adjektiviziranim) participima I. Vidjeli smo da je u lingvističkoj literaturi uglavnom zastupljeno mišljenje da je neoboriv kriterij za pripadnost participa kategoriji pridjeva njegovo leksikaliziranje. Ukoliko je particip zabilježen u rječnicima, on, bez obzira na svoje participsko porijeklo, pripada kategoriji pridjeva.³⁰

Kontrastivnom usporedbom s bosanskim takvo se mišljenje može još dodatno potvrditi, budući da se kao bosanski prijevodni ekvivalent također pojavljuje pridjev:

²⁹ U navedenom primjeru moguć je i prijevodni ekvivalent participu I riječ *idući* (*u iduće dvije godine*), ali će o tome više riječi biti u nastavku.

³⁰ Kod Weinricha (1993: 539) nalazimo podatak da se kod ovih, leksikaliziranih participa uglavnom radi o starim metaforama koje su usljed česte upotrebe izbljedjele, te se nekad i ne mogu dovesti u vezu sa svojim glagolskim porijeklom. Sam prijevod na bosanski jezik to i dokazuje.

ein **reizendes** Mädchen – **dražesna** djevojka
ein **blendender** Einfall – **sjajna** ideja
eine **spannende** Geschichte – **napeta** priča
wütende Leserbriefe – **bijesna** pisma čitalaca

Da je u ovim slučajevima i u njemačkome zaista riječ o pridjevima, dokazuje također mogućnost njihova kompariranja:

„Aber auf YouTube wächst gerade das größte, **umfassendste** Archiv der Menschheit...“ (Spiegel, 48: 53)

„Ali na YouTubeu upravo raste najveći, **najobuhvatniji** arhiv čovječanstva...“

Pridjevi u bosanskome izvedeni od glagolskog priloga sadašnjeg redovno su ekvivalentni njemačkom participu I. Oni zapravo, u funkcionalno-semantičkom smislu, predstavljaju jedinice prvoga reda koje stoje prema njemačkom participu I, jer uprkos svome pomjerenom značenju (do čega, vidjeli smo, dolazi u procesu njihove pridjevske leksikalizacije) još uvijek, baš kao i njemački particip I, čuvaju jaku značenjsku vezu s ishodišnim glagolom. Tako je u sljedećim primjerima, u kojima je particip I atributski upotrijebljen:

Für die Briten ist der Deal ein **enttäuschendes** Geschäft... (Spiegel, 48: 85)

Za Britance je ovaj dogovor **razočaravajući** posao...

...damit der Beschluss **bindende** Wirkung hat. (Spiegel, 48: 60)

...kako bi odluka imala **obavezujuće** djelovanje.

... mehr Mittel in den Unterhalt des **bestehenden** Netzes investiert werden. (Spiegel, 48: 45)

...investira više sredstava u održavanje **postojeće** mreže.

Entsprechende Zeugenaussagen von Mitarbeitern liegen den Ermittlern vor.

(Spiegel, 48: 75)

Istražitelji imaju **odgovarajuće** izjave svjedoka.

Ein Indiz für das **wachsende** Ausfallrisiko... (Spiegel, 48: 65)

Pokazatelj za **rastući** rizik od ispadanja...

...als Ausdruck seiner **bevorstehenden** Beduetungslosigkeit... (Spiegel, 48:150)

...kao izraz njegove **predstojeće** beznačajnosti...

Predikativna upotreba blokirana je za particip I u njemačkom jeziku. Ukoliko se ovaj oblik ipak pojavi, onda se on uzima kao pridjev. A kao njegovi ekvivalenti u bosanskom jeziku ovdje se pojavljuju pridjevi s participskim značenjem:

*Diese Geschichte ist ja ganz **rührend, empörend, spannend...***

*Ova je priča vrlo **dirljiva, uzbudljiva, napeta...***

*„...und teilweise als **krebsregend** gelten.“ (Spiegel, 48: 75)*

*„... a djelimično važe za **kancerogene**.“*

ili pridjevi izvedeni od glagolskog priloga sadašnjeg:

*Diese Geschichte ist ja ganz **entzückend (betörend, enttäuschend...)***

*Ova je priča vrlo **očaravajuća (obmanjujuća, razočaravajuća...)***

*Der persönliche Eindruck ist **entscheidend...** (Spiegel, 48: 119)*

*Lični utisak je **odlučujući...***

Ponekad se u bosanskome od pridjeva nastalog od glagolskog priloga sadašnjeg kategorijalnom transformacijom mora izvesti prilog. To se događa onda kad particip I stoji uz kvantifikativnu sintagmu, npr.:

***überraschend** viel Zuspruch (Spiegel, 48: 60)*

***iznenađujuće** puno odobravanja*

I u sljedećim primjerima adverbijalno upotrijebljenim leksikaliziranim njemačkim participima I (pridjevima) u bosanskome odgovaraju prilozi. Takvi prilozi uglavnom pokazuju prepoznatljivu značenjsku vezu s glagolima, npr.:

*...des Bundes, der die B178n **überwiegend** finanziert. (Spiegel, 48: 45)*

*...saveza koji **pretežno** finansira B178n.*

*...weil er sich nicht **ausreichend** informiert fühlte. (Spiegel, 48: 22)*

*...jer se nije osjećao **dovoljno** informiranim.*

*Seit in Brüssel **dauernd** um neue Rettungspakete gerungen wird... (Spiegel, 48: 60)*

*Otkad se u Briselu **stalno** bore oko novih paketa za spas...*

*...entzog Chevron **vorübergehend** die Lizenz. (Spiegel, 48: 110)*

*...duzeo je Chevronu **privremeno** licencu.*

*...Autobahnen, die **dringend** ausgebaut werden müssen. (Spiegel, 48: 45)*

*... autoputevi, koji se **hitno** moraju proširiti.*

Particip I u njemačkom jeziku u još jednoj adverbijalnoj upotrebi ponaša se kao pridjev. Riječ je o tzv. „objekatskom predikativu“.

Odgovarajuća upotreba pridjeva u bosanskom jeziku naziva se „predikatski apozitiv“ ili „predikatski proširak“. Radi se o konstrukcijama s glagolima primjećivanja (njem. Wahrnehmungsverben), npr.:

*Er fand sie **weinend**. (Er fand sie. Sie weint).*

*Er sah sie **lachend**. (Er sah sie. Sie lacht).*

U bosanskom jeziku nije moguća niti konstrukcija s glagolskim prilogom sadašnjim (usp. *Našao ju je plačući* = Našao ju je dok je plakao³¹) niti konstrukcija s pridjevom izvedenim od njega (usp. **Našao ju je plačuću*). Prijevodno rješenje može biti pridjev izveden od glagolskog priloga trpnog odgovarajućeg glagola s rezultativnim značenjem:

Našao ju je uplakanu/rasplakanu.

Našao ju je nasmijanu.

iako se, zbog česte nemogućnosti tvorbe glagolskog priloga trpnog (kod neprelaznih glagola) ili zbog pomjeranja značenja do kojeg u ovakvim slučajevima može doći, obično pribjegava atributsko-objekatskoj zavisnoj klauzi kao rješenju:

Našao ju je da/kako/gdje plače.

*Našao ju je da/kako/gdje se smije.*³²

Napokon, u svim slučajevima atributske upotrebe njemačkog participa I s neizmijenjenim osnovnim glagolskim značenjem bosanski je semantički ekvivalent relativna (atributska) klauza. Ona odgovara konstrukcijama u kojima je particip I samostalno upotrijebljen, npr.:

der schlafende Hund – pas koji spava

die brennenden Häuser – kuće koje gore

a posebno onima gdje je on proširen, npr.:

der seit Stunden schlafende Hund – pas koji satima spava

das ihm unmittelbar nachfolgende Taxi – taksu koji ga neposredno slijedi

der den Verkehr regelnde Polizist – policijac koji regulira saobraćaj

„...ob das viele Euro-Millionen verschlingenden Projekte wirklich alle nötig sind.“
(Spiegel, 48: 45)

„... da li su projekti koji proždiru milione eura zaista potrebni.“

„...mit den Problemen, die in Deutschland lebende Ausländer haben...“ (Spiegel, 48: 105)

„...s problemima koje imaju stranci koji žive u Njemačkoj.“

Ihr Ende dieser Woche erscheinendes postumes Album... (Spiegel, 48: 122)

Njen posthumni album koji izlazi krajem ove sedmice...

³¹ U bosanskome je, naime, na snazi pravilo po kojemu predikat i glagolski prilog moraju imati isti subjekt.

³² Konstrukcije o kojima je riječ vjerovatno predstavljaju proširenje ACI-konstrukcije (Accusativ cum Infinitiv – konstrukcije poznate u latinskom jeziku), u kojoj je obavezno pojavljivanje infinitiva, a koja se u bosanskom jeziku iskazuje na sličan način (*Er fand sie weinen – Našao ju je da/kako/gdje plače; Er sah sie lachen – Vidio ju je da/kako/gdje se smije*).

Zanimljivo je da se u njemačkom jeziku čak i modalni glagol može pojaviti kao prošireni participski atribut. Ekvivalent je u bosanskom tada relativna klauza:

Er sucht signifikante Menschen, die die nicht enden wollende Krise verursacht haben. (Spiegel, 48: 125)

On traži značajne ljude koji su prouzrokovali krizu koja se ne završava.
(dosl. koja neće da se završi)

4. Zaključak

Pokušaj da se definiira kategorija participa prezenta u njemačkom jeziku (kao i glagolskog priloga sadašnjeg u bosanskom jeziku) neminovno uključuje i dijahronijski pristup. Smatra se da se ova kategorija kroz svoj razvoj održala sa složenom sintaksičkom funkcijom, tako da u njemačkoj lingvistici jedan dio autora tvrdi da je riječ o pridjevskom, a ne o glagolskom obliku. Činjenica jeste da je particip I tokom svog razvoja izgubio svoje nekadašnje mjesto u jezičkom sistemu. Sinhronijski posmatrano, riječ je o hibridnoj kategoriji koja se mora uzimati dvojako – i u svojoj glagolskoj i u svojoj pridjevskoj funkciji. To je pokazala i kontrastivna analiza u ovom radu koja je bila usmjerena isključivo na sinhronijski nivo jezičke upotrebe.

Kad je o participu prezenta aktivnog u bosanskom jeziku riječ, on je doživio sudbinu ostalih participa izgubivši svoju nekadašnju sintaksičko-semantičku prirodu. Zbog toga danas možemo govoriti jedino o jezičkim jedinicama koje su na sebe preuzele njegove pojedine službe i značenja. Glagolski prilog sadašnji, koji kategorijalno pripada glagolima a iskazuje se hibridnom kategorijom (glagol-prilog), zadržao je adverbijalnu funkciju participa. U bosanskom jeziku, međutim, nije formirana slična gramatička (pot)kategorija koja bi preuzela njihovu adjektivnu funkciju, nego su za to uglavnom iskorišteni deverbativni pridjevi. Posebno mjesto među njima pripada pridjevima izvedenim kategorijalnom transpozicijom od glagolskog priloga sadašnjeg. No, adjektivizacija se vrši procesom metaforičke konceptualizacije procesa kao bitnog svojstva, tako da uvijek vodi pomjeranju značenja. Kao ograničavajući faktor u adjektivizaciji glagolskog priloga sadašnjeg pojavljuju se deverbativni pridjevi izvedeni na drugi način, s pomjerenim ili bez pomjerenog značenja u odnosu na moguću tvorbu od glagolskog priloga. Napokon, kao semantički ekvivalent pridjevskom participu s neizmijenjenim osnovnim glagolskim značenjem u bosanskome se pojavljuje i relativna (atributska) klauza. To posebno vrijedi u slučajevima kad je participska konstrukcija proširena nekom dopunom ili dodatkom. S druge strane, ukoliko je došlo do izmjene ishodišnog glagolskog značenja, relativna klauza, da bi bila semantički ekvivalent participu, mora biti semantički modificirana na odgovarajući način.

Particip I u njemačkom jeziku najčešće se pojavljuje u atributskoj ulozi. Predikativna upotreba za ovaj je oblik zatvorena; tako upotrijebljen oblik smatra se pridjevom i obično je već leksikaliziran. Adverbijalna upotreba participa I dosta je česta. Analiza je pokazala da potpuna kategorijalna ekvivalentnost postoji samo u adverbijalnoj (priloškoj) upotrebi, kad se u njemačkom jeziku upotrebljava particip I, a u bosanskoj glagolski prilog sadašnji (*Die Frauen gingen demonstrierend auf die Straße. – Žene su izišle na ulicu demonstrirajući.*). No čak i ovdje se pojavljuju leksikalizirani participi u njemačkom jeziku, što onda vodi upotrebi odgovarajućih priloga u bosanskom jeziku (*Die Autobahn muss dringend ausgebaut werden. – Autoput se mora hitno proširiti.*). Particip I se, kako smo naglasili, ne može upotrijebiti predikativno. U takvoj upotrebi pojavljuju se pridjevi nastali od participa. Ekvivalenti su u takvim slučajevima u bosanskom jeziku deverbativni pridjevi izvedeni sufiksacijom ili kategorijalnom transpozicijom (*Die Geschichte ist rührend. – Priča je dirljiva.*), a posebno mjesto pripada pridjevima izvedenim od glagolskog priloga sadašnjeg (*Die Geschichte ist entzückend. – Priča je očaravajuća*). Ipak, najzanimljiviji je ovaj oblik u svojoj najčešćoj, atributskoj upotrebi u njemačkom jeziku. Tu se kao ekvivalenti također pojavljuju deverbativni pridjevi izvedeni sufiksacijom i kategorijalnom transpozicijom (*entsprechende Zeugenaussagen – odgovarajuće izjave svjedoka; wachsendes Risiko – rastući rizik*). No većina atributski upotrijebljenih participa I u njemačkom jeziku svoj jedini bosanski semantički ekvivalent ima u relativnoj klauzi, bilo da se radi o samostalnoj upotrebi participa (*der schlafende Hund – pas koji spava*), bilo o njegovoj upotrebi u proširenoj konstrukciji (*der seit Stunden schlafende Hund – pas koji satima spava*). Karakteristična je, napokon, još jedna upotreba njemačkog participa I kojoj je u bosanskoj ekvivalent zavisna klauza, a to je particip kao predikatski proširak uz glagole primjećivanja (*Er fand sie weinend – Našao ju je da/kako/gdje plače.*).

Zaključno se može konstatirati da particip I u njemačkom jeziku i glagolski prilog sadašnji u bosanskom jeziku kao njegov pretpostavljeni ekvivalent, posmatrani sinhronijski, pokazuju daleko više razlika nego sličnosti, te da je više nego upitno mogu li se ova dva oblika uzimati korespondentnim. Ipak, ostaje neupitna činjenica da ova dva oblika u oba jezika pokazuju jaku tendenciju ka adjektivizaciji (u njemačkom jeziku jače nego u bosanskoj), te da se pri svakom njihovom međusobnom razmatranju mora računati s tim.

Literatura

- Ahmetović-Palić, S. (2011), *Rečenična kondenzacija u engleskom i bosanskom jeziku*, magistarski rad, Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Babić, S. (1991), *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku. Nacrt za gramatiku* (drugo izdanje), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Barić, E./Lončarić, M./Malić, D./Pavešić, S./Peti, M./Zečević, V./Znika, M. (1997), *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Brabec, I./Hraste, M./Živković, S. (1970), *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Brinkmann, H. (1971), *Die deutsche Sprache*, Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann DUDEN-*Grammatik der deutschen Gegenwartssprache* (= Der Duden in 12 Bänden. Bd. 4), (1998), Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich: Dudenverlag.
- Eisenberg, P. (1989), *Grundriss der deutschen Grammatik*, Stuttgart/Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Engel U./Mrazović, P. (hgg. 1986), *Kontrastive Grammatik Deutsch–Serbokroatisch*, München – Novi Sad: Verlag Otto Sagner.
- Engel, U. (⁴2004, ³1996, ¹1988), *Deutsche Grammatik*, Heidelberg: Julius Groos Verlag.
- Flämig, W. u.a. (1981), *Grundzüge einer deutschen Grammatik*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Fuhrhop, N./Teuber, O. (2000), „Das Partizip 1 im Deutschen“, *ZAS Papers in Linguistics*, 16, 100-114.
- Halilović, S./Palić, I./Šehović, A. (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Helbig, G./Buscha, J. (1994), *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*, Leipzig: Verlag Enzyklopädie.
- Ivić, M. (1983), *Lingvistički ogleđi*, Beograd: Prosveta.
- Jahić, Dž./Halilović, S./Palić, I. (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica: Dom štampe.
- Jung, W. (1980), *Grammatik der deutschen Sprache* (bearbeitet von Starke, G.), Leipzig: Verlag Enzyklopädie.
- Linke, A./Nussbaumer, M./Portmann, P. (2001), *Studienbuch Linguistik*, Tübingen: Niemeyer.
- Maretić, T. (1963), *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Minović, M. (1987), *Sintaksa srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole: Rečenica, padeži, glagolski oblici*, Sarajevo: Svjetlost.

- Pakkanen-Kilpia, K. (2008): *Zum Partizip I als unflektierter adjektivischer Praedikativvergaenzung*. FinDe: Arbeiten mit dem finnisch-deutschen Kontrastkorpus. Band 4. Online-Publikationsserver der Universitaet Wuerzburg.
- Palić, I. (2007), *Sintaksa i semantika načina*, Sarajevo: Bookline.
- Piper, P./Antonić, I./Ružić, V./Tanasić, S./Popović, Lj./Tošović, B. (2005), *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica. U redakciji akademika Milke Ivić*, Beograd: Institut za srpski jezik SANU – Beogradska knjiga – Matica srpska.
- Silić, J./Pranjkić, I. (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga.
- Stevanović, M. (1962), „*Popridevljivanje glagolskog priloga na -ći*“, *Južnoslovenski filolog*, XVIII, 55-85.
- Stevanović, M. (1979), *Savremeni srpskohrvatski jezik II (gramatički sistemi i književno-jezička norma)*, Beograd: Naučna knjiga.
- Storrer, A. (2007), „*Grenzgaengerer: Problemfelder aus didaktischer Sicht*“, u: Hoffman, Ludger (iz.): *Handbuch der deutschen Wortarten*, Berlin/New York: de Gruyter. S.
- Tao, K. (1991), *Syntaktische Untersuchungen zum Adjektivgebrauch in der deutschen Gegenwartssprache. Am Material von literarischen Texten Heinrich Bölls*, Tübingen: Niemeyer.
- Weber, A. (1862), *Skladnja ilirskoga jezika za niže gimnazije*, Beč: C. k. naklada školskih knjiga.
- Weinrich, H. (1993), 1993. *Textgrammatik der deutschen Sprache*. Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich: Dudenverlag.

Adrese autora

Authors' addresses

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

Dr. Tihomila Markovića 1

75000 Tuzla

BiH

meliha.hrustic@untz.ba

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Franje Račkog 1

71000 Sarajevo

BiH

ismail.palic@ff.unsa.ba

THE PRESENT PARTICIPLE AS A HYBRID GRAMMATICAL CATEGORY IN GERMAN AND ITS EQUIVALENTS IN BOSNIAN

Summary

Present participle in the German language belongs to a category which some linguists regard as a verbal and others as an adjectival form. The fact is that this form has lost some of its ancient characteristics during its development, so that we can speak about a hybrid category between the verb and the adjective. Syntactically, the present participle occurs in the position which is typical for adjectives – the attributive position. On the other hand, the other position that is characteristic for adjectives in German linguistics – the predicative position, is blocked for the present participle. It is believed that only lexicalised present participle can occur in predicative position. Present participle occurs also in adverbial position in the German language.

As for the active present participle in Bosnian, it has been affected by many changes. As a result, it lost its former syntactic and semantic functions, so that we can only speak about linguistic units which took over its particular functions and meanings in contemporary Bosnian. The active present participle belongs to the verbs but behaves as a hybrid category between verbs and adverbs. In modern Bosnian it can only be used in the adverbial function. However, no specific subcategory of words was formed to take over the adjectival function of the active present participle in Bosnian. For that purpose Bosnian uses mainly deverbal adjectives, among which those derived from the active present participle have a special place. Deverbal adjectives (those derived by adding different suffixes or by the categorial change), with or without change of the basic meaning of the verb, often prevent the adjectivization of the active present participle. Finally, the relative (attributive) clause is used as the semantic equivalent of the adjectival function of the participle with the unchanged basic meaning of the corresponding verb.

The relative clause is the only appropriate semantic equivalent when the participle construction has a complement or adjunct as its constituent. On the other hand, if a

participle underwent a change of the basic meaning of the verb, the relative clause must be semantically modified in an appropriate way in order to be an equivalent to the corresponding present participle.

Further, the analysis has shown that the complete equivalence exists only in the adverbial use of the present participle. If this form is used in predicative position in German, its equivalents in Bosnian are either adjectives or, seldom, present participle. It is clear in both languages, that this form shows a strong tendency for adjectivization which brings us to the category situated somewhere between the verb and the adjective.

Key words: participle I, participle II, adjective, verb, present verbal adverb, adjectivization, attributive use, predicative use, adverbial use, equivalence, equivalent.

UDK 811.163.4*3'367.623
81'367.332.7
81'367.333

Originalni naučni rad / Original scientific paper
Primljen / Received on 15. 11. 2011.
Prihvaćen za objavljivanje /
Accepted for publication on 23. 12. 2011.

Halid BULIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

PRIDJEVI *ATTRIBUTIVA TANTUM* I PRIDJEVI *PRAEDICATIVA TANTUM* U BOSANSKOM JEZIKU

U ovome radu predstavljena je klasifikacija pridjeva bosanskog jezika na osnovu mogućnosti da vrše različite funkcije u rečenici. Pridjevi su podijeljeni na *atributivno-predikativne pridjeve*, *pridjeve attributiva tantum* i *pridjeve praedicativa tantum*.

Ključne riječi: pridjevi, atribut, predikativ, pridjevi *attributiva tantum*, pridjevi *praedicativa tantum*, unikatni atribut, bosanski jezik

1. Gramatike bosanskog jezika i drugih jezika srednjojužnoslavenskog dijasistema obavezno dijele pridjeve s obzirom na *značenje*. Ta se podjela u gramatikama obično nadovezuje na samu definiciju pridjeva i na taj način bude predstavljena kao najznačajnija, pa možda i jedina bitna podjela pridjeva. Međutim, u vezi s tom podjelom “ništa se ne kaže da li je ili nije gramatički relevantna” (Riđanović 2003: 47).

1.1. Značenjski su kriteriji uvijek slabiji i manje pouzdani od formalnih, jer značenje u većoj mjeri zavisi od pojedinca i teže ga je objektivno opisati. I granice između semantičkih klasa teže je utvrditi. I letimičan pregled stanja u gramatikama pokazuje mnoge slabosti klasifikacije na osnovu značenjskih kriterija. One se prvenstveno ogledaju u činjenici da se u njima za klasifikaciju pridjeva primjenjuje *isti* kriterij, a dobijaju se *različiti* rezultati. Broj klasa pridjeva koji se izdvaja na osnovu značenja kreće se od dva (*opisni i odnosni*, kako je u novijim gramatikama bosanskog jezika /Jahić – Halilović – Palić 2000: 236, Čedić 2001: 101/) do sedam (*kvalifikativni, kvantifikativni, referencijalni, klasifikativni, posesivni, pridjevi porijekla i gradivni pridjevi*, kako je u *Gramatici srpskohrvatskog jezika za strance* /Mrazović – Vukadinović 1990: 256/). Pritom se u nekim klasama razlikuju potklase.

1.2. Usto neke od klasifikacija nisu u skladu ni same sa sobom, kakva je, naprimjer klasifikacija koja je navedena u *Hrvatskoj gramatici* (Barić i dr. 1997: 174). Po njoj se pridjevi najprije dijele na *opisne, gradivne i prisvojne*. Nakon opisa svake od triju navedenih grupa navodi se i druga moguća podjela:

Pridjevi se po značenju također mogu podijeliti na samo dvije skupine, i to na opisne i odnosne.

Opisni su pridjevi isti kao i u trodijelnoj podjeli.

Odnosni pridjevi izriču odnose koje predmet (biće, pojava) ima prema kojemu drugom predmetu. Oni obuhvaćaju posvojne i gradivne pridjeve i neke opisne, i to one koji izriču prostor (...) i vrijeme (...). (Barić i dr. 1997: 174)

Čak i u takvoj podjeli, podjeli samo na *opisne i odnosne*, koja ima samo dvije klase, ta gramatika nije dosljedna i ne povlači jasnu granicu između tih dviju klasa, tako da su neki *opisni* ipak *odnosni*.

2. Čini se da klasifikacija pridjeva na osnovu značenja ne samo da ne može biti precizna nego ne može biti ni naročito korisna za gramatiku. Ali za druge lingvističke discipline poput semantike i leksikologije sigurno jeste. Zato ju je, po našem mišljenju, najbolje ne navoditi u *gramatikama* ili je navesti samo kao manje značajnu (pomoćnu), tradicionalnu podjelu, a pridjeve klasificirati na osnovu provjerljivih i gramatički relevantnih kriterija.

2.1. Po mišljenju M. Riđanovića “pridjevi bosanskog jezika *gramatički* se dijele samo na dva načina: na one koji se (ne) mogu porediti, i na *one koji imaju oba vida ili samo (ne)određeni vid* (isticanje H. B.)” (Riđanović 2003: 47). Na drugom mjestu, pak, isti autor navodi da “jedine dvije značajne gramatičke podjele pridjeva jesu na one koji se mogu i koji se ne mogu porediti, kao i na *pridjeve određenog i neodređenog vida* (isticanje H. B.)” (Riđanović 2003: 144).

Ove su dvije tvrdnje naizgled iste, ali, ovako formulirane, one impliciraju dva suprotstavljena stava u vezi s tzv. *pridjevskim vidom*, jer istaknuti dijelovi prethodnih citata ne znače isto. Ipak, zajedničko im je da se zalažu za klasifikacije pridjeva na osnovu kriterija koji se tiču *komparacije* i na osnovu kriterija koji se tiču tzv. *pridjevskog vida*.

2.2. Navedeni su kriteriji nesumnjivo gramatički, ali je pitanje jesu li to *jedine gramatičke* podjele pridjeva. Po našem mišljenju nisu. Prije svega, da bi se uopće postavilo pitanje ima li pridjev jedan ili dva vida, treba najprije postaviti pitanje je li

pridjev uopće promjenljiv. Dakle, pridjeve ćemo najprije podijeliti prema promjenljivosti (deklinabilnosti) na *promjenljive (deklinabilne)* i *nepromjenljive (indeklinabilne)* (usp. Bulić 2009: 26–52 i Bulić 2011: 55–94). Gramatički značajni kriteriji za klasificiranje pridjeva jesu i mogućnost reduplikacije, mogućnost da vrše funkcije raznih rečeničnih dijelova te vrste dopuna koje pridjevi mogu imati (v. o tome u Marković 2010 i Hrustić 2011). Pridjevi se mogu dijeliti i na osnovu kriterija koji nisu gramatički, naprimjer, na osnovu porijekla ili značenja. Ali s takvim klasifikacijama treba oprezno postupati i ne pripisivati svim članovima tako ustanovljenih klasa iste gramatičke osobine, osim ako se stvarno ne dokaže da je to opravdano.

3. Cilj nam je u ovom radu prikazati klasifikaciju pridjeva na osnovu mogućnosti da vrše funkcije različitih dijelova rečenice. Osnovna sintaksička funkcija adjektivnih riječi, pa tako i pridjeva, jeste “da popunjava poziciju atributa”, a osim toga one “mogu biti i leksičko jezgro imenskog predikata” (Jahić – Halilović – Palić 2000: 331), odnosno predikativ. *Apozitiv* (usp. Jahić – Halilović – Palić 2000: 395) i *predikatski apozitiv* (Jahić – Halilović – Palić 2000: 450–451) nisu u pravom smislu riječi posebna vrsta rečeničnih članova, već su specifični oblici drugih rečeničnih članova: *apozitiv* – oblik *atributa*, a *predikatski apozitiv* – oblik *adverbijalne odredbe* ili *adverbijalne dopune* (usp. Bulić 2010: 56–63).

3.1. Većina pridjeva bosanskog jezika može vršiti i ulogu atributa i ulogu predikativa. Neki, pak, pridjevi mogu vršiti samo jednu od spomenutih uloga. Ovaj se kriterij dosad nije primjenjivao prilikom klasifikacije pridjeva u gramatikama bosanskog jezika niti drugih jezika srednjojužnoslavenskog dijasistema, ali u nekim tekstovima ima naznaka da neki pridjevi ne mogu biti i atribut i predikativ.

3.1.1. Tako se u *Gramatici srpskohrvatskog jezika za strance* (Mrazović – Vukadinović 1990: 263) navode neke semantičke klase pridjeva za koje se tvrdi da se mogu koristiti samo atributivno. Tu se navodi da se referencijalni (“*donji, ovdašnji, jučerašnji*”) i klasifikativni pridjevi (“*lekarški, filozofski, matematički*”), pridjevi porijekla (“*beogradski, engleski, pariski*”), “particip prezenta” (“*putujući, tekući, noseći /stubovi/*”) i zbirni brojevi (“*dvoje /naočari/, četvora /vrata/*”) mogu u rečenici javiti samo atributivno (usp. Mrazović – Vukadinović 1990: 263).

Ta tvrdnja nije tačna. I to je lahko dokazati primjerima u kojima su spomenuti pridjevi upotrijebljeni u funkciji predikativa: *Taj hljeb je jučerašnji, Taj dokaz je matematički, Njegov naglasak je pariski, Taj stub je noseći, Vrata su četvora* itd. To, međutim, ne znači da ne postoje pridjevi koji ne mogu vršiti funkciju predikativa.

3.1.2. U Kristalovu *Enciklopedijskom rečniku moderne lingvistike* (1988: 202) uz natuknicu *pridev* spominje se riječ *puki* kao primjer pridjeva koji se ne može upotrijebiti predikativno (“**Slučajnost je puka*”). Negramatičnost prethodnog primjera ne može se osporiti.

3.2. U literaturi također ima naznaka da se neki pridjevi mogu koristiti samo predikativno. Tako se, naprimjer, u *Sintaksi savremenoga srpskog jezika: Prosta rečenica* (Piper i dr. 2005: 312–313) nagovještava da su neki pridjevi “*praedicativa tantum*, tj. mogući su samo u sastavu predikata (*voljan, vredan, dužan, kadar* /arh./, *rad* /arh./) (...)”.

3.2.1. Pridjeva koji su zaista *praedicativa tantum* u bosanskom jeziku ima veoma malo. Takvi su, naprimjer, *kvit, bihuzur* (‘koji je izgubio mir, kojem je narušen mir; uznemiren: *biti* ~’ /Halilović – Palić – Šehović 2010: 65/), *kail* (‘voljan, spreman, raspoložen, sporazuman: *biti* ~’ /Halilović – Palić – Šehović 2010: 480/), *muka(j)et* (‘pažljiv, obziran’ /Halilović – Palić – Šehović 2010: 680/) i sl.

3.2.2. Mnogo je više pridjeva koji su *praedicativa tantum* samo naizgled, jer se najčešće koriste u funkciji predikativa. Međutim, u postupku rečenične kondenzacije moguće je postići i to da takvi pridjevi formalno dobiju funkciju atributa. Jedan od takvih pridjeva je *nalik*.

Pridjev nalik najčešće se javlja u funkciji predikativa i koristi se s dopunom (D ili na A), npr.: Njihova kuća je nalik mojoj / na moju.

Ovaj se pridjev uvjetno može pojaviti i u službi atributa. Taj slučaj moguć je samo u slučaju rečenične kondenzacije, kad se atributskoj klauzi u kojoj se pridjev nalik pojavljuje kao predikativ oduzmu obilježja predikativnosti i ona se svede na svoj predikativ (i njegove dopune), koji postaje atribut imenskoj riječi iz glavne klauze. Naprimjer:

Dolazio je neki čovjek. Čovjek je nalik na te. > Dolazio je neki čovjek koji je nalik na te. > Dolazio je neki čovjek nalik na te.

Na ovaj se način, postupkom atribucije¹, od dvije proste rečenice, preko jedne složene, došlo do jedne proste. Atribut nalik uvijek dolazi poslije imenice koju određuje

¹ “Atribucija je preoblika zavisnoga uvrštavanja kojom se odnosna rečenica uvrštava uz koju imenicu u glavnoj (...). Takve se odnosne rečenice onda zovu atributske rečenice. Ta je preoblika, međutim, samo prvi korak u postupku atribucije. Njime se sklapa zavisno složena rečenica. Drugi se korak vrši na takvoj zavisno složenoj rečenici, time što se dokida rečenično ustrojstvo zavisne rečenice (atributske odnosne) i njezina se predikatna riječ, bez predikatnih gramatičkih oznaka uvrštava u glavnu, i sada jedinu, rečenicu uz onu imenicu kojoj je bila atribuirana odnosna rečenica.” (Katičić 1986: 381)

i u takvim se uvjetima još snažno osjeća njegovo porijeklo od atributske rečenice pa on veoma podsjeća na predikativ. Zato bi se moglo zaključiti da je i riječ nalik pridjev pred-icativa tantum, ali mi to nećemo tvrditi, jer nećemo zanemariti činjenicu da se preobli-ka predikativa u atribut, ma kako nebitno izgledala, ipak desi. (Bulić 2011: 63, usp. Bulić 2009: 32–33).

3.3. U nekim gramatičkim tekstovima govori se o riječima koje mogu biti samo u službi predikativne dopune, ali se o njima ne govori kao o pridjevima, već kao o tzv. *kopulativnim partikulama* (usp. Mrazović – Vukadinović 1990: 442, Hrustić 2006: 130–146, Hrustić 2011: 75–81). Po našem mišljenju (usp. Bulić 2011: 61), taj je termin “nepogodan za upotrebu u bosnistici. U bosnističkoj lingvističkoj tradiciji termin *partikula* koristi se za jednu vrstu nepromjenljivih riječi (riječce, čestice /.../), a ne za sve nepromjenljive riječi kao što je praksa u njemačkoj lingvistici”, na koju se oslanjaju spomenuti tekstovi. “Naše je mišljenje i da se unutar klase ‘kopulativnih partikula’ trebaju razlikovati pridjevi i prilozima pa se zato opredjeljujemo za termine *pridjevi predicativa tantum* (...) i *prilozima² predicativa tantum*” (Bulić 2011: 61). Tako bi različitim vrstama riječi pripadala riječ *kvit* (naprimjer, *Mi smo sad kvit*) i riječi poput *svejedno*, *stalo* ili *žao* (naprimjer, *Svejedno / Stalo / Žao mi je*), iako se i jedne i druge mogu javiti samo u predikativu.³

² Za riječi koje smatramo *prilozima praedicativa tantum*, kakve su, naprimjer, *svejedno*, *stalo* ili *žao* ne možemo reći da su *prilozima*, osim ako za određenje priloga ne koristimo “definicije” po kojima bi gotovo svaka riječ mogla biti prilog” (Palić 2003: 97), što je u gramatikama čest slučaj. One se pojavljuju samo u predikativu, dio su predikatskog sadržaja rečenica koje nemaju gramatički subjekt, ne kazuju osobinu, pripadanje niti druga značenja karakteristična za pridjeve i indeklinabilne su. Ovom prilikom nećemo predlagati bolji naziv za njih od spomenutog *prilozima praedicativa tantum*, ali s napomenom da ga treba shvatiti uvjetno i više kao posebnu skupinu riječi nego kao *vrstu priloga*, naročito ako *priloge* shvatimo samo kao “riječi koje stoje uz glagole, modificirajući ih ili specificirajući njihovo značenje kakvom okolnošću (najčešće mjestom, vremenom i načinom) vezanom za glagolsku radnju, stanje ili zbivanje” i kojima je “načelno svojstvena sintaksička samostalnost” (Palić 2003: 96). Za razliku od *priloga praedicativa tantum*, koji po toj definiciji ne mogu biti vrsta *priloga*, *pridjevi praedicativa tantum* nemaju smetnje da budu proglašeni vrstom *pridjeva*.

³ U *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović 2010: 577) uz natuknicu *kvit*¹ navodi se i primjer “~ račun”, odnosno *kvit račun*, konstrukcija u kojoj je riječ *kvit* upotrijebljena atributivno. Po našem mišljenju, gramatičnost navedene konstrukcije je sumnjiva. Drugi konsultirani rječnici (*Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* /knjiga 2, str. 693/, *Hrvatski enciklopedijski rječnik* /knjiga 5, str. 309/, *Veliki rječnik hrvatskog jezika* /Anić 2006: 663/, *Rječnik bosanskog jezika* Instituta za jezik u Sarajevu /Čedić i dr. 2007: 334/) ne navode ovakvu konstrukciju niti kakvu drugu u kojoj se *kvit* javlja kao atribut. Ustaljena konstrukcija *kvit posla*, koja se navodi i u *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović

3.4. U skladu s terminom *pridjevi praedicativa tantum* predložili smo i naziv *pridjevi atributiva tantum* za pridjeve koji se mogu koristiti samo u ulozi atributa (usp. Bulić 2009: 31, Bulić 2011: 61). Takvih pridjeva u bosanskom jeziku nema puno, ali ih ipak ima, naprimjer, *bogovetni* (**Dan je bogovetan*), *dotični* (**Gospodin je dotični*), *jedviti* (**Njihovi jadi su jedviti*), *puki* (**Formalnost je puka*), *stanoviti* (**Njihovi su problemi stanoviti*), *sušti* (**Suprotnost je sušta*), *svojevrstan* (**Njihov problem je svojevrstan*), *tili* (**Čas je tili*) i sl.

4. Na osnovu dosad rečenog, možemo izvršiti klasifikaciju pridjeva s obzirom na mogućnost vršenja različitih sintaksičkih funkcija na tri klase:

1. *atributivo-predikativne pridjeve*, koji u rečenici mogu vršiti ulogu i atributa i predikativa,
2. *pridjeve atributiva tantum*, koji u rečenici mogu vršiti samo funkciju atributa, a ne mogu vršiti funkciju predikativa i
3. *pridjeve praedicativa tantum*, koji u rečenici mogu vršiti samo funkciju predikativa, a ne mogu vršiti funkciju atributa.

5. Ova je klasifikacija gramatički značajna i za definiranje indeklinabilnih pridjeva, jer se može ustvrditi da *indeklinabilni pridjevi* ne mogu biti *atributiva tantum*. Drugim riječima, *indeklinabilni pridjevi*, da bi se mogli smatrati pridjevima, moraju imati mogućnost da se pojave u funkciji predikativa. Nagovještaj ove konstatacije nalazimo u *Sintaksi savremenoga srpskog jezika: Prosta rečenica* (Piper i dr. 2005: 334): “Mogućnost upotrebe u funkciji predikativa nepromenljive reči za koju se pretpostavlja da bi mogla biti pridev pokazuje da li je ta reč bliža pridevima ili složenicama s pridevskim prvim elementom.” Taj je kriterij još učvršćen i dokazan kao utemeljen u našem radu “Indeklinabilni pridjevi u bosanskom jeziku” (Bulić 2009, usp. i u Bulić 2011), a potvrđuje ga i Ivan Marković u knjizi *Uvod u pridjev*: “Stoga što hrvatski pridjevi uglavnom bez ograničenja mogu biti i komplement kopule i atribut, ta se mogućnost može iskoristiti za razlikovanje nepromenljivih pridjeva od

2010: 577) bez primjera i sa značenjem ‘gotov, završen posao’, u *Rečniku srpskohrvatskoga jezika* (knjiga 2, str 693) navodi se sa značenjima ‘gotov posao, gotovo, svršeno’ i s primjerima *Koješta! Ne moram da pišem, pa kvit posla* i *Čovek se podastire prema guberu i kvit posla! – završio ljutito gazda Teodosije*. U ovim primjerima umjesto konstrukcije *kvit posla* mogla bi stajati i sama riječ *kvit*, ali ne s pridjevskim značenjem, koje nas ovdje jedino i zanima, nego sa značenjem koje konsultirani rječnici smatraju priloškim. To drugo značenje riječi *kvit* u *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović 2010: 577) navedeno je kao *kvit²*. U Mrazović – Vukadinović 1990: 442, Hrustić 2006: 136 i Hrustić 2011: 76 riječ *kvit* proglašena je *kopulativnom partikulom*.

atributivnih dijelova složenica koji nisu pridjevi. (...) Na isti način dadu se razlikovati i nepromjenljivi pridjevi od prefiksoida” (Marković 2010: 127–128).

6. S druge strane, u vezi s *pridjevima attributiva tantum* može se ustvrditi da su uvijek deklinabilni. O njima Ivan Marković (2010: 124) navodi zanimljivost “da se pridjevi tipa *glavni, puki, bivši* – u hrvatskome obično (isticanje H. B.) samo u atributu (*glavni grad, puki slučaj, bivši suprug*), što se daje tumačiti njihovom ‘dugom’ deklinacijom – u atributu pojavljuju i u engleskome (*main, mere, former*), ali i u tako ‘daleku’ jeziku kao što je *edo*”. Na istom mjestu Marković navodi mišljenje Marka C. Bakera koji “veli da ima neke koherentnosti u značenju tih pridjeva, ali da ni on sam nije baš siguran koje (osim te da je riječ o semantički relativno praznim pridjevima, koji teško funkcioniraju bez imeničke glave)”. Zaista, svi pridjevi koje smo naveli kao primjere *pridjeva attributiva tantum* pokazuju izvjesnu semantičku “ispraznjenost”.

7. *Pridjevi attributiva tantum* obično⁴ se koriste uz veoma ograničen broj imenica. Zato je ovdje potrebno prokomentirati i termin *unikatni atribut*, koji koristi Riđanović (2003: 144). *Unikatnim atributima* Riđanović smatra one attribute “koji se mogu upotrijebiti obično samo sa jednom imenicom ili, eventualno, najviše sa 2-3 imenice: *sinje more, ruse kose, čiča zima, sušta istina, suri orao* i sl.” Taj termin i nije neophodan za gramatički opis, ali nije ni nezanimljiv. Ovdje želimo preispitati njegov naziv i definiciju. Najprije napominjemo da značenje nekog pojma ne treba tražiti u asocijacijama koje izaziva njegovo ime, već u definiciji, ali ipak ćemo napomenuti da *unikatni* znači ‘koji se odlikuje tim što je *unikat*’ (Anić 2006: 1670), a unikat je u ovome slučaju ‘jedini primjerak čega’ (Anić 2006: 1670), dakle baš u skladu s prvim dijelom Riđanovićeve definicije. Problem predstavlja proširenje opsega pojma na pridjeve koji mogu doći i sa “eventualno, 2-3 imenice”. Ako već napuštamo broj jedan kao granicu, zašto zastati na *dva* ili *tri*? Hoće li pridjev koji može stajati *samo uz četiri* imenice prestati biti *unikatni atribut*, a onaj koji može stajati uz *samo tri* imenice i dalje ostati unutar definicije? Prema navedenoj definiciji – hoće. Tako i navedeni primjer *suri (orao)* izlazi iz te definicije kad se utvrdi da su moguće i sintagme: *suro nebo, suro lice* (usp. Halilović – Palić – Šehović 2010: 1269), *suri medvjed, suri vrhovi* (*Oslo korpus*, 30. 7. 2011). Isto je i s pridjevom *sušti*, koji osim u navedenoj konstrukciji *sušta istina* može biti i u konstrukcijama *sušta želja* (Anić

⁴ Kažemo “obično” jer postoje i pojedini *pridjevi attributiva tantum* koji nemaju ograničenje u vezi sa upravnim riječima koje mogu određivati. Takav je, naprimjer, pridjev *takozvani* (*Počela je takozvana revolucija: *Revolucija je takozvana*).

2006: 1508), *sušta suprotnost* (Halilović – Palić – Šehović 2010: 1271), koje su manje-više ustaljene, ali i u sasvim nepredvidivoj, originalnoj konstrukciji *sušti postiznjevski svijet* (*Oslo korpus*, 30. 7. 2011).

Po našem mišljenju, ako se želi koristiti termin *unikatni atribut* prilikom opisa pridjeva, treba ga definirati tako da ima jasan opseg. A to je najbolje postići tako što će se definirati kao *atribut koji se može pojaviti u konstrukciji samo s jednom određenom imenicom i nijednom više*. Ako se definicija postavi tako, onda je pitanje koliko je ona upotrebljiva, to jest ima li uopće takvih atributa, odnosno pridjeva. Svi *pridjevi atributiva tantum* koje smo naveli u ovom tekstu mogu se pojaviti barem uz dvije imenice. Čak i *tili*, koji na prvi pogled izgleda kao najbolji kandidat da bude *unikatni*, može stajati i uz *čas* i uz *časak*.⁵ Zato je termin *unikatni atribut* najbolje napustiti.

Izvori i literatura

- Anić, Vladimir (2006), *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb.
- Barić, Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika (1997), *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb.
- Bulić, Halid (2009), “Indeklinabilni pridjevi u bosanskom jeziku”, *Pismo* VII/1, 26–52, Bosansko filološko društvo, Sarajevo.
- Bulić, Halid (2010), *Glagolske sintagme s adverbijalnim dopunama u bosanskom jeziku*, magistarski rad u rukopisu, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Bulić, Halid (2011), *Iz morfologije i sintakse savremenog bosanskog jezika*, Slavistički komitet, Sarajevo.
- Čedić, Ibrahim (2001), *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo.
- Čedić, Ibrahim, Hadžem Hajdarević, Safet Kadić, Aida Kršo, Naila Valjevac (2007), *Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo.

⁵ Čak i *jedviti*, pridjev koji skoro uvijek stoji uz imenicu *jad*, može stajati i uz neke druge imenice. I površna potraga za tom riječi na internetu dovodi do konstrukcija *jedviti način*, *jedviti prolaz* (u viši rang takmičenja), *jedviti nagovor* itd. Riječ *ciča*, koju Riđanović navodi uz imenicu *zima*, može stajati i uz riječ *hladnoća* (“I kad je *ciča* hladnoća” /*Oslo korpus*, 30. 7. 2011/). *Ciča* je po našem mišljenju češće imenica nego pridjev (u Halilović – Palić – Šehović 2010: 108 pripisana joj je samo pripadnost imenicama). To pokazuje i njena promjena, naprimjer, oblik lokativa češće je *ciči zimi* nego *cičoj zimi*. A riječ *ciča* može se upotrebljavati i samostalno, naprimjer, *Istjerala me je na onu ciču*. Ipak, ne može joj se negirati ni pripadnost pridjevima, jer je moguće da lokativ glasi i *cičoj zimi*, a on ne može biti imenički.

- Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo.
- Hrustić, Meliha (2006), “Kopulativni glagoli i kopulativna partikule u njemačkom i u bosanskom jeziku”, *Pismo* IV/1, 130–146, Bosansko filološko društvo, Sarajevo.
- Hrustić, Meliha (2011), *Pridjev i pridjevske dopune u njemačkom i bosanskom jeziku: Prikaz u svjetlu gramatike zavisnosti*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo.
- Hrvatski enciklopedijski rječnik I–XII* (2004), 2. izd., EPH d.o.o., Novi Liber d.o.o., Zagreb.
- Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.
- Katičić, Radoslav (1986), *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; ČGP Delo; OOUR Globus, Izdavačka djelatnost, Zagreb.
- Kristal, Dejvid (1988), *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike* (preveli Ivan Klajn i Boris Hlebec), Nolit, Beograd.
- Marković, Ivan (2010), *Uvod u pridjev*, Disput, Zagreb.
- Mrazović, Pavica, Zora Vukadinović (1990), *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci; Dobra vest, Novi Sad.
- Oslo korpus*, <http://www.tekstlab.uio.no/Bosnian/Corpus.html>.
- Palić, Ismail (2003), “O klasifikaciji nepromjenljivih riječi u bosanskom jeziku”, *Pismo* I/1, 93–102, Bosansko filološko društvo, Sarajevo.
- Piper, Predrag, Ivana Antonić, Vladislava Ružić, Sreto Tanasić, Ljudmila Popović, Branko Tošović (2005), *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica. Prilozi gramatici srpskog jezika*, Institut za srpski jezik SANU; Beogradska knjiga; Matica srpska, Beograd.
- Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika I–IV* (1990), drugo fototipsko izdanje, Matica srpska, Novi Sad; Matica hrvatska, Zagreb.
- Riđanović, Midhat (2003), *Totalni promašaj. Prikaz Gramatike bosanskoga jezika Dž. Jahića, S. Halilovića i I. Palića*, Šahinpašić, Sarajevo.

Adresa autora

Author's address

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Dr. Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla,
BiH
halidb10@yahoo.com

**ADJECTIVES *ATTRIBUTIVA TANTUM*
AND ADJECTIVES *PRAEDICATIVA TANTUM*
IN BOSNIAN LANGUAGE**

Summary

In this paper it is presented the classification of adjectives in Bosnian language with respect to ability to be used predicatively or attributively. According to that criterion adjectives are divided into three groups: *attributive-predicative adjectives* (they can be used both attributively and predicatively: *lijep, zlatan, pokvaren*), *adjectives attributiva tantum* (they can be used only attributively: *puki, bogovetni, dotični*) and *adjectives praedicativa tantum* (they can be used only predicatively: *kvit, bihuzur*).

Key words: adjectives, attribute, predicative, adjectives *attributiva tantum*, adjectives *praedicativa tantum*, unique attribute, Bosnian language

UDK 811.163.4*3'42(497.6 Humo H.)

811.163.4*3'38(497.6 Humo H.)

Originalni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received on 11. 10. 2011.

Prihvaćen za objavljivanje /

Accepted for publication on 23. 12. 2011.

Bernisa PURIŠ

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

STILISTIČKE VRIJEDNOSTI REPRIZNIH KONEKTORA U KNJIŽEVNOUMJETNIČKOM TEKSTU *GROZDANINA KIKOTA* HAMZE HUME

U ovome radu analiziraju se i interpretiraju stilističke vrijednosti tekstualnih veznika (konektora) u književnoumjetničkome tekstu *Grozdanina kikota* Hamze Hume. Težište rada usmjereno je na analizu i interpretaciju leksičkih nesupstitutivnih konektora repriznoga tipa koji se ostvaruju kao figure ponavljanja budući da se takvi konektori u jezičkoj strukturi *Grozdanina kikota* javljaju kao posebno uočljiva sredstva koja kao tekstostilemi ulaze u onaj niz stilističkih postupaka koji zajedno učestvuju u cjelokupnoj izgradnji ritmo-melodijskih i iz njih izvedenih semantostiliskočkih kvaliteta djela.

Ključne riječi: *Grozdanin kikot*, konektori, figure ponavljanja

Poznato je da je jedan od osnovnih zadataka tekstualne lingvistike proučavanje i opisivanje raznih jezičkih sredstava pomoću kojih se ostvaruje sintaksičko-semantička koherentnost teksta. Među tim sredstvima najuočljiviji su tekstualni veznici ili konektori. Tekstualnu stilistiku konektori zanimaju kao signali na osnovi kojih se tekst prepoznaje kao obavijest izgovorena ili napisana u sferi određene ljudske djelatnosti, odnosno kao stilemi koji markiraju funkcionalnostilsku pripadnost određenoga teksta. U tekstovima književnoumjetničkoga funkcionalnog stila uloga konektora nije samo da povezuju rečenice i razvijaju njihove sadržaje nego da te sadržaje 'potcrtavanjem' ističu, da ih tonski intenziviraju, da ih značenjski pojačavaju proizvođači tako onaj višak stilističke obavijesti koji se recipira kao 'osvajanje' smislova poetski uobličanim strukturama.

U jezičkoj se strukturi *Grozdanina kikota* upadljivo često javljaju leksički nesupstitutivni konektori repriznoga tipa koji se ostvaruju kao figure ponavljanja: *anafaora, epifora, simploha, anadiploza*.

Stilistička vrijednost anafore u tekstu *Grozdanina kikota* očituje se u tonskom naglašavanju i isticanju semantike ponovljenih riječi, ali i u razvijanju te preciziranju prethodnih sadržaja povezanih opetovanim konektorima (*neko me ljulja – neko pjeva uspavanku; pričaću ti priču – pričaću ti kako ga je varala Grozdana*); ponovljeni konektori često povezuju gradaciono uspostavljene sadržaje (*beskrajna je magla jesenja – beskrajna je tuga; tražim te cijelo jutro – tražim te dva jutra*):

Hajdemo u stijene. Pričaću ti priču o Grozdanu i Grozdani. Pričaću ti kako ga je varala Grozdana sa mladićem Ozrenom. (7) Neko me ljulja. Neko pjeva uspavanku u vjetru što odlazi niz njive. (10) Beskrajna je magla jesenja na ravnima i bregovima. Beskrajna je tuga mladih ljudi za svijetlim, ljetnjim milovanjima. (143) - Tražim te cijelo jutro – očuh Grozdanin glas. - Tražim te ima i dva jutra. (113)

Pored svoje kohezivne i amplifikativne funkcije te funkcije intenziviranja figure ponavljanja u *Grozdaninu kikotu* svjedoče još i o retoričnosti stila, o povećanoj govornoj afektivnosti likova (kako je to u posljednjem primjeru prethodno citiranih rečenica).

U sljedećim primjerima anafaora se ostvaruje u retoričkom obraćanju (apostrofi), pri čemu njena poetska funkcija biva dvostruko pojačana:

Gospode, moj veliki prijatelju, zašto je unesreći i diže sa zemlje! Vidao sam te ljetos u srebrnim noćima, vidao sam te u mjesecini i plamenom suncu; vidao sam svuda tvoj dobri osmijeh i misao u dubinama i bio si uvijek dobar. (150)
"O, zaprašeni i pokisli prolaznici! Sjetite se nepoznatog što svakog čovjeka u životu čeka. Sjetite se zagonetnih puteva sudbine, jer pod mojim granama leži čovjek koji ih je preteško osjećao!" (140)

Dinamičan ritam uz prenošenje i pojačavanje afektivnog sadržaja putem anafore ostvaren je i u sljedećem odlomku:

O, Grlice, umrla si sa našim velikim ljetom! Otišla si s njim tamo u živim neznanje krajeve, gdje njegov dah udahnuje novi život svakom ko ga je spoznao. Otišla si tamo gdje vječno žive i cvijet, i ljudi, i tice. Ostavila si pustu našu kotlinu i naša najmilija skrovišta. Ostavila si jesen u mojoj duši. (...) Ne osjećam više ni bol ni tugu. Srce mi je slomljeno, a misli rastrgane. Napustili su me i radost i tuga, i sve je prazno oko mene. Napustio si me i ti i mudro mi se podsmjehuješ, o gospode! (149)

Anafora iz prethodnog primjera može se tretirati i kao *epanafora*, pod kojom se podrazumijeva ponavljanje sinonima na početku rečenica ili stihova s tim da je tekstualna lingvistika proširila taj tip veze ukidajući ograničenje u pogledu rečenične pozicije sinonima. Ti se sinonimi mogu ostvariti i kao lekseme, i kao perifraze, i kao sintagme, i kao rečenice (Kovačević 1991: 190, 192).

U citiranome odlomku lekseme *otići, ostaviti, napustiti*, koje se nalaze na početku uzastopnih rečenica, ostvaruju se kao sinonimi u uzlaznoj gradaciji. Tako, dinamika unutrašnjeg preživljavanja biva pojačana i ponavljanjima istovrsnih leksema, i ponavljanjima leksičkih sinonima, i, još, gradacijom. Osim toga, učestalost epanafore u tekstu *Grozdanina kikota*, kojom se, dakle, preciziraju i semantički nijansiraju sadržaji arhiseme, ukazuje na jednu od značajnijih osobina Humina jezika a to je preciznost i materijalnost njegove riječi:

Svijet se slegao iz gornjih brda, građani izmiljeli iz Kamengrada, pa se sve sjatilo pred Galaminu krčmu. Drumom jednako promiče svjetina, a u ruci kog muškarca zakikoće po koja žena preplašeno i golicavo. (106)

I tako ja pričam:

Davno, davno živio je u ovim stranama jedan narod, a nazivao se Bogumilima. Bili su to dobri ljudi, a kada bi ko od njih umro, metali bi mu na grob po onu jednu veliku stijenu, jednu od onih što se i dan-danas bijele dolje na Radešu. A onaj najveći stećak, urešen cvjetovima, to je nadgrobni nišan kneza Trpimira. (81)

Kasnije predloži neko da igramo, i uhvatismo se u kolo. Ja sam igrao bijesno, kao konj, a Svrzimatnija je dizao koljena do zuba. Krivošija istegli šiju, pa se klimata, a Galama se truska lijeno i pospano. (94)

Epanafora u navedenim odlomcima okuplja relativne sinonime u semantička polja (ljudi: *svijet, građani, svjetina*; ići: *sleći se, izmiljeti, sjatiti se, promicati*; *Bogumili: dobri ljudi; nadgrobni spomenik: velika stijena, stećak, nišan; igrati: uhvatiti se u kolo, dizati koljena do zuba, klimatati se, truskati se*), iz kojih se jasno očituje preciznost, semantičko nijansiranje/variranje i ekspresivnost Humina jezika. Za razliku od anaforičkog ponavljanja istih leksema, epanaforom se ostvaruje veća semantička povezanost rečenica i postiže veća ekspresivna vrijednost teksta.

Emocionalno-ekspresivna vrijednost anafore i njeno govorno bogatstvo, koje je uzlazne inotnacije, posebno su vidljivi u dijaloškim sekvencama i u slobodnom neupravnom govoru.

U takvim sekvencama anaforam se naglašava afektivnost lica koje govori, ona doprinosi stvaranju ritma koji sugerira brzinu govorenja i uznemirenost:

- *Jesi li ti ono noćas plakao, Ozrene?*
- *Ne. **To** ja sigurno nisam bio. **To** je bio neko drugi – kažem ja. – O, **to** ja nisam bio, Ivanka! Ja se ničega ne sjećam. (146)*

Ponavljjanja u dijaloškim sekvencama *Grozdanina kikota*, kako se to vidi iz prethodnih primjera, ulaze u onaj niz stilističkih postupaka koji markiraju *naivni stil govorenja* (Wales 2000: 341), jednostavan i neusiljen govor Huminih likova. Takvo je ponavljanje karakteristično i za slobodni neupravni govor u kojemu Ozren oponaša Grlicin dječiji način govorenja što ukazuje na to da se figure ponavljanja također uključuju u stilističke postupke djela kojima se lirski kreira Grlicin lik i markira diskurs intimizacija (Ozrenova ljubav prema Grlici), npr.

*Ne, nije niko, niko. **To** se njoj samo pričinja. **To** je Bara šušnula u plotini. (51)*

Epifora, kao figura ponavljanja iste riječi ili grupe riječi na kraju nekoliko rečenica ili stihova, posebno je efektna onda kada je ostvarena u kombinaciji s *okruženjem*. U sljedećem primjeru epifora povezuje inkoativne rečenice, što otvaraju tekstualnu sekvencu u kojoj je dat Ozrenov san, s finitivnom rečenicom, koja zatvara tu sekvencu:

Da, sanjao sam strašan san. Još nikad u životu nisam sanjao tako strašan san.

- *Nema Svrzimantije. Nema ga još od juče – viče Galama. – Leko ga tražio, pa mu kuća zaključana. Kaže da je lupao. Učinilo mu se da ga doziva mrtvac iz prazne kućetine.*
- *Jest. Svrzimantija se ubio – kažem ja sasvim tiho, a Galama se prekrsti i obori glavu.*
- *Treba obiti vrata – kažem ja. – Hajdemo! – I mi idemo niz ulicu i ćutimo kao osuđenici.*
Pred nama zastade ulaz. Dub tužno šumi. Galama se opet prekrsti. Ulazimo u dvorište. Vrata zaključana.
- *Galama, potraži polugu u šupi! – kažem ja drhtavim glasom, a Galama ode u šupu.*
- *Pohiti!– htjedoh reći glasno, ali samo očajan krik zacvili mi u ušima.*
Galama zavri. Vrata se nategoše, zaškripaše.
- *Ne znam samo zašto je zaključao kad je odlučio da umre – kaže Galama.*
Prihvatismo se obadvojica poluge. Daska vrisnu pa prašte na polovici. Galama uvuče ruku. Čuh jasno kako pomače zavor. Vrata se otvoriše. Uđosmo i zastadosmo na sobnim vratima.
Na sred sobe o vjenčanici, visi moj dobri prijatelj Svrzimantija, visi sav modar, sa očima uprtim u užas i saznanje smrti, saznanje puno čuđenja i razočarenja.

- *Gospode bože, gospode bože! – šapće Galama i jednako se krsti.*

Na stolu se kočice iskrivljena slova, ispisana na plavoj hartiji:

„Sam sam bio cijelog svog vijeka, želim da me sama i sahranite. Neka mi Haralampije ni mrtvu ne prilazi! Sahrinite me pod mojim dubom i neka me se Krivošija koji put sjeti svojom tužnom pjesmom!

Zbogom ostajte svi! Zbogom Ozrene!“

Galama mu priđe. Priđoh i ja.

- *Podigni ga! – kaže Galama, a ja ga obuhvatih i podigoh. Drhtavom rukom smače mu Galama konopac.*

- *Položili smo ga na postelju i izišli.*

- *Ozrene, ja ću se pobrinuti za sve – kaže Galama, i mi se rastadosmo.*

To je bio taj san. (137)

Simploha, figura koja se može tretirati i kao okruženje/ciklos, uokviruje dio teksta istovremeno ga odvajajući od okoline ali i dovodeći ga u vezu s njom. U simplohi ponovljene rečenice zauzimaju jaku poziciju teksta pa će okruženi dio, zbog jako obilježenog početka i kraja, izgledati kao neka zasebna cjelina u pogledu ritma, on će, zapravo, biti ritmički izoliran. Istovremeno, na ponovljenim rečenicama je značenjsko, odnosno misaono i emocionalno težište cjelokupnog okruženog dijela, što doprinosi retoričnosti teksta:

O, samo još nekoliko dana ovog vrelog sna!

Posljednjom kišom preći će jesen kotlinom i odnijeti sve ljetne snove. Sjedeću sam na stijeni ili negdje u vinogradu. Slušaću kako opada lišće. Slušaću svađe i milovanja Grozdana i Grozdane.

O, samo još nekoliko dana ovog vrelog sna! (112)

Anadiploza, kao lančani tip veze u kojoj rema prethodne postaje tema sljedeće rečenice, uz amlifikativnu funkciju utiče na tempo, intenzitet i intonaciju rečenica koje povezuje. U *Grozdaninu kikotu* posebno se ističe njena emocionalno-ekspresivna vrijednost:

O, sve je prošlo! Prošlo je djetinjstvo, kažem ja i slušam kako večernjak žamori u koščelama. (5) Vjetar se njiše u kotlini. Kotlinina pjeva široku pjesmu i obijesni krikovi niču po vinogradima. (24) Grozdan kleče i poljubi joj grudi. Grudi planuše kao dva crvena cvijeta. (31) Grlica plete čarapu, Bara brsti, a ja pričam. Pričam dugo o životu u gradu i Grlica mi ništa ne vjeruje. (79)

Anadiplozom se u citiranim primjerima opetuju neke od ključnih riječi *Grozdanina kikota* – one na kojima je idejno-tematsko težište djela: *prošlo je, kotlinina, grudi, pričam.*

Idejno težište djela i jeste saznanje o prolaznosti svega; *kotlina, grudi, priča* i jesu riječi ključevi oko kojih se pleću neke od glavnih motivacijskih niti Humine pripovijesti.

Kao koheziono sredstvo u jezičkoj strukturi *Grozdanina kikota* posebno je uočljiv *sintaksički paralelizam*, pod kojim se razumijeva aspekatsko-vremenski suodnos predikata i ponavljanje istoga reda riječi. Evo nekih primjera:

Smokve petrovače zore i vise o krhkim granama. Dudovi opadaju, leže i vištaju po dvorištima. Vreo sok kipi i resko ljepljivo vonja u vazduhu. (33) Galama se zagleda niz drum. Krivošija i Leko legoše na klupu, a Svrzimantija se opruži po zidu. (34) Ja prestajem. Kotlina utišaje. Poslije kmečke Bara. Grlica dolazi. (79) Hodam ulicom. Silazim na rijeku. Sjedam na brvno površ čiča Krnjine kolibe, nad mali potok Sušku. (109)

Stilistički efekat ovih rečenica međusobno vezanih sintaksičkim paralelizmom pojačan je i njihovim parataktičkim suodnosom, i to bezvezničkim (asindetskim). Ovakvo vezivanje nesumnjivo podsjeća na "sceničan" stil, svojstven didaskalijama dramskoga diskursa. Paralelnim, parataktičkim i asindetskim vezivanjem posebno je markiran ubrzan ritam u pojedinim sekvencama djela. Osim toga, može se zapaziti da parataktičko kazivanje markira *disperzivnu naraciju* (Lasić 1977: 96, 98) *Grozdanina kikota*, koja ostavlja utisak 'raspršenosti', izdvajanja a time i naglašavanja detalja.

U *Grozdaninu kikotu* posebno je zanimljiv *distaktni sintaksički paralelizam*. Distaktno ponovljene rečenice najčešće se ostvaruju kao inkoativne rečenice nekih poglavlja djela:

- I poglavlje: *Često po cijele sate sjedim sam na stijeni površ kuće.*
- XX poglavlje: *Svaku večer sjedim na stijeni i gledam u dolinu. XX*
- XXI poglavlje: *Pred večer sjedim na stijeni sve dok ne sunoća.*
- XV poglavlje: *Sjedim ja na stijeni vrh kuće.*
- XVII poglavlje: *Sjedim na stijeni vrh kuće.*
- XVIII poglavlje: *Sjedim sam u vinogradu pred kolibom.*
- XIX poglavlje: *Sjedimo u stijenama na izvoru Hučke.*

Takvo ponavljanje ima ulogu podsjećanja, ono, zapravo, upućuje na neku vrstu lajtmotiva, ponavljanja i variranja određene slike, kojim se postiže i jača kohorentnost teksta u cjelini. Izraz *sjedim sam na stijeni*, ponavljajući se na različitim mjestima u strukturi *Grozdanina kikota*, svaki put iznova podsjeća na jedan od temeljnih motiva djela – čovjekovu usamljenost.

U sljedećem odlomku kao tekstualni vezinci prepliću se *poliptoton* (ponavljanje iste riječi u više oblika), *paregmenon* (ponavljanje etimološki srodnih riječi) i *epanalepsa* (distaktno ponavljanje istih riječi):

Sjedim na stijeni vrh kuće. Cvatu šipci i sva se bašta crveni. Grozdana, sva bolna od želje, sjedi u bašti i čeka Grozdana.

- *Bijelim platno i nemirna sam po cijele dane – kaže mi ona. – Još od jutros me neprestano dozivaju iz bašte crveni cvjetovi šipka, a ja ne mogu u baštu, jer bijelim braći platno.*

- *Cvjetovi gore na suncu kao smijehovi crveni i sva se bašta smije vreli, crvenim smijehom, a ja ostavljam platno, silazim u baštu i mislim na nj.*

Gdje si tako dugo? – pita me majka. – Što ne paziš na platno? Vjetar ti ga nosi.

- A ja i ne mislim na platno. Ja mislim na njega, na Grozdana.

- *Majka me pita: „Grozdana, što si večeras tako crvena u licu?“ – To je, majko, od crvenih šipkovih cvjetova, kažem ja i okrećem glavu.*

Sumrak podmuklo tinja u crvenoj bašti. (64)

U citiranom odlomku preplitanjem različitih figura kao konektora izdvojen je motiv crvene bašte, cvjetanje crvenog šipka kao motiv zbivanja u prirodi. “Kao malo gdje, u *Grozdaninu kikotu* tekst jeste uistinu ono što izvorno i znači tkanje, tkivo” (Lešić 1988: 385), a upravo figure ponavljanja osim kao vezivne niti doprinose i tome da detalj bude izdvojen i istaknut i kao takav posebno vidljiv u teksturi *Grozdanina kikota*.

Ostvarujući se kao konektor, gradacija u *Grozdaninu kikotu* istovremeno ispoljava svoju funkciju kvantiteta, intenziteta i ekspresivnosti:

Velik, bijel oblak spoji se s drugim, potamnjelim, iza Mrkulje. Treći im se pridruži sa Čosine glavice, i sva tri se počеше širiti i pomaljati jedan povrh drugog. Krupna kaplja kiše pade na list, rasprsnu se i razbi zamrlu tišinu. Poslije druga, treća, i za čas ubrzano zabubnjaše po lišću. (39)

(...) slušam hujanje vjetra vrh mene. HUUU! zaleti se bijesno, zahukti u vrhovima i, kao da ga džinovi nose, sruši se niz njive. (...) Sve utiša, a vjetar navali još bješnje, ode nekuda, strovali se i nasta zatišje. (8-9)

- *Grozdane, odbacila sam haljinu daleko od sebe, iščekujući te nestrpljivo. Plamenom sam zapaljena. Prži me krv. Zagrlj me čvrsto, o Grozdane! Miluj me, izujedaj me i smoždi me svu!*

- *Umrijeću, ako me čvrsto ne zagrliš! – šapće omamljena Grozdana. (38)*

Uspostavljajući lančanu vezu rečenica figura *poliptoton* istovremeno ostvaruje i svoju stilogenu funkciju koja u *Grozdaninu kikotu* proističe iz repriziranja iste lekseme u njenim različitim gramatičkim oblicima, i to na malom odstojanju, ponekad na kraju jedne i samom početku druge rečenice, što ostavlja dojam dinamičnosti:

Vjetar se njiše u kotlini. Kotlina pjeva široku pjesmu i obijesni krikovi niču po vinogradima. (24) Pod dudom mala klupa. Sjedamo na klupu. (26) A tamo, u uvali,

modar i uzak vinograd, iznikao iz rijeke i protegnut čak do na sami vrhunac osoja. Preko rijeke, u tamno modroj pruzi leži mu osjen, a u osjenu opet nebo, jedan bijel oblak i jedan još nesnivan san. (30) Lica crvena, zapaljena, a košulje prionule za tijela, pa svrbe i podražuju opšti kikut. Po gdjejkoji zapaljeni par izgubi se u ulici da se ugasi. (59) Mnogo pada ove godine, kažem ja tiho i osluškujem pritajeno kao noć. Ja sam napeto uho u dubokoj noći. (74) Slušaj kako čudno huji Hučka! Kao da zove. Ovo je pred kišu. Uvijek ovako huji pred velike kiše. (114) Bistro je kao od zlatnog stakla. I vazduh je staklen i providan. I brda su staklena i providna. (117) Galam mu pride. Pridoh i ja. (139)

Figure kao konektori spadaju u grupu leksikostilističkih i, znatno rjeđe, gramatičkostilističkih konektora (Katnić-Bakaršić 2000: 60). Ipak, i neki čisto gramatički konektori imaju ponekad isključivo stilističku funkciju. Posebno je u tom smislu značajan konektor *i* koji se reprizira na početku uzastopnih rečenica. Takvo *i* nije relevantno kao vezivno sredstvo, štaviše – ono je zališno, nego ima ponajprije stilističku ulogu, zaparavo, ono postaje intenzifikator (usp. Silić 1984: 111; Pranjkić 1993: 141) koji markira ritam, tonski intenzivira i naglašava rečenične sadržaje te s tim u vezi djeluje kao ekspresivno sredstvo:

O proljeće, što u srcu nosiš toplu radost, a u očima smijeh, kad opet dođeš u naše strane, probudićeš Grozdana i Grozdanu iz dugoga sna; i kikut života, kikut Grozdanin, ponovo će da zazvoni našom kotlinom. I sve će biti kao prije. I svilene laste letjeće kroz zlatno sunce i kroz modre sutone, i saviće gnijezda, i cvrkut će im odlijegati našim tavanom. O, sve će biti kao prije! (152-153)

Ovakvo ponavljanje konektora *i* upućuje na polisindet – sintaksičku figuru ponavljanja veznika. U prethodnom primjeru polisindet je kombiniran s *distribucijom*, kao figurom dodavanja (*I sve će biti kao prije*), koja se ovdje realizira u semantičkom mikropolju proljeće (/i/ laste, /i/ gnijezda, /i/ cvrkut), štaviše, distribucija se dalje kombinira s okruženjem (*I sve će biti kao prije. / O, sve će biti kao prije!*). Tako ponovljene figure gradiraju afektivni sadržaj cjelokupna odlomaka pri čemu afektivnost kulminira završnom eksklamacijom (*O proljeće (...). I sve će biti kao prije. O sve će biti kao prije!*). U opisnim sekvencama konektor *i* često povezuje sintaksički paralelne rečenice, npr. *Bistro je kao od zlatnog stakla. I vazduh je staklen i providan. I brda su staklena i providna*. Sadržaji ovih rečenica amplifikativno su pojačani sinatroizmom, figurom gomilanja različitih stvari (*i vazduh, i brda*); još jača koherentnost opisne sekvence ovdje se uspostavlja i figurom poliptoton – obličkim variranjem leksema (*od stakla – staklen, staklena; providan, providna*), koje, opet, predstavljaju sinonimno ponovljene i

metaforički uobličene sadržaje prve rečenice (*bistro je – kao od stakla – vazduh je staklen i providan – brda su staklena i providna*).

U *Grozdaninu kikutu* nalazimo stilističkoreprizno *i* koje se ostvaruje kao interpasusni konektor. Taj je konektor često kombiniran s *anticipirajućim deiktičkim konektorom* (Silić 1984: 130) "tako", koji je svojstven inkoativnim rečenicama, tipičnim za narodno usmeno kazivanje. Naprimjer, konektor *i (tako)* potcrtava motiv bajkovite priče o Grozdanu i Grozdani:

I ja pričam:

Davno, davno živio je u ovim stranama jedan narod, a nazivao se Bogumilima. Bili su to dobri ljudi, a kada bi ko od njih umro, metali bi mu na grob po onu jednu veliku stijenu, jednu od onih što se i dan-danas bijele dolje na Radešu. (80)

I tako u kneza Trpimira bila kćerka Grozdana, a najljepši momak u selu zvao se Grozdan. (...) (81)

I tako se oni voljeli, Grozdan i Grozdana, a knez Trpimir ni da čuje za to. U predvečerje, sjedjela bi Grozdana u vinogradu pod kućom i slušala kako Grozdan, čak na drugoj strani sela, svira na dvojnice njezine najljepše pjesme, svira samo njoj, Grozdani, i čezne za njom. (...) (81)

I vračara Domulja slušala je dugo ovu tužnu pjesmu, i pogledala u čini, i saznala sve.

I tako jednog dana, Domulja pođe u kuću kneza Trpimira i zateče Grozdanu gdje tuguje u bašti pod smokvom.

Tako je govorila vračara Domulja. (...)

Tako ja pričam, i

još više, a Grlica sluša bez daha (...). (82)

Sutra dan Grlica dolazi na izvor, a ja pričam:

I ako vračara Domulja ode Zmijskom Caru, ode mu pravo u njegove dvore. (...)

I vračara Domulja ode po trave čudotvorne i ljekovite i kuha ih za tri crne noći, za tri gluha doba, u loncu od ilovače, pa ih odnese Zmijskom Caru da njima liječi svoje junake. (84)

Dakle, obično se smatra da su figure ponavljanja strukturna komponenta svojstvena lirskoj poeziji te da su rjeđe zastupljene u proznome tekstu, da se u poeziji lakše uočavaju, ne samo zbog načina pisanja stiha nego i zato što u stihu proizvode i jače efekte nego u prozi. No, ako je njihova vjerovatnoća pojavljivanja u proznome tekstu manja, onda je

njihova stilistička vrijednost u takvome tekstu veća. Učestalošću i preplitanjem repriznih konektora kao figura ponavljanja u jezičkoj strukturi *Grozdanina kikota* ostvaruje se jača koherentnost teksta; ovisno o poziciji opetovanog člana u strukturi figura kao repriznih konektora postižu se različiti tonski i ritmo-melodijski kvaliteti kojima se prenose različita stilistička značenja kao sadržajni višakovi koji učestvuju u cjelokupnoj izgradnji lirski organizirane poetske strukture *Grozdanina kikota*. Naša analiza pokazuje da figure ponavljanja kao reprizni konektori ostvaruju sljedeće stilističke vrijednosti u tekstu *Grozdanina kikota*: pojačavaju afektivne sadržaje djela, doprinose tonskoj intenzivifikaciji i retoričnosti stila, doprinose dinamičnosti i disperzivnosti naracije, u opisnim sekvencama figurama ponavljanja izdvajaju se i naglašavaju detalji, figurama ponavljanja markiran je sceničan stil, evociran je stil dječijeg govorenja i stil narodnog kazivanja, variranje sinonima u strukturi figura ponavljanja ukazuje na preciznost i semantičku iznijansiranoost Humine riječi, figure ponavljanja kao konektori doprinose cjelokupnoj ritmo-melodijskoj organizaciji djela i kao prenosnici stilističke obavijesti omogućuju da smisao djela nadvisi (ili osovoji) ono što je rečeno u samome tekstu.

Izvor i literatura

- Humo, Hamza (1953) *Grozdanin kikot*. Sarajevo: Seljačka knjiga.
- Jahić, Dževad – Halilović, Senahid – Palić, Ismail (2000) *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Katnić-Bakaršić, Marina (2000) *Figure kao konektori*. Radovi, XII, Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Kovačević, Miloš (1991) *Gramatika i stilistika stilskih figura*. Sarajevo: Književna zajednica Drugari.
- Lasić, Stanko (1977) *Problemi narativne strukture*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Lešić, Zdenko (1988) *Pripovjedači*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Pranjković, Ivo (1993) *Hrvatska skladnja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Silić, Josip (1984) *Od rečenice do teksta*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Wales, Katie (2001) *A Dictionary of Stylistics*. London: Longman.

Adresa autora

Author's address

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
71000 Sarajevo
BiH
bernisapurs@bih.net.ba

STYLISTIC SIGNIFICANCE OF THE REPETITIVE CONECTORS IN *GROZDANIN KIKOT* BY HAMZA HUMO

Summary

This paper deals with an analysis of stylistic value of lexical connectors in the literary work of *Grozdanin kikot* by Hamza Humo. The analysis is focused in stylistic figure repetitions as one of the most obvious signals of recurrence and text cohesion in *Grozdanin kikot*. In addition, the analysis includes their semantic-stylistic qualities established with their structural and rhythm-melodic effects. Stylistic figure repetitions are investigated as integral parts of extraordinary poetic structure of *Grozdanin kikot*, which are potentially predetermined for passing of intensified expressiveness

Key words: *Grozdanin kikot*, connectors, figure repetitions

Edna KLIMENTIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

FRAZEMSKA POLISEMIJA, SINONIMIJA I ANTONIMIJA U ROMANU *HODŽA STRAH DERVIŠA SUŠIĆA*

U ovom radu razmatraju se frazemska polisemija, sinonimija i antonimija u romanu *Hodža Strah Derviša Sušića*. Analizom semantičkog aspekta prisutnih frazema utvrđeno je da je frazemska polisemija rijetka pojava te da je frazemska sinonimija mnogo češća pojava od antonimije i da se uglavnom temelji na globalnom značenju sinonima.

Ključne riječi: frazem, Hodža Strah, sinonimija, antonimija, polisemija

1. O jeziku i stilu književnika Derviša Sušića pisali su i drugi ističući pritom metaforičnost, utjecaj narodnog stvaralaštva, prisustvo paremioloških oblika, literarnost, jednostavnost, slikovitost, ekspresivnost kao bitne odlike stvaralaštva ovog književnika. Sve to navelo nas je na pretpostavku da u jezičkom izrazu ovoga književnika ima dosta frazeoloških konstrukcija koje bi trebalo ekscerpirati i proučiti njihovu strukturu, porijeklo, način nastajanja i značenja. U ovom radu predstaviti ćemo primjere frazemske polisemije, sinonimije i antonimije.

1.1. Frazeologizacija podrazumijeva proces potpune ili djelimične dezaktuelizacije denotativnog značenja leksema. Frazeološki karakter jedne višičlane leksičke jedinice u potpunosti je ovisnosti od semantičke transpozicije članova te jedinice. To se događa kada jedinica u korist globalnog značenja gubi denotativno značenje što znači da referencijalnu funkciju jezika u procesu frazeologiziranja zamjenjuje ekspresivna funkcija. Objasniti ćemo to na primjeru jednog cjelovitog iskaza uzetog iz korpusa:

„...poletje Muhtarovoj ruci, revnosno je izljubi, ugleda Koluhiju, pade na koljena pred njega i sav u grču nekakve krivnje, pokajanja, pasje vjernosti, drhtave žudnje da od sebe otkloni sumnju, upita...“ (115)

Sintagma *pade na koljena* ima svoje denotativno značenje. Ona doslovno znači da je neko kleknuo ispred nekoga. Ovdje, dakle, sposobnost konotacije nije iskorištena, nije došlo do transpozicije značenja od denotacije ka konotaciji.

U drugom primjeru slična sintagma u potpunosti je izgubila svoje denotativno značenje. "*Sili treba na koljena prići!*" (43)

Dakle, konstituenti su ovdje izgubili svoje pojedinačno značenje u korist globalnog. Cijeli je iskaz dobio novo značenje: *pred silom treba biti ponizan*.

1.2. Proces frazeologizacije, dakle, ne može se prepoznati bez uvida u semantičke aspekte frazema koji su predmet istraživanja. Zato se u okviru semantičkog aspekta frazema iznose postupci potpune ili djelimične dezaktuelizacije koji se realiziraju putem tropa (najčešće metaforom, metonimijom i poređenjem). Također, u vezi sa semantičkim aspektom frazema govori se i o frazemskoj polisemiji, sinonimiji i antonimiji. U romanu *Hodža Strah* pronašli smo frazeme koji se mogu posmatrati kao frazemski sinonimi i antonimi, a naišli smo i na primjer frazemske polisemije.

2. Frazemska polisemija temelji se na globalnom značenju frazema. S tim u vezi se frazemska polisemija određuje kao pojava pri kojoj frazem u različitim kontekstima može imati različita značenja. Da bismo za frazem mogli kazati da je polisemičan, on mora imati isti sastav u različitim kontekstima u kojim se realizira sa različitim značenjima. U našem korpusu pronašli smo samo jedan primjer frazemske polisemije.

Za frazem *okrenuti leđa* Matešić navodi slijedeća značenja: *napustiti koga, prekinuti vezu s kim, zanemariti (što, koga), pobjeći* (Matešić 1982: 308). Ovaj se frazem u romanu pojavio sa dva različita značenja. Da bismo to dokazali, poslužiti ćemo se kontekstima u kojim se našao:

Puče bruka po turskom carstvu, prvi put su Bošnjaci tako hrpimice pobjegli, prvi put su leđa junačka zajednički okrenuli. (173)

Hajd' sad, marš, odakle si i došo, a muftiji reci da ću i njega potražiti ako sutra okrene leđa Švabi. (278)

Brzo bi oni njemu okrenuli leđa i pustili ga da ode da se nisu bojali-uvrijediće ga, a kakav je ljut, i šta sve priče o njemu kazuju, mogao bi kakav rusvaj na kraju napraviti. (310)

U prva dva primjera frazem se realizirao sa istim značenjem: *pobjeći*. Razlike u gramatičkoj realizaciji svedene su na suprotstavljanje množine (u prvom primjeru) i

jednine (u drugom primjeru). Treći kontekst dao je istome frazemu novo značenje: *napustiti koga*.

Specifičnost ovoga frazema upravo je u tome što se u romanu češće realizira sa značenjem *pobjeći*, koje je u rječnicima navedeno kao posljednje. Iskustva iz razgovornoga jezika kazuju da se ovaj frazem često realizira sa značenjima *izdati koga*, *iznevjeriti koga*, ali ova značenja nisu navedena u konsultiranim rječnicima.

Pored ovih primjera u romanu postoji i kontekst u kojem se ova veza riječi javlja kao kolokat, bez semantičkoga otklona i sa osnovnim značenjem sastavnica:

Ustade, okrenu im leđa, i reče arnautskom desetniku da mu namjesti postelju uz samo stablo, najbliže vatri. (279)

Posljednji primjer čuva svoje značenje i time dokazuje da sve ustaljene konstrukcije nisu nužno frazemi.

3. Frazemska sinonimija i antonimija temelje se isključivo na semantičkim odlikama frazema. Značenjska sličnost / istoznačnost i suprotstavljenost uslovljene su kvalitetom.

Kao i kod leksičke sinonimije, i u frazemima je rijetka apsolutna sinonimija budući da kontekst određuje vrstu frazema, a piščeva namjera da svoj jezik učini ekspresivnijim doprinosi izboru frazema koji je pogodniji i stilski obojeniji. To znači da praktično nema potpune sinonimije, već se može govoriti o bliskim značenjima frazeosinonima (Šiljak-Jesenković 2003: 138).

Antonimijska značenja temelje se na suprotstavljanju, tj. "na uspostavljanju značenjskih veza između krajnjih tačaka određene semantičke paradigme" (Tanović 2000: 161). I u slučaju antonimije teško je uspostaviti apsolutnu suprotstavljenost značenja pa se najčešće govori o stepenovanoj suprotnosti (Kristal 1987: 26). Frazeoantonimi su rjeđa pojava u odnosu na frazeosinonime.

3.1. Ilijas Tanović definira frazemske sinonime kao "frazeološke jedinice koje su bliske ili gotovo iste po značenju i smislu i označavaju isti pojam, ali se međusobno mogu razlikovati po nijansi značenja, ili po stilskoj boji, a u nekim primjerima po oba ova elementa..." (Tanović 2000: 43). Sinonimija se dakle prvenstveno temelji na semantičkim odlikama frazema i obično se predstavlja preko semantičkih polja (Hrustić 2001: 101). Ta su semantička polja pojmovne oblasti na koje se odnose frazemi.

Značenja frazema koja pripadaju jednom semantičkom polju mogu biti iznijansirana, ali globalno značenje osnov je za uvrštavanje frazema u određeno semantičko polje. Sama činjenica da se traga za iznijansiranim semantičkim odlikama upućuje

na jedan opći problem kad je riječ o traganju za sinonimima. O tom problemu govori se i u knjizi *Nad turskim i bosanskim frazikonom*:

Prihvatimo li da sinonimija predstavlja mogućnost zamjene jedne leksičke jedinice drugom u svakom kontekstu u kojem se određena jedinica može javiti, pitanje je da li se i koliko može govoriti o potpunim sinonimima čak i kad se radi o monoleksemnim jezičkim znakovima – u čija bitna obilježja – generalno – nužno ne ulazi ni ekspresivnost, ni emocionalni naboj; (Šiljak-Jesenković 2003: 138)¹

Budući da frazemi u tekstu nose i emocionalnu boju, a također i stilski markiraju izraz, može se reći da je frazemska istoznačnost relativan pojam te da se u okviru frazemske sinonimije može govoriti samo o frazemskim bliskoznačnicama. Zato se pri određivanju frazemskih sinonima za osnov i uzima isključivo njihovo značenje na globalnom planu.

U strukturnom smislu frazemski sinonimi ne moraju da se sastoje od istih elemenata. Tako smo za slijedeću grupu frazema ekscerpiranih iz romana *Hodža Strah* utvrdili da su sinonimi koji pripadaju semantičkom polju sa općim značenjem "poginuti":

platiti glavom

"A mogao sam začas platiti glavom da se ne snađoh." (80)

plaćati životom

"Ali se ruka, dignuta na starješinu, plaćala životom." (259)

U strukturnom smislu ovi frazemi imaju različit sastav. I u pogledu nijansi značenja mogu se napraviti neke razlike. *Platiti glavom* i *plaćati životom* u svome sastavu imaju glagol *platiti* koji donosi značenje na globalnom planu te stoga frazemi imaju isti smisao. Razlika među njima je u tome što jedan frazem ima pojačanu slikovitost. To je postignuto zamjenom apstraktne imenice život konkretnom imenicom *glava*. U tom smislu frazem *platiti glavom* ekspresivniji je od frazema *plaćati životom*.

¹ Stav o tome da ne postoji apsolutna sinonimija predstavljen je i u knjizi *Jezik i njegova struktura* u kojoj se iznosi da "glavni razlog nepostojanja apsolutnih sinonima treba tražiti u činjenici da skoro svaka riječ u svakom jeziku ima više značenja, pa ako su neka od raznih značenja dviju riječi podudarna, neka redovno, nisu... Dvije, pa i tri ili četiri riječi mogu imati tako srodno značenje da ih možemo smatrati djelimičnim sinonimima" (Riđanović 1998: 244).

U korpusu našeg istraživanja ima još frazema koji se na osnovu jednakog globalnog značenja mogu smatrati sinonimima:²

Globalno značenje	Frazem
Biti glup	<i>ne imati mozga ni koliko zelena šljiva (82), ne biti tahte u mozgu na broju (166)</i>
Biti poniznan	<i>padati na sedždu (127), prići (kome) na koljena (43)</i>
Biti ubijen	<i>okvasiti sječivo (188), poljubiti gajtan (188)</i>
Biti lud	<i>ne biti pri pameti (47), biti ubijen u mozak (88)</i>
Maštati	<i>sanjati naglas (312), saviti snove (120)</i>
Mučiti koga	<i>piti (kome) krv (30), kidati živo meso (30)</i>
Naći se u neprilici	<i>obratiti bostan (24), obratiti zelene džanarike (156), uvaliti se u čorbu (241)</i>
Opteretiti koga	<i>pasti (kome) za vrat (120), uputiti (kome) za vrat (239), tovariti (kome) na vrat (159)</i>
Opustiti se	<i>gladiti muda (131), gladiti muda pod jorganom (138)</i>
Polahko	<i>mic po mic (286), nogu pred nogu (185)</i>
Pobjeći	<i>dati tabanima vatru (284), okrenuti leđa (278)</i>
Preživjeti	<i>spasiti glavu (89), iznijeti živu glavu (156), izići čitav (od nekuda) (22)</i>
Rastužiti	<i>pogasiti plamičke vedrine (115), smračiti se u oku (i u mozgu i u obrazu i u grlu) (123)</i>
Savladati	<i>izaći na dobro (175), okrenuti na dobro (249)</i>
Sukobiti se	<i>zakuhati rusvaj (60), zametati krv (231), zaturiti kavgu (179)</i>
Ubiti koga	<i>sprašiti olovo u zube (134), sasuti kuburu u zube (298), prosuti crijeva (141), upisati (koga) u šehite (164)</i>
Umrijeti	<i>ispustiti dušu (306), pročitati posljednju jaziju (67), opružiti sve četiri (127), ostaviti (gdje) kosti (39), sleći se u gluhu zemlju (158)</i>
Utonuti u san	<i>zaplivati Dunavom sna (30), zaploviti u denjize sna (139), zatvarati vrata ovog svijeta (281)</i>
Zanesenjak	<i>zapaljena glava (141), uspušena glava (231)</i>
Žrtvovati se za tuđi račun	<i>ginuti za bečke babe zdravlje (300), ginuti za bečke račune (299), ginuti po dalekim Perzijama (117)</i>

² Ovdje svakako treba imati u vidu činjenicu da je riječ o književnom djelu u kojem proces frazeologiziranja može biti i produkt piščevih intervencija.

Navedeni primjeri ukazuju na to da se frazemska sinonimija u romanu *Hodža Strah* temelji isključivo na globalnom značenju frazema. Osim toga, značenja ovih frazema su vezana za kontekst i ne moraju nužno biti u stanju zamijeniti jedan drugoga u istome kontekstu. Takva zamjena jednoga frazema drugim uvjetovana je i nekim drugim elementima:

Zamjena jedne frazeme drugom, uz očuvanje svih semantičkih i stilskih valera datog konteksta, zavisi od sljedećih elemenata frazeološke sinonimije: stepena semantičke bliskosti ili sličnosti globalnog značenja i smisla frazeoloških jedinica, strukture frazeoloških jedinica, mogućnosti sintaksičke spojivosti sa drugim dijelovima konteksta, stilske boje frazeoloških sinonima i njihovog emocionalnog naboja. (Tanović 2000: 45)

3.2. Da bismo govorili o frazemskim varijantama, neophodno je da frazem u različitim ostvarivanjima sadrži isto značenje i da ga i prilikom izmjene prepoznamo kao frazeološku vezu riječi.

Terminom frazemska varijanta dovodi se u pitanje jedna od bitnih odlika frazema – gotov oblik, postojanost veze među sastavnicama. Međutim, i pored toga ne može se zanemariti činjenica da neki frazemi posjeduju svoje varijante. To možemo dokazati i primjerima iz našeg korpusa.

Frazem *izbiti (kome što) što iz glave* u romanu *Hodža Strah* korišten je sa značenjem *natjerati nekoga da napusti neku misao, ideju*. U romanu se pojavljuje i frazem *isukati (što) iz glave*.

Značenje ovih frazema je isto, oba se prepoznaju kao frazeološki skupovi, s tim da se razlikuju u glagolu *izbiti / isukati*. Da bismo ovu tvrdnju potkrijepili, poslužiti ćemo se kontekstima.

Neka ti bog izbije iz glave to što si naumio.(134)

...ljuba će tebi tvoja to isukati na svileno vreteno iz glave...(149)

Ovakve primjere Ljiljana Kolenić naziva leksičkim frazeološkim varijantama. Dakle, moguće je "da se ponekad riječi sličnoga značenja mogu zamijeniti, ali samo onda ako još uvijek prepoznamo frazem" (Kolenić 1999: 377-381). Isto je i u primjerima koji slijede:

uputiti (kome) za vrat (239) / tovariti (kome) za vrat (159)

piti krv (30) / srkati krv (163)

mrijeti u otkosima (170) / padati u otkosima (270).

Pored leksičkih frazeoloških varijanti, među frazemima ekscerpiranim iz romana *Hodža Strah* pronašli smo i tvorbene varijante: *sačuvati obraz* (65) / *očuvati obraz* (63). I ovi primjeri prepoznaju se kao frazeološke veze riječi sa istim značenjem, ali su glagoli *sačuvati* i *očuvati* tvorbene varijante. U jednom primjeru upotrijebljen je prefiks *sa-*, u drugom *o-*. Budući da je frazem *sačuvati obraz* frekventniji u upotrebi, reći ćemo da je *očuvati obraz* njegova tvorbena frazeološka varijanta.

Da varijante frazema mogu biti i morfološke, dokazat ćemo primjerima *gubiti glavu* (10) / *gubiti glave* (148), u kojim se imenica pojavljuje u jednini i množini.

Sintaksičku frazeološku varijantu pronašli smo u primjerima *čući za grbačom* (114) / *čući na ramenima* (155), u kojim je, pored promjene riječi, prisutna i promjena padežnog oblika uvjetovana izmjenom prijedloga.

U svim navedenim primjerima evidentno je da razlike među njima postoje samo u jednoj sastavnici, a da su im značenja ista. "Po tome da li se jedno frazeološko značenje ostvaruje unutar jednog ili više frazeoloških oblika, razlikujemo invarijantne i varijantne frazeme.

Varijantni su, naprimjer: biti pijan kao zemlja = biti pijan kao majka = biti pijan kao duga, te bez glave i repa = da i bu = zbrda i zdola. Kako pokazuju navedena dva gnijezda, moguća je i djelimična i potpuna varijantnost. Navedena se pojava često naziva i frazeološkom sinonimijom" (Šipka 1998: 113-114). Prema shvatanju Danka Šipke, primjeri o kojim smo govorili su varijantni frazemi, a primjeri koje objedinjuje samo njihovo globalno značenje su invarijantni frazemi koje smo također obrazložili govoreći o pojavi sinonimije na globalnom planu. Primjeri iz našeg korpusa pokazuju da pojava sinonimskih frazema nije rijetka, a da se varijantni frazemi javljaju rjeđe u odnosu na invarijantne frazeme.

Iako smo u izlaganju govorili o strukturnim sličnostima treba uspostaviti jasnu razliku među frazemima koji su slični u strukturnom smislu i imaju isto značenje i frazemima koji su slični u strukturnom smislu, ali se razlikuju u značenju. "Ako se dva ili više frazema razlikuju samo jednom sastavnicom a imaju različita značenja, tada više nisu posrijedi frazemske inačice nego posebni frazemi" (Samardžija 1995: 85). Frazemi slične strukture, a različitog značenja rijetkost su u našem romanu i uspjeli smo pronaći samo slijedeće: *obigrati vidom* (36) / *lutati vidom* (66) / *srkati vidom* (105). Iako imaju jednu zajedničku komponentu svi oni nisu sinonimi. Evo kako su upotrijebljeni u kontekstu:

Pogleda Muhtar još jednom na sjever, pa na zapad, pa opet obigra selo vidom. (36)
Udovica zabezegnuta luta vidom uz njega, niz njega, od betnja do zlatnika, pa u njegovo čelo... (66)

Udovica napola zatvorila oči pa srče vidom to tijelo što briždi muškošću. (105)

U primjerima *obigrati vidom* i *lutati vidom* nameće se značenje *ispitivati koga, zagledati* pa se oni mogu posmatrati kao sinonimi. Primjer *srkati vidom* samo je na prvi pogled sličan prethodnima. Naime, glagol *srkati* u ovom primjeru upotrijebljen je sa značenjem *željeti* pa se ovdje ne može govoriti o frazemskoj varijanti već je to sasvim novi frazem.

3.3. Termin antonimija u globalnom smislu odnosi se na uspostavljanje suprotnosti u značenju. Frazeološke se jedinice mogu također naći u odnosu frazemske antonimije. Ova antonimija složenija je od antonimije riječi, a uspostavlja se, kao i sinonimija, "na razini globalnog značenja" (Tanović 2000: 47). Ta suprotstavljenost može da se zasniva na negiranju osnovnog frazema. U romanu *Hodža Strah* pronašli smo primjer frazemske antonimije zasnovane na negiranju osnovnoga frazema:

- *gubiti glavu* (10) – *ne gubiti glavu* (149)

Frazemska antonimija može da se zasniva i na antonimijskom odnosu među leksemama unutar frazema.

- *mjeriti svaku riječ* (43) – *razbacivati se riječima* (117)

- *plaćati životom* (259) – *vratiti u život* (192)

- *za tuđi račun* (149) – *za svoj račun* (115)

- *izgubiti obraz* (309) – *sačuvati obraz* (65) / *očuvati obraz* (63)

- *platiti glavom* (80) – *iznijeti živu glavu* (156)

- *ne biti pri pameti* (47) – *doći do pameti* (298)

U navedenim primjerima uočava se prisustvo barem jedne zajedničke lekseme. Otklon od denotativnog temelji se na globalnom značenju frazema, a pojedinačna značenja leksema u sastavu utječu na formiranje antonimijskog odnosa prema drugim frazemima. Također, ukoliko sastavnice frazema posmatramo izolovano od frazema, uočićemo da ne moraju nužno biti u antonimijskom odnosu na leksičkom planu. To je evidentno u posljednjem primjeru. Glagol *ne biti* nije pravi antonim glagolu *doći* na leksičkome nivou, ali kako se frazemska antonimija temelji na globalnom značenju to su ovi glagoli zauzeli pozicije antonimskih elemenata. Primjeri koji slijede nemaju niti jednu zajedničku sastavnicu i njihova se antonimija temelji isključivo na suprotstavljanju njihovih globalnih značenja.

- *omirisati čovječju krv* (114) – *ne omirisati boja* (188)

- *okrenuti leđa* (310) – *biti uz nekoga* (273)

- *vratiti mir možđanama* (92) – *zabaviti se o svom jadu* (100)

U prvom primjeru značenje *ratno iskustvo* suprotstavlja se značenju *ratno neiskustvo*, a u drugom primjeru značenje *napustiti koga* suprotstavlja se značenju *podržavati koga*. Treći frazem se sa značenjem *nestati briga* suprotstavlja značenju *brinuti se*.

Broj ekscerpiranih frazemskih antonima potvrđuje opći stav lingvista da je antonimija mnogo rjeđa od sinonimije.

4. Posljednjih godina na prostoru Bosne i Hercegovine razvio se interes za izučavanje frazema. U evropskoj lingvističkoj misli još uvijek postoje nedoumice u vezi sa imenovanjem ovih struktura u jeziku, kao i sa osnovnom definicijom ovih jezičkih jedinica. Mi smo se opredijelili za termin i definiciju koja dominira među lingvistima Bosne i Hercegovine. To znači da smo za imenovanje ovih struktura koristili termin frazem koji smo posmatrali kao spoj od najmanje dvije autosemantične riječi od kojih najmanje jedna ima transponirano značenje. Ta definicija bila je polazna osnova za traženje primjera frazemske polisemije, sinonimije i antonimije u romanu *Hodža Strah* Derviša Sušića. U tom smislu može se zaključiti da je frazemska polisemija vrlo rijetka pojava u romanu. Frazemska sinonimija ovdje se uglavnom temelji na globalnom značenju sinonima, a primjeri koji se podudaraju u strukturnom smislu znatno su rjeđi.

U pogledu frazemske antonimije može se zaključiti da to i nije sveprisutna pojava u romanu. To je i razumljivo budući da je antonimijski odnos kompleksna pojava i na leksičkom planu te da je općenito slabo zastupljena. Ekscerpirani primjeri pokazuju da se antonimija temelji na suprotstavljenim značenjima sastavnica frazema, a pronađen je i primjer stepenovane antonimije.

Dakle, proučavanjem samo jednog segmenta pojavnosti frazema u književnoumjetničkom djelu može se zaključiti da je proces frazeologizacije stalan je proces u romanu *Hodža Strah* Derviša Sušića. Frazemi su najčešće jednostavni i općepoznati, iako među njima ima i onih koji nisu zabilježeni u postojećim rječnicima.

Literatura

- Duraković, Enes (1986), Književno djelo Derviša Sušića, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, Knj. 4, Novija književnost – proza, Alef, Sarajevo, str. 531-544.
- Halilović, Senahid (1995), *Pravopis bosanskoga jezika*, Preporod, Sarajevo.
- Halilović, Senahid; Palić, Ismail; Šehović, Amela (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Hrustić, Meliha (2001), *Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom "kopf"/ "glava" u njemačkom i u b/h/s. jeziku*, Tuzla.
- Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.
- Kasumović, Ahmet (1990), *Jezik i folklor*, Univerzal, Tuzla.
- Katnić-Bakaršić, Marina (2001), *Stilistika*, IPP "Ljiljan", Sarajevo: Naučna i univerzitetska knjiga, Sarajevo.
- Kolenić, Ljiljana (1999), Kako prepoznati frazem?, *Teorija i mogućnosti primjene pragmatolingvistike. Zbornik radova sa savjetovanja Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku*, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb, Rijeka, str. 377–381.
- Kovačević, Miloš (1991), *Gramatika i stilistika stilskih figura*, Književna zajednica Drugari, Sarajevo.
- Kristal, Dejvid (1999), *Enciklopedijski rječnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd.
- Matešić, Josip (1982), *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb: IRO "Školska knjiga".
- Mršević-Radović, Dragana (1987), *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, Beograd.
- Mršević-Radović, Dragana (1988), Frazeološke inovacije i jezička norma, *Književnosti jezik*, XXXV, br. 3-4, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost SR Srbije i Društvo za srpskohrvatski jezik SR Crne Gore, Beograd, str. 281–288.
- Mušović, Abdulah (1997), *Frazeološki adverbijali*, Priština.
- Mušović, Abdulah (2002), *Somatske frazeološke jedinice za izražavanje emocija i njihova sintaksička funkcija*, Kosovska Mitrovica.
- Simeon, Rikard (1969), *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I–II*, Matica Hrvatska, Zagreb.
- Simić, Radoje (1991), *Uvod u filozofiju stila*, Svjetlost, Sarajevo.
- Solar, Milivoj (1977), *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb.
- Šehović, Amela (2004), "Ekspresivni potencijal frazema u Muradbegovićevim dramama Na Božijem putu i Pomrčina krvi", *Književni jezik*, Godište 22, br. 1-2,

Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik Filozofskoga fakulteta i Institut za jezik, Sarajevo, str. 122–134.

Šiljak-Jesenković, Amina (2003), *Nad turskim i bosanskim frazikonom*, Orijentalni institut, Sarajevo.

Šipka, Danko (1998), *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Matica srpska, Novi Sad.

Tanović, Ilijas (2000), *Frazeologija bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.

Trask, Robert Lawrence (2005), *Temeljni lingvistički pojmovi*, Školska knjiga, Zagreb.

Zgusta, Ladislav (1991), *Priručnik leksikografije*, Svjetlost, Sarajevo

Adresa autora

Author's address

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

Dr. Tihomila Markovića 1

75000 Tuzla

BiH

edna.klimentic@untz.ba

**PHRASEOLOGICAL POLYSEMY, SINONIMY
AND ANTHONYMY IN THE NOVEL *FEAR
IMAM* WRITTEN BY DERVIŠ SUŠIĆ**

Summary

This paper discusses the polysemy, synonymy and anthonymy of the phrasemes in the novel *Fear Imam* written by Derviš Sušić. Analyzing semantic aspect of the phrasemes it's been found that the polysemy is rare as well as that the synonyms are more common than antonyms and that they are mainly based on the global meaning of synonyms.

Key words: phrasemes, *Fear Imam*, synonymy, anthonymy, polysemy

UDK 81:[282:050]"1950/1990"

Originalni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received on 21. 10. 2011.

Prihvaćen za objavljivanje /

Accepted for publication on 23. 12. 2011.

Marijana NIKOLIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

ČASOPIS *DOBRI PASTIR* U KONTEKSTU JEZIČNE SITUACIJE U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI (OD 1950. DO 1990. GODINE)

Period od 1950. do 1990. godine u lingvistici je obilježen važnim promjenama u standardizacijskim procesima u jezicima srednjojužnoslovenskoga dijasistema: od ideje o unificiranju i stvaranju zajedničkog hrvatskosrpskog / srpskohrvatskog jezika do njegove disolucije. Na temelju odabranih sadržaja ekscerpiranih iz časopisa franjevačke Provincije Bosne Srebrene *Dobri pastir* i *Nova et Vetera* rad je nastojao pokazati koliko i da li je stanje u jeziku, nastalo pod utjecajem društvene situacije državnojezične politike, utjecalo na pisani jezik bosanskih franjevaca, i do koje je mjere jezik *Dobroga pastira* i *Nove et Vetere* moguće smjestiti u okvire hrvatskoga standardnog jezika.

Ključne riječi: jezik, standardizacija jezika, bosanski franjevci, časopis *Dobri pastir*, časopis *Nova et Vetera*.

1. Uvod

Časopis *Dobri pastir* izlazio je u periodu od 1950. do 1990. godine, kao glasilo istoimenog svećeničkog udruženja. Iako u prvom redu filozofsko-teološke provincinije, na njegovim su stranicama zabilježene i jezične promjene koje su se dešavale u tim burnim vremenima kada s jedne strane dolazi do stvaranja zajedničkog sh/hs jezika, a s druge do potpunog odbacivanja takvoga koncepta i zalaganja za politiku posebnih standardnih jezika. Promjene u jeziku koje su se dešavale u tih četrdeset godina najlakše je shvatiti i objasniti ako se promatra razvoj hrvatskoga jezika u 20. stoljeću, kada se i dešavaju važne promjene u standardizacijskim procesima u jezicima srednjojužnoslovenskoga dijasistema.

Budući da je časopis *Dobri pastir* izlazio u periodu od 1950. do 1990., u periodu koji hronološki gotovo da odgovara četvrtom razdoblju razvoja hrvatskoga jezika u 20. stoljeću¹, i na njegovim se stranicama mogu uočiti promjene u jeziku nastale pod utjecajem društvene situacije i državnojezične politike.

2. Razvoj hrvatskog standardnog jezika u periodu 1945. do 1990. godine

Četvrto razdoblje razvoja hrvatskoga jezika obuhvatalo je dugačak vremenski period i u njemu je hrvatski jezik prolazio različite sudbine. To je razdoblje obilježeno burnim jezično-političkim dešavanjima - od ideja jezičnoga unitarizma i pravopisnoga jedinstva srpskoga i hrvatskoga jezika do osamostaljenja i stvaranja zasebnoga hrvatskog jezika i objavljivanja novih pravopisa i udžbenika. Razdoblje nesređenih jezičnih prilika započinje *Novosadskim književnim dogovorom*² (1954) i idejom o stvaranju jedinstvenog hrvatskoga i srpskoga jezika, te zajedničkih jezičnih priručnika. Novosadskome dogovoru je prethodila aktivnost i inicijativa uredništva časopisa *Letopis Matice srpske* koju su pokrenuli da bi se raspravila sva pitanja ujedinjenoga srpsko-hrvatskog / hrvatsko-srpskog jezika, a krajnji cilj je bio normalizacija pravopisnih pravila.³

¹ Ovakvu periodizaciju hrvatskoga jezika u 20. stoljeću uradio je Marko Samardžija i kao takva korištena je u ovome radu. Prema Samardžiji jezik u 20. stoljeću se prema preovladavajućim značajkama može podijeliti na slijedeća razdoblja:

1. Prvo razdoblje: od 1901. do 1918.
2. Drugo razdoblje: od 1918. do 1941,
3. Treće razdoblje: od 10. travnja 1941. do svibnja 1945.
4. Četvrto razdoblje: od svibnja 1945. do proljeća 1990.
5. Peto razdoblje: od 1990. do danas.

² Na sastanku najistaknutijih jezikoslovaca, književnika, kulturnih i javnih radnika, održanom 8. 9. i 10. decembra 1954. godine, usvojeni su zaključci Novosadskog dogovora, od kojih su sa stajališta književnojezične politike najznačajnija prva četiri:

1. Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik. Stoga je i književni jezik koji se razvio na njegovoj osnovi oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba, jedinstven, sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim.
2. U nazivu jezika nužno je uvek u službenoj upotrebi istaći oba njegova sastavna dela.
3. Oba pisma, latinica i ćirilica, ravnopravna su; zato treba nastojati da i Srbi i Hrvati podjednako nauče oba pisma, što će se postići u prvom redu školskom nastavom.
4. Oba izgovora, ekavski i ijekavski, takođe su u svemu ravnopravna. (Pravopis: 1960: 7)

³ Novosadski dogovor su potpisala 4 književnika i 3 jezikoslovca iz Zagreba, 15 književnika i jezikoslovaca iz Srbije i 2 iz Bosne i Hercegovine (oboju Srbi!). Naknadno su još potpisala 63 znanstvena i kulturna radnika, među kojima je i dr. Stjepan Ivšić. Pred javnošću je zatajena uvjetovanost pod kojom je prof. Ivšić potpisao dogovor (da se u javnoj upotrebi ne potiskuje latinica i ijekavsko-štokavski govor) što će kasnije postati polazna točka borbe za očuvanje hrvatske jezične posebnosti.

Tekst objavljen u *Dobrome pastiru* (1955), pod nazivom *Anketa o jeziku* pokazuje koliko su bosanski franjevci bili u tijeku svih jezičnih dešavanja i previranja. Autor teksta O.D.Š.⁴ pozdravlja napore *Ljetopisa Matice srpske* da dogovorom riješi sve jezične nesuglasice „*jer pitanje književnog jezika nije nikada bilo čisto književno pitanje, nego je uvijek – što je i razumljivo – bilo pretežno političko pitanje*“.⁵ Pri tome, on se nimalo ne ustručava da iznese i osobno mišljenje o trenutačnoj jezičnoj situaciji i problemima koji iz nje proističu.

To se posebno odnosi na nejasnu i neriješenu jezičnu situaciju u Bosni i Hercegovini:

*Vrijeme je bilo, bez ikakve sumnje, da se mnoge stvari raščiste i dovedu u sklad, jer smo baš mi, koji smo daleko od centra Zagreba ili Beograda, najviše osjećali nenasnosno stanje i zbrku u gramatici, interpunkciji, nazivu jezika, terminologiji i upotrebi riječi i pisanju stranih riječi i imena, iako smo svijesni da smo baš mi u Bosni i Hercegovini u nedavnoj prošlosti našoj najviše doprinijeli za naš književni jezik, da radi svoje ljepote i raširenosti ovaj govor postane obavezan za književnost Hrvata i Srba, danas baš mi najviše trpimo od neizvjesnost, kako da govorimo i pišemo! Smiješno jest, ali je uistinu tako.*⁶

Svjestan važnosti pravilnoga poznavanja i upotrebe materinskoga jezika i njegovoga značaja u govornoj praksi, te posebno uloge bosanskih franjevaca u njegovom širenju i propagiranju, autor dalje ističe:

*Zato ću za čitaoce 'Dobroga pastira' iznijeti ukratko o čemu se radi, jer su čitaoci 'Dobroga pastira' – većinom svećenici – intelektualno i sad najjači stalež i mogu svojim pravilnim stavom i čistim govorom mnogo doprinijeti, da naš jezik ostane čist od svake natruhe, a svi se zanimamo za njegov razvoj, jer je to jezik, kojim govori naš narod, a mi smo nikli iz naroda i moramo čuvati njegovu svetinju, a jedna od najvećih je, sigurno, jezik.*⁷

Da bi pojasnio sadržaj same ankete i njezin značaj, autor čitateljima daje kratak pregled razvoja hrvatske i srpske književnosti i jezika. Pri tome poseban naglasak stavlja na historijski razvoj hrvatske književnosti i hrvatskoga jezika ističući da su i hrvatski i srpski jezik nastali na osnovama književnosti stvarane na narodnome jeziku, te da su i Vuk i Gaj imali isti cilj - reformu jezika i uvođenje naro-

⁴ Otac Domagoj Šimić (prim. M.N.).

⁵ Usp. Dobri pastir 1955, str. 65.

⁶ Ibidem, str. 66.

⁷ Usp. Dobri pastir 1955. str. 66.

dnoga ijekavskoga štokavskog govora u književnost. Kad je u pitanju upotreba pisma, autor teksta ističe da nedvojbeno upotreba obaju pisama stvara teškoće u širenju pismenosti, ali i da bi naglo i nepromišljeno ukidanje jednoga, stvorilo masu nepismenih ljudi i da taj posao treba uraditi postupeno „*a dotle ćemo se svi uvjeriti, da je dobro svih nas, da imademo jedno pismo.*“⁸

Iako se gotovo pomirljivo slaže sa eventualnim odlukama jezičnih stručnjaka o dokidanju jednoga od pisama (adekvatno politici i ideološkome opredjeljenju časopisa prim. M.N.), autor istovremeno iznosi i osobni stav o tome i smatra da treba zadržati oba pisma jer niko nema pravo od jednoga naroda tražiti da se odrekne nečega što je njegova tradicija vodeći pri tome računa da se „*ne umiješa nešto treće u pitanje pisma, a to treće već više nije dobro i zdravo.*“⁹ Isti stav autor iznosi i o problematici izgovora ije / je / e navodeći da bi bilo smiješno tjerati ijekavce da govore ekavski jer je to „*... i posve suvišno, jer nam to ne čini nikakvu smetnju u jeziku i govoru i posve se normalno razumijemo*“.¹⁰

Ističući potrebu za stvaranjem jedinstvenoga pravopisa kojim bi se riješila sva najbitnija jezična pitanja i problemi, autor navodi da je dobro što je ova anketa pokrenuta od novosadske *Matice srpske* zbog eventualnih nesporazuma velikih centara Beograda i Zagreba oko patronata nad anketom i istovremeno izražavajući žaljenje zašto to nije Sarajevo:

*Možda bi najsretnije bilo, da ju je povelio Sarajevo, kao geografsko središte Države, gdje se govori ijekavski i ekavski, piše ćirilica i latinica, osim što mi najviše trpimo radi ove zbrke, a najviše bi se radovali bratskom sporazumu, jer mi u Bosni najviše i osjećamo blagodati sporazuma Srba i Hrvata!*¹¹

Nakon šest godina od postignutoga *Novosadskog književnog dogovora* (1960) objavljen je *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika* koji su obje strane različito prihvatale i vrednovala. Istovremeno je započet rad na *Rječniku hrvatskosrpskoga književnog jezika*, ali i ubrzo obustavljen jer su prve objavljene knjige doživjele negativnu kritiku hrvatske javnosti. U ovome je razdoblju objavljeno nekoliko gramatika:

1. Treće izdanje Maretićeve *Gramatike* (1963)
2. *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika* (1966), Brabec–Hraste–Živković

Nepovoljan položaj hrvatskoga jezika u hrvatskosrpskome jezičnom jedinstvu krajem šezdesetih godina 20. stoljeća izazvao je nezadovoljstvo i niz jezično-poli-

⁸ Ibidem, 67.

⁹ Ibidem, 67.

¹⁰ Ibidem, 67.

¹¹ Usp. Dobri pastir 1955. str. 68.

tičkih aktivnosti koje su kulminirale 1967. odricanjem od *Novosadskoga dogovora* i potpisivanjem *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*.¹² Početkom sedamdesetih godina obilježenih aktivnim jezično-političkim dešavanjima i nemirima koji su kulminirali pokretom nazvanim Hrvatsko proljeće, Matica Hrvatska je odustala od novosadskih zaključaka s kojih su neki hrvatski potpisnici povukli svoje potpise, odustajući tako od zajedničkog pravopisa i rječnika. Te presudne godine jezičnih previranja obilježene su odbacivanjem dvodijelnoga naziva jezika i novim Hrvatskim pravopisom koji su na fonološkim načelima uradili Milan Moguš, Božidar Finka i Stjepan Babić (1971), te *Pregledom gramatike hrvatskoga jezika* Stjepka Težaka i Stjepana Babića (1973).

3. Jezična dešavanja u Bosni i Hercegovini u periodu od 1945. do 1990.

Posmatrajući osnovne karakteristike jezične politike u BiH od 1945. do početka devedesetih Marko Samardžija ističe da se taj period uvjetno „*bez periodizacijskih pretenzija*“ može podijeliti u tri razdoblja:

- prvo od 1945. do kraja 1965.;
- drugo od 1965. do kraja sedamdesetih i
- treće osamdesete godine. (Samardžija 1997: 94)

Prvo razdoblje karakteristično je prvenstveno po potpunom odbacivanju svih oblika jezične politike kakvu je sprovodila NDH, a zatim i „*tihim radom na profiliranju onoga što će se kasnije nazvati (i nazivati) bosanskohercegovačkom jezičnom posebnosti.*“ (Samardžija 1997: 94) Ustav FNRJ iz 1946. godine je uredio da se službeni jezik u Bosni i Hercegovini naziva srpski ili hrvatski, a prema Ustavu SRBIH iz 1963. nema odredbe o službenom jeziku i njegovom imenu. Istovremeno se u prvom stavku 216. članka istoga Ustava ističe da se svi zakoni, propisi i akti objavljuju na srpskohrvatskom jeziku. (Samardžija 1997: 94)

Već je tada uočljiv utjecaj srpskoga jezika i pravopisa na aktualnu jezičnu situaciju u Bosni i Hercegovini, posebice ako se uzme u obzir da je najznačajniji bosanskohercegovački lingvist bio Jovan Vuković koji je živio i radio u Sarajevu.

Drugo razdoblje obilježeno je brojnim polemikama o aktualnoj jezičnoj situaciji koje su se vodile između dvaju lingvističkih centara Zagreba i Beograda, između kojih je bila Bosna i Hercegovina. Ona sve više nameće potrebu da u okviru srpskohrvatskoga jezičnog zajedništva vodi samostalnu jezičnu politiku. U Sarajevu je

¹² Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika iz 1967. dokument je od posebnog značaja u povijesnom razdoblju jezika srednjojužnoslovenskoga dijasistema, s osobitim utjecajem na svijest nacionalnih zajednica u SFRJ o njihovoj ograničenoj ravnopravnosti i neskladu između pravopisne norme i jezične prakse.

od 13. do 17. septembra 1965. godine održan *Peti kongres jugoslavenskih slavista* na kojem je po prvi put razmatrano pitanje posebnosti bosanskohercegovačkoga jezičnog stanja. Dvije godine kasnije pojava *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga jezika* i srpski odgovor na nju (*Predlog za razmišljanje*) izazvali su nezadovoljstvo u političkim krugovima (CKSKBiH) koji su obje inicijative označili kao opasne za zajedništvo i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini te da su izraz „*nacionalnih i šovinističkih gledanja i opredjeljenja njihovih potpisnika (...)*“¹³

Deklaracija o položaju i nazivu hrvatskoga jezika i u Bosni i Hercegovini je otvorila je niz pitanja i problema oko srpskohrvatskoga jezičnog i pravopisnog zajedništva.¹⁴ To se prvenstveno odnosi na brojne Hrvate u Bosni i Hercegovini:

Nezadovoljstvo Hrvata na općem planu odnosima u standardnojezičnom zajedništvu odražavalo se i među Hrvatima na prostoru Bosne i Hercegovine i u vremenu kada ona nije imala ili je imala vrlo malo utjecaja na opću situaciju u jeziku. Naime, sve do sedamdesetih godina prošlog stoljeća u Bosni i Hercegovini se više realiziralo 'zacrtano' nego kreiralo 'poželjno u normi'. (Baotić 2004 : 8)

Iako ne izričito, jer nije mogla biti otvoreno prihvaćena od strane bosanskohercegovačkih Hrvata, *Deklaracija* je otvorila novo poglavlje u književnojezičnoj politici Bosne i Hercegovine. Među bosanskohercegovačkim Hrvatima rijetki su dočekali *Deklaraciju* svjesni njezina značenja i za njih. Nije moglo biti govora o javnom prihvaćanju, ali poslije ovoga povijesnog dokumenta stanje u jeziku (i) u Bosni i Hercegovini nije više bilo isto. Muslimani (Bošnjaci) nisu ni na kakav način stavljali do znanja da imaju primjedbe na naziv jezika u kojima se njihovo ime nije spominjalo. Kao i Hrvati, osudili su *Deklaraciju* i prihvatili *Zaključke simpozija o jezičnoj toleranciji*. U *Zaključcima Simpozija o jezičnoj toleranciji* koji je 1970. održan u Sarajevu stoji:

*Sloboda izbora obuhvata pravo na izbor svih mogućnosti koje pruža naša stadardna hrvatskosrpska-srpskohrvatska jezična norma, pa i pravo za jednu od postojećih književno-jezičnih normi zapadne i istočne varijante u njihovome čistom obliku.*¹⁵

¹³ O književnojezičnoj politici u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1975, str.11.

¹⁴ Kako se u Bosni i Hercegovini, zbog njezina geografskog položaja, složenih povijesnih utjecaja i višenacionalnog sastava, jezičnoj problematici uvijek specifično pristupalo i kako ta problematika nikada nije do kraja rješiva, tako je bilo i u vezi s Deklaracijom. Ona je (i) u Bosni i Hercegovini pokrenula niz jezičnih pitanja koja ni do našega vremena nisu dobila konačne odgovore.

¹⁵ Zaključci Simpozija o jezičnoj toleranciji, Sarajevo, 1970.

Potaknuti dešavanjima mladi hrvatski književnici na čelu sa Vitomirom Lukićem 1971. potpisuju *Sarajevsku deklaraciju o hrvatskom jeziku* ukazujući na neravnopravan položaj „(...) varijeteta hrvatske provenijencije u praksi, tj. u realizaciji zajedničkog standardnog jezika, odnosno na opstrukciju prava izbora varijeteta čak i književnomjetničkom stvaralaštvu.“ (Baotić 2004: 9)

S obzirom na uređivačku politiku časopisa i njegovu jugoslavensku orijentaciju na stranicama *Dobroga pastira* nije bilo polemika o pojavi *Deklaracije* i polemikama koje je izazvala u javnosti u Bosni i Hercegovini.

Treće razdoblje jezične politike u Bosni i Hercegovini, koje prema prof. Marku Samardžiji traje od početka osamdesetih do početka devedesetih godina ispunjeno je „(...) nastojanjem za praktičnom afirmacijom i daljnjom teoretskom razradom željenoga jezičnog modela nazvanoga bosanskohercegovački standardnojezički izraz.“ (Samardžija 1997: 100) Definiciju toga specifičnoga jezičnog izraza dao je prof. Milan Šipka u svom *Jezičnom savjetniku*:

Bosanskohercegovački standardnojezični izraz poseban je i specifičan vid srpskohrvatskoga standardnog jezika – varijantski neodrediv (ili tačnije rečeno – varijantski nepodrediv) i neutralan, razuđen, otvoren i elastičan. (Šipka 2005: 75-76)

4. Zaključak

Početkom devedesetih godina zbog političkih prilika i novonastaloga stanja u bivšoj Jugoslaviji i *Dobri pastir*, odnosno *Nova et Vetera* kako je časopis kasnije preimenovan, prestaje s radom. Naime, disolucija Jugoslavije kao državne zajednice početkom devedesetih godina pruzročila je i nezaustavljivu disoluciju standardnoga hrvatskosrpskog / srpskohrvatskog jezika i odbacivanje koncepta standardnojezičnoga zajedništva Srba, Hrvata, Bošnjaka i Crnogoraca.

U ovome je razdoblju oživjelo zanimanje za jezična pitanja i procese osamostaljivanja i afirmiranja zasebnih nacionalnih jezika: srpskoga, hrvatskoga, bosanskoga i crnogorskoga. Iako su svi razvijeni na osnovi istoga jezičnog idioma, sve više se nastojala dokazati njihova standardnojezična posebnost kao opravdanje za sprovođenje političkih ciljeva i „nacionalnog osvješćenja“ u svim novonastalim državama na području bivše Jugoslavije. U takvim prilikama izašao je posljednji broj časopisa, koji je za sve vrijeme trajanja svojim jezikom nastojao pratiti i ilustrirati jezične prilike u kojima je on nastao, a nerijetko i prikaz izvanstandardološke situacije. Na taj je način časopis *Dobri pastir* nastavio tradiciju franjevac Bosne Srebrene čije je kulturnohistorijsko, prije svega književnojezično naslijeđe, odigralo veoma značajnu ulogu u formiranju i izgrađivanju svijesti o značaju današnjega hrvatskoga standardnog jezika.

Literatura

- Baotić Josip (2004), *Standardnojezični izbori*, Svjetlo riječi, Sarajevo, str.5–11.
- Jonke, Ljudevit (1965), *Književni jezik u teoriji i praksi*, Znanje, Zagreb.
- Pranjковиć, Ivo (2000), *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Pranjковиć, Ivo (2004), *Od Divkovića do danas*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 9-11.
- Pranjковиć, Ivo (2005), „Jezik bosanskih franjevaca“, zbornik *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik u Sarajevu // Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo. str. 227 – 259.
- Samardžija, Marko (1999), “Stranputicama hrvatskoga jezičnog i pravopisnog pitanja u Bosni i Hercegovini nakon godine 1945.”, zbornik *Mostarski dani hrvatskoga jezika*, Mostar, str. 93-103.
- Samardžija, Marko (2004), *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Silić, Josip (1999), „Nekoliko misli o normi“, zbornik *Norme i normiranje hrvatskoga standardnog jezika*, Matica Hrvatska, Zagreb, str. 203 – 212.

Adresa autora

Author's address

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Dr. Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla
BiH
marijana.nikolic@untz.ba

THE MAGAZINE *DOBRI PASTIR* IN THE CONTEXT OF LANGUAGE SITUATION IN CROATIA AND BOSNIA AND HERZEGOVINA (FROM 1950. TO 1990.)

Summary

In linguistics, the period from 1950. to 1990. is characterized by important changes in standardization processes in the languages of the Central South Slavic diasystem: from the idea of unification of the language, the creation of the joint Croato-Serbian/Serbo-Croatian language, to its dissolution. Based on the corpus taken from the journals *Dobri Pastir* and *Nova et Vetera* published by Franciscan Province Bosna Srebrena, this paper has tried to show if and how much the situation with language, which originated under the influence of social circumstances and government-influenced language politics, affected the written language of Bosnian Franciscans and to what degree. Furthermore, the paper investigated to what degree the language of the journals *Dobri pastir* and *Nova et Vetera* can be placed within the structure of the Croatian standard language.

Key words: language, language standardization, Bosnian Franciscans, journal *Dobri pastir*; journal *Nova et Vetera*.

UDK 811.163.4*3'282(497.6)
81'36-12

Pregledni rad / Review paper

Primljen / Received on 13. 11. 2011.

Prihvaćen za objavljivanje /

Accepted for publication on 23. 12. 2011.

Alen KALAJDŽIJA

Fakultet humanističkih nauka

Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

DIJAHRONIJSKI PRESJEK VAŽNIJIH STRUKTURNIH OSOBINA ZAPADNE ŠTOKAVŠTINE

U ovome radu ukazuje se na značajnije jezičke osobine koje posjeduje zapadnoštokavsko narječje u širem vremenskom. Evoluirajući tokom svoga razvoja, zapadna štokavština zadržava neke svoje tipičnije karakteristike, ali istovremeno prima i neke druge jezičke crte od njemu najbliže, južne štokavštine, s kojom čini poseban interferentan dijalekatski prostor, koji će znatno kasnije bitno odrediti karakter savremenog i standardnog bosanskog jezika.

Ključne riječi: zapadna štokavština, istočna štokavština, čakavština, starobosanski jezik, jezička arhaičnost, jezička progresivnost

Problem definiranja u kontekstu sinhronije

Pitanje zapadnoštokavske jezičke tradicije u bosnističkoj (a time i u kroatističkoj i srbističkoj) lingvističkoj teoriji još je uvijek otvoreno i traži potpunije definiranje. U radovima nekih lingvista (npr. Belić 1999: 434–439; Brozović 1970; Jahić 1999b: 17–26) ovaj je problem obrađen u nekim aspektima, čime su otvorena i neka druga pitanja, važna za dublje proučavanje ovoga fenomena. Pored toga, i u dijalektološkim istraživanjima koja su u poprilično velikoj mjeri obilježila južnoslavenska lingvistička ispitivanja već od kraja XIX st., ovaj dijalekatski prostor spominjan je i tumačen u smislu definiranja njegovih imanentnih osobina, nazivajući ga uglavnom zapadnim dijalekatskim prostorom (up. Peco 1980; Ivić 1994).

Savremeno jezičko stanje zapadnoštokavskog narječja, ako se o njemu danas može uopće govoriti kao takvom s obzirom na njegovu teritorijalnu rasprostranjenost

i praktično prisustvo njemu karakterističnih crta, ne odgovara onome stanju kakvo je ono bilo u svome historijskom razvoju. Naime, sinhronijska situacija koju karakteriziraju samo neki ostaci tipičnijih fragmenata jezičkih osobina zapadnoštokavskog narječja ne odgovara „prirodnom“ historijskom procesu razvoja ovoga slojevitog organskog idioma zato što je taj razvitak narušen brojnim ekstralingvističkim faktorima koji su bitno utjecali na fizionomiju ovoga narječja. Iz toga proizlazi činjenica da se problemu zapadnoštokavskog narječja treba prići s ciljem njegove rekonstrukcije, budući da je već od XII st. pa do kraja XV i početka XVI st. ovo narječje počelo primati određene osobine koje su išle u pravcu progresivnijih i analoških jezičkih ujednačavanja.

Vremenski i teritorijalni okviri

Vremensko polazište u praćenju razvoja zapadnoštokavskog narječja tiče se starobosanskoga jezika. Pod pojmom starobosanskoga jezika podrazumijeva se pisana narodna bosansko-humska jezička tradicija bilježena bosanskom ćirilicom, bosančicom, kao ustavnim, poluustavnim, kurzivnim i brzopisnim pismom koje je kao srednjovjekovno bosansko-humsko naslijeđe specifično po nekim svojim jezičkim, pravopisnim i paleografskim osobinama (up. Turbić-Hadžagić 2005). Tako se, pored pisma, u definiranju starobosanskog jezika ističu i neke jezičke i vanjezičke odrednice, kao što su: prostor – u štokavskom smislu – zapadnog i južnog tipa; vrijeme – u smislu mogućnosti praćenja razvoja jezičkog sistema od XII do XVI st.; korpus – koji osigurava uopće mogućnost praćenja jezičkih karakteristika ovoga idioma i omogućuje konstituiranje pojma starobosanskog jezika; jezička norma – kao izraz narodnog srednjovjekovnog izraza, koji pokazuje tendencije organskog razvoja, uza sporadično očuvanje starijih književnih elemenata naslijeđenih iz staroslavenske norme; politički okvir – koji se realizira u srednjovjekovnoj bosanskoj državi; te najvažnije – specifičan stariji narodni jezički izraz progresivnog štokavskog tipa (up. više Kalajdžija 2010).

Za razliku od starobosanskog jezika, koji se razvijao pod snažnim utjecajem narodnog idioma, postojala je i zvanična bosanska pisarska kancelarija zadužena za čuvanje i prepisivanje religijskih tekstova, iz koje se razvija bosanska redakcija staroslavenskog jezika.¹ Prema tome, utjecaj narodnoga jezika, a samim time i za-

¹ Najznačajnije karakteristike bosanske redakcije stsl. jezika jeste konzervativizam na svim nivoima (paleografskom, ortografskom, jezičkom, leksičkom i tekstovnom), a među kojima se, opet, posebno ističu neke ortografsko-fonološke pojedinosti: miješanje grafema za *jat*, *jeri* i *i* (što upućuje na ikavsko porijeklo); upotreba grafema *đerv* u vrijednosti *ć* i *đ*, rjeđe *j*; nepoznavanje digrafa *ja* i *je* u inicijalnom i postvokalnom položaju; nepisanje akcenatskih i drugih nadrednih znakova; mehaničko sječenje riječi. (up. Herta Kuna 2008: 67–68).

padnoštokavskog narječja, posebno je vidljiv u korpusu starobosanskih tekstova, dok pisano naslijeđe, koje je nastalo kao produkt bosanske redakcije staroslavenskog jezika, predstavlja znatno hermeneutičniji izvor za prodor starobosanskih jezičkih crta. Međutim, usljed praktičnih okolnosti korpus koji pripada bosanskoj redakciji stsl. nije mogao ostati zatvoren prema starobosanskom jeziku, budući da i u srednjovjekovnoj bosanskoj pismenosti i književnosti postoje takvi spomenici koji su „na pola puta“ između produkta bosanske redakcije i starobosanskog jezika – kakva je npr. *Apokalipsa krstjanina Radosava* (up. kritičko izdanje iz 2008). Stoga je u budućim istraživanjima potrebno ukazati na paleografske, fonetsko-fonološke, gramatičke i leksičke sličnosti i razlike između spomenika koji pripadaju bosanskoj redakciji stsl. jezika i spomenika koji su naslijeđe starobosanskog jezika.

Jedno od pitanja koji se tiču zapadne štokavštine jeste da li ona po svojoj unutar-njoj jezičkoj zakonomjernosti doprinosi formiranju progresivnijih jezičkih crta te se i sama uključuje u procese novoštokavizacije, ili su te inovacije produkt utjecaja „južnih“² jezičkih osobina na arhaičnije zone štokavskog narječja, kakvo je bilo ovo zapadno.

Prostorni okvir zapadne štokavštine, kako pokazuje dijalektološka karta srednjo-južnoslavenskog dijasistema, predstavljalo je područje koje se nalazilo na širem teritoriju današnje Bosne i Hercegovine (up. Brozović 1970: 154). Pritom, ovo narječje bilo je prijelazna zona između progresivnih južnih štokavskih i zapadnih arhaičnih čakavskih govornih prostora. Tako se zapadna štokavština može promatrati kao arhaična spram istočne štokavštine, ali i progresivna spram čakavštine, s kojom je dijelila neke zajedničke osobine, iako se ovdje radilo o različitim narječjima. Stoga je zapadnoštokavsko narječje u južnoslavenskoj lingvistici često nazivano arhaičnijim jezičkim prostorom, budući da je posmatrano iz perspektive dominantne južne (u širem smislu istočne), progresivne štokavštine. Zapadna štokavština arhaična je u tolikoj mjeri spram istočne u onolikoj mjeri koliko je progresivna u odnosu na čakavsko narječje. Ta njezina osobina, međutim, nije joj onemogućila formiranje sebi svojstvenog organskoidiomatskoga karaktera, koji će biti ne samo njegova tipična osobina, nego će po svome značaju imati izuzetnu važnost za konstituiranje jezičke fizionomije savremenih standardnih jezika zapadnog tipa srednjojužnoslavenskog dijasistema.

² Pod pojmom „južnih“ podrazumijeva se historijski kontinuant iz kojeg se razvija istočno-hercegovački dijalekt. Kao takva, južna štokavština, pored niza drugih osobina koje je vežu sa istočnom i zapadnom, u odnosu na istočnoštokavsko narječje, s kojim se znatno češće posmatra kao cjelina, ističe se po izrazito važnoj jezičkoj osobini – refleksu jata. Zbog toga se u radu povremeno upotrebljava sintagma južna štokavština, iako se ona podvodi pod istočnu štokavštinu.

Integriranje zajedničkih i formiranje pojedinačnih osobina

Zapadna štokavština podjednako s drugim narječjima centralnoga južnoslavenskog prostora integrirala je zajedničke južnoslavenske osobine – prvenstveno ih dijeleći s progresivnijim, istočnoštokavskim i na zapadu s arhaičnijim, čakavskim narječjem. Neke od osobina koje su zajedničke i za zapadnu i za istočnu štokavštinu, već prisutne u srednjovjekovnim spomenicima, jesu: upitna je zamjenica za neživo *što*, odnosno još prije *čbto*; poluglasi su nestali u slaboj poziciji, ili su se vokalizirali u *a* u jakoj poziciji; nazalni vokali prešli su u *u* i *e*; izjednačene su neke deklinacije, npr. ženska tvrda (a-osnova) i mehka (ja-osnova); većinom su izjednačeni tematski i atematski glagoli; formirani su posebni oblici u kosim padežima kod pridjeva određenog vida i pridjevskih zamjenica i sl. No, neke osobine zapadnoštokavskog narječja podudaraju se i sa čakavskim: sačuvano je bilo vokalno *l*, finalno *-l* nije prešlo u *-o*; refleksi jata u slobodnoj poziciji ikavskog je karaktera,³ kao i u pozicijski uvjetovanim položajima, gdje su ikavski refleksi izjednačeni (*htio*, *grijati*); glas *h* dobro je očuvan; *vB > va*.

U vremenu osmanske vladavine Balkanom zapadna štokavština konvergira s istočnom štokavštinom na jednoj strani, a diferencira se spram čakavštine na drugoj strani.

Ono što ju je posebno integriralo u okvirima novoštokavštine jesu: četveroakcentanski sistem, koji je vjerovatno produkt utjecaja južnih progresivnih govora što usljed metanastazičkih kretanja stanovništva sukcesivno nastanjuju i pokrivaju teritoriju zapadne štokavštine; postepeno izjednačavanje triju deklinacijskih imeničkih tipova i uproščavanje deklinacijskoga sistema, kao u istočnoj štokavštini.

Pored ovih dominantnijih karakteristika, pojavljuju se i neke druge, izrazitije osobine: nestajanje finalnog *-l*; prelazak vokalnog *l* u *u*; mješovita ikavsko-ijekavska zamjena jata u slobodnoj poziciji, posebno što se ide više ka XIX st., što znači da je u starijem periodu refleks bio većim dijelom ikavski, ali je u XIX st. (posebno u njegovoj drugoj polovini) ijekavizam postaje konačno preovlađujući i na terenu na kojem se prostirala zapadna štokavština.

Osobine koje su i dalje zajedničke za zapadnu štokavštinu i čakavštinu, ali kojih je sve manje, tiču se prvenstveno ikavske zamjene jata (*lipo*), što je odlika starijeg perioda. Javljuju se i ostale osobine: ščakavizam naspram štokavizma (*ognjišće*;

³ Takvog je mišljenja i Belić (1999: 435), koji smatra sljedeće: „Ja smatram po celokupnom razvitku naših govora da se *ikavizam* prvobitno razvio u *bosanskom* zapadnom govoru, između Bosne i Vrbasa, pa se odatle širio na sve strane: na istok, zapad, jug i sever, u zavisnosti od opšteg kretanja jezičkih crta. Na taj način ja smatram da je jedna od strukturnih osobina zapadnog govora i *ikavizam*.”

šćap);⁴ skupina *ro / ra : re (greb; vrebac)*; istočnoštokavsko *lj* u zapadnoj štokavštini i čakavštini jeste *j (jubav)*; jotirano *d* daje *j* (kao npr. *meja*) u odnosu na *đ*; upotreba jotiranog *t* u vidu *ć* u korijenima **obʔt + ji i *svęʔʔ + jen + i + k*, tj. *opći, svećenik* i riječima izvedenim iz ovih osnova.

Ipak, ono što karakterizira zapadnoštokavsko narječje u periodu od kraja XV i početka XVI st. do sredine XIX st. jesu osobine koje se kreću od arhaičnih ka progresivnijim. To je zato što se ne može ustanoviti statično stanje nijednoga organskog (pa čak i neorganskog) idioma, a samim tim i zapadnoštokavskog narječja, jer je ono neprestano bilo izloženo dvjema suprotstavljenim tendencijama: procesima jezičke arhaizacije i procesima inovacije.

Arhaizacija je proizlazila iz same strukture ovoga narječja, koja je uvjetovana i ekstralingvistički, dok je jezička inovacija bila posljedica djelovanja južnih štokavskih govora. Prva osobina – arhaizacija – bila je podržana pisanom jezičkom tradicijom, dok je druga – progresivizacija – snažnija i u svakom slučaju dominantnija, bila govorna praksa, nastala usljed izuzetno snažnih migracija nosilaca progresivne jezičke strukture sa jugoistočnih, rubnih područja srednjojužnoslavenskog prostora.

U prilog tome govore i radovi historijske provenijencije koji potvrđuju veoma živo širenje nomada vlašškoga porijekla sa područja Hercegovine i Crne Gore, koji za vrijeme vladavine Osmanlija, posebno u XVI vijeku, preplavljuju unutrašnjost Bosanskoga ejaleta, počevši od prostora jugoistočne Bosne, preko Sarajeva i Zvorničkog sandžaka (up. Filipović 2005: 109–119). Mnogi od njih došli su u posjed feudalne svojine i time ušli u sloj gradske populacije koja će vidno utjecati na formiranje jezičke slike sredine koju nastanjuju. Takva pojava potvrđuje činjenicu da manje pokretljive jezičke zajednice čuvaju arhaičnije osobine.

Osim toga, područja sa prestižnijom kulturnom klimom, kakvu recimo nose gradovi, jesu primjeri čuvanja jezičke arhaičnosti, dok se u pokretljivoj kulturi jezički obrasci brže mijenjaju, jer nemaju kada postati dio tradicijskoga jezičkog naslijeđa koji poštuje uzor u jezičkom općenju.

Naravno, na jezičku arhaičnost može utjecati i sam tempo društvenog života kao i politička, vojna, ekonomska i socijalna stabilnost, posebno ako su u pitanju područja sa slabijom pokretljivošću, dok na jezičku progresivnost može utjecati i činjenica da neko stanovništvo po svome etničkom porijeklu ne pripada trenutno

⁴ Istina, navedeni primjer može se odnositi na pojedine govorne tipove štokavske provenijencije. Isto tako, poseban fenomen predstavlja i odnos suglasničkih skupina *žd / žđ*, koje su strukturno sastavni dio zapadne štokavštine, kako smatra Belić (1999: 438), što podrazumijeva i pitanje odnosa spram skupine *št*.

datoj etničkoj zajednici, što se u konkretnom slučaju odnosi na balkansko vlaško-nomadsko stanovništvo koje je slavenizirano.⁵

Dakle, osobine koje tipično karakteriziraju zapadnoštokavsko područje i njegovu srednjovjekovnu jezičku praksu jesu: ikavska zamjena jata (*lito*); postojanje samo silaznih akcenata; šćakavizam (*išće*); „reizam“ (*greb*); upotreba zapadnoštokavskog sonanta j naspram istočnoštokavskog *lj* (*poje*); čuvanje vokalnog *l* (*Hlm*); formiranje oblika *vB* > *va-* (*vavik*); neizvršeno progresivno jotovanje (*dojde*); čuvanje glasa *h* (*mehak*), upotreba prijedloga *brez*; dodavanje čestica u nekim vrstama riječi: *nut*, *nuto*, *ter*; pokazna zamjenica za muški rod jednine: *ovi*; *oni*; upitne zamjenice za živo i neživo (*tko i što*), kao i druge zamjenice izvedene od njih; deklinacija dvosložnih hipokoristika po e-vrsti (*brajo*, *braje*); ostaci duala u deklinaciji nekih leksema (*ruku*); infinitiv kao dopuna uz modalne i fazne glagole; i svakako specifična leksika – *hiža*, *greb*, *zahod*, *ishod*, *lasno*, *kolaj*, *slovo*, *dijak*, *rusag*... (up. Jahić 1999b: 21–23).

Ovo narječje u vremenskom rasponu od nekoliko stoljeća, a posebno od dolaska Osmanlija, primit će i one osobine koje će u literaturi biti definirane kao južnoštokavske, s preplitanjem imanentnih zapadnoštokavskih osobina, pa se uočavaju i sljedeće značajke, koje se dešavaju sukcesivno – u osmansko doba u korpusu krajišničkih pisama, alhamijado književnosti i franjevačkoj književnosti: ikavsko-(i)jekavska zamjena jata; novi četveroakcentski sistem; šćakavizam (*ište*) i šćakavizam (*išće*); prelazak *l* u *o*; *vB* > *va* / *u*; odnos *ro* – *re*; miješanje dvaju tipova afrikata (*čovik* / *čovik*; *čovjek* / *čovjek*; *čovjek* / *čovjek*; *čovjk* / *čovjk*); upotreba lične zamjenice *ko* i *tko*; upotreba općepitne zamjenice *šta* i *što*, kao i ostale zamjenice izvedene od ovih korijena; sporadična upotreba konstrukcije *da* + *prezent uz modalne i fazne glagole*, i to u kasnijem periodu, prvenstveno u XIX st., i dr.

⁵ Zanimljivo bi bilo ispitati kako su predslavenski jezički elementi utjecali na razvoj južnoslavenskih jezika, ali bi se takvo istraživanje moralo izvršiti interdisciplinarno, pa bi značajnu ulogu mogla imati posebno etnologija i antropologija (a samim tim i folkloristika, etnomuzikologija, genetika) jer je sasvim jasno da su današnje jezičke razlike npr. među štokavcima, čakavcima i kajkavcima formalno-jezički lahko vidljive, ali mislim da među njima postoje bitne razlike i u običajima, vjerovanjima, oblačenju, hrani, muzičkoj tradiciji, pjevanjima, običajima vezanim za ženidbe, sahrane, rođenja i sl., što se, naravno, dalje dubinski segmentira i u okviru istih, većih zajedničkih etničkih grupacija, na manje. Razlog za to zasigurno jesu razlike zasnovane na njihovu etničkom porijeklu, koje u spoju sa brojnim elementima društvenoga, kulturnog i jezičkog života čine posebne etničke grupacije koje se, nakon formiranja nacionalnih društava i država, priključuju pojedinim nacionalnim zajednicama pri čemu će ključnu ulogu u tome imati pripadnost datoj religiji. Na taj zaključak upućuje činjenica da danas gotovo ne postoje etničke zajednice, kakve su bili npr. Bobari, Bunjaši, Cincari, Crnovunjci, Čerkezi, Ćići, Ćiribari, Đorgovci, Gabelji, Hrkači, Karaguni, Karavlasii, Kucovlasii, Morlaci, Vlasi, Šokci, Škutori, Šopi i dr.

Pojedinačne jezičke karakteristike

Refleks jata

Jedna od tipičnijih osobina zapadnoštokavskog narječja bila je prvobitno razvijena ikavska zamjena jata, koja je kasnije, tokom niza stoljeća i migracija stanovništva, prerasla u mješovitu ikavsko-ijekavska zamjenu⁶ koja je uvjetovana, s jedne strane, starijim jezičkim stanjem – kada je u pitanju ikavizam i, s druge strane, procesima progresivizacije – kada je u pitanju ijekavizam. Postoji, međutim, još jedna značajka vezana za refleks jata, koja će se ovdje interpretirati u prilično slobodnom obliku budući da postoje određene indicije koje bi se mogle uzeti u korist ovako postavljenog tumačenja. Naime, na osnovu pregledu dijalekata srednjojužnoslavenskog prostora (up. Peco 1980), što posebno se odnosi na teritoriju Bosne i Hercegovine – ili još preciznije – nekadašnjeg prostora zapadne štokavštine, uočljivo je postojanje i ikavskih i ijekavskih govora. Zanimljivo je da na prostoru tih govora (a i u savremenoj jezičkoj slici to je slučaj, kada se gotovo gubi ono što je naslijedilo dijalekatskog idioma) izgovor dvosložne zamjene glasa jat ne odgovara onome stanju kakvo se zatječe na istočnohercegovačkom prostoru, premda i jedni i drugi govori pripadaju ijekavskom prostoru.⁷ I dok se u istočnohercegovačkoj akcentuaciji uočavaju oblici s kratkim silaznim akcentom na prvom dijelu dvosložne zamjene jata bez postakcenatske dužine tipa *snijeg*, *lijep*, odnosno u primjeru s kratkim uzlaznim na drugom dijelu dvosložne zamjene jata: *lijèpo dijète*, u nekim govorima nalaze se oblici tipa *sn'jèg*, *l'jèp*, odnosno *l'jèpo*, *d'jète*.

Tumačenje ove pojave moglo bi se vezati upravo za ijekavizirane neijekavske, po svom porijeklu prvobitno formirane zapadnoštokavske (ikavske) govore. Ono što je što se uklapa u ovu konstelaciju odnosa jesu sljedeće činjenice: 1. da se ovi primjeri uočavaju na prostorima koji ne pripadaju po svom porijeklu istočnohercegovačkom dijalektu – što znači da su naknadno formirane; 2. da se nalaze na području nekadašnjeg zapadnoštokavskog narječja i 3. da su to osobine starinačkog, manje pokretljivog stanovništva.

Čuvanje i upotreba velara h

Jedna od osobina koja karakterizira zapadnu štokavštinu zasigurno jeste i čuvanje glasa h, iako se ova osobina objašnjava ne samo kao tipično bosanska, tj. bošnjačka,

⁶ Ovdje se napominje da se pojam mješovite zamjene jata ne tiče strukturnih osobina koje su karakteristične za neke govorne tipove, npr. u okolici Maglaja, Žepča (up. Ivić 1994: 147), već da se radi o svojevrsnoj intencionalnoj zamjeni različitih refleksa jata u doglednom vremenskom periodu na širem prostoru prvobitno razvijenog zapadnoštokavskog narječja.

⁷ To se prvenstveno odnosi na starinačko muslimansko i katoličko stanovništvo.

nego čak i muslimanska, uvjetovana islamizacijom autohtonog, u širem smislu balkanskog, a u užem smislu slavenskog stanovništva:

Prosečni muhamedanac, ma gde on bio u svetu, svakodnevno je izložen slušanju arapskog jezika u bogoslužjenju, a svaki školovani musliman – sve do prodora svetovnog školstvu novije vreme – susretao se sa detaljnim i mehaničkim učenjem Korana i arapskog jezika s njim. Ovo nije bilo dovoljno da naši ljudi ovladaju ponekim glasovnim distinkcijama kojih nema u našem jeziku, kao što su razlike između tri suglasnika tipa „h“ u arapskom, ali je bilo sasvim dovoljno da podrži čuvanje glasa koji se već zatekao u jeziku. (Ivić 1986: 77)

U vezi s navedenim stavom treba istaći da po srijedi nije tipično sociolingvistička pojava koja je uvjetovala očuvanje ovoga glasa. Da nije u pitanju problem vezan isključivo za islamsku kulturnu i jezičku tradiciju potvrđuje činjenica da su i Albanci (budući da se govori o nekim balkanskim jezicima) većim dijelom muslimani, ali da se u njihovu jeziku *h* nije očuvalo zbog susreta s tim glasom iz arapskog jezika. Naime, pogleda li se struktura nekih drugih, zapadnijih dijalekatskih južnoslavenskih prostora – kakvo je npr. čakavsko, pa čak i kajkavsko – kao i nekih drugih slavenskih jezika, vidljiva je osobina čuvanja glasa *h*. Velar *h* u jeziku Bošnjaka, a samim tim i u bosanskom jeziku, najbolje je očuvan u početku i u sredini sloga: *htjeti, uho*, dok se ovaj glas uglavnom gubi na kraju riječi zbog njegove slabije artikulacije (Halilović 1991: 46).

Ova se osobina upravo može smatrati kao tipična zapadnoštokavska. Ona je čak vidljiva i u artikulaciji velara *h* u pridjevima ili prilozima tipa *lahak, mehak; lahko, mehko* – primjerima u kojima *h* inače nije nastalo od prasl. **s* u tzv. „ruki-pravilu“, već od velarnoga **g* u posebnom fonetskom okruženju kada je dolazio u kosim padežima, usljed čega je analoškim putem, nakon što je *g* prešlo u *h* ispred *k*, velar *h* prešao i u oblik nominativa (**lbgʷkʷ*; **mekʷkʷ* / rus. *mjagkij*). Ta se pojava, na primjeru pridjeva *lahak*, može objasniti na sljedeći način:

N **lbgʷkʷ*: *G, A *lbgʷka > *lbgka > *lhka > lahka*: > *N lahak*. Sličan proces prošao je i pridjev *mehak*. Za razliku od ovoga procesa, u nekim govorima proces je išao u pravcu gubljenja glasa *h*, za što se može pretpostaviti sljedeći postupak:

N **lbgʷkʷ*: *G, A *lbgʷka > *lbgka > *lka > laka*: *N lak*. Ovakav postupak preobrazbe *g* u *h* može se smatrati autentičnim jezičkim paternom, koji se realizira u tačno određenoj kategoriji, na osnovu čega se može govoriti o etimološkom

postanju medijalnoga - *h*- u pridjevima *lahak* i *mehak*, jer to nije izoliran postupak, izuzetan, već se pojavljuje u više slučajeva.⁸

Osim toga, pojava čuvanja ovoga glasa u spomenutim primjerima uočljiva je ne samo na čakavskom i kajkavskom terenu, već i na slovenskom, kao i u nekim zapadnim slavenskim jezicima, kakav je npr. češki. Prema tome, čuvanje glasa *h* nije imanentno ekstralingvistička pojava – ona ima svoje korijene u samoj organskoj strukturi zapadnoštokavskog dijalekta, koja se naknadno učvrstila kao tipična osobina bosanskog jezika (a dijelom se može smatrati i naslijedom hrvatskoga jezika i nekih njegovih specijaliziranih stilova).⁹ Nesumnjivo je da je to očuvanje osobine podržano i određenom sociolingvistički uvjetovanom simboličkom upotrebom jezika koja je mogla imati veze sa utjecajem tzv. orijentalnih jezika. Osim toga, na taj zaključak upućuje i činjenica da se u bošnjačkim govorima u nekim leksemima umeće neetimološko *h*, koje je u pojedinim slučajevima svoje utemeljenje našlo u simboličkoj jezičkoj upotrebi koja na ovoj jezičkoj razini ima funkciju razlikovanja u odnosu na druge zajednice koje se služe istim jezičkim idiomom.

Nerazlikovanje afrikatskih parova č–ć; dž–đ

Jedna od osobina zapadnoštokavskog narječja jeste nerazlikovanje afrikata, koja nije samo bošnjačka osobina – mada kod njih jeste najprisutnija. Pogleda li se, opet, veza sa čakavskim dijalektom, vidljivo je da se i u tome dijalektu dešava ova pojava.¹⁰ U ovakvim primjerima (uz refleks jata i upotrebu glasa *h*) vidljiva je historijska i organska povezanost zapadne štokavštine i čakavštine.

Razmatrajući ovaj fenomen, neki istraživači došli su do zaključka da je do nerazlikovanja afrikata među Bošnjacima došlo iz najmanje dvaju razloga: 1. što je nji-

⁸ Iz toga razloga termin *izuzetak*, koji se upotrebljava npr. u nekim gramatičkim priručnicima, ne treba se koristiti, jer on odudara od temeljnog lingvističkog zakona o jezičkoj ekonomiji. Naime, neka jezička pojava ne pojavljuje se nikada izolirano i pojedinačno, već ona zahvaća redovno više kategorije u kojima se pojavljuje, pa stoga, kad god ima, makar dva primjera takve lingvističke pojave, on se ne može smatrati izuzetkom. Druga je stvar što neka pojava eventualno – što se može pretpostaviti – može izvršiti u jednom primjeru, ali će ona zasigurno u dosljednom vremenskom periodu zahvatiti njoj slične kategorije, bez obzira na kojoj se jezičkoj razini one dešavale, jer kao takva zadovoljava princip jezičke ekonomije koja zahvaća date kategorije, slične po nekim njihovim zajedničkim elementima.

⁹ Potvrdu tome možemo ponajprije naći u starijim hrvatskim, posebno kajkavskim te štokavskim spomenicima. S druge strane, sporadično se pojavljuju i spomenici bošnjačke i bosanske provenijencije u kojima se glas *h* gubi – kako to pokazuju pojedinačni primjeri iz bošnjačke epike.

¹⁰ Tako se uočava da su čakavci većim dijelom zapravo čakavci, odnosno čakavski afrikat *č* znatno je „mekši“ od štokavskoga *ć*.

hovo nerazlikovanje značilo društveni prestiž i 2. što su brojni Bošnjaci, školujući se van Bosne, posebno u Istanbulu, željeli i preko jezika biti etiketirani i time biti društveno privilegirani, što se odrazilo i na šire mase i populaciju bošnjačkog stanovništva (up. Ivić 1986: 78). U vezi s ovim problemom treba istaći da u pitanju nije samo trend sociološke naravi s namjerom da se bošnjačko, u prvom smislu muslimansko, stanovništvo razlikuje od drugih još u vremenu Osmanske carevine, već je u pitanju organska jezička osobina. Da je to tačno, potvrđuju bošnjački govori koji nisu porijeklom sa zapadnoštokavskog terena. Kada bi navedeno tumačenje bilo zakonmjerno, onda bi npr. i u nekim istočnohercegovačkim, jugoistočnobosanskim govorima ili zetskojužnosandžačkim to bio isti slučaj. Međutim, bošnjačko stanovništvo s ovih područja razlikuje afrikatske parove. To upućuje na zaključak da je pojava nerazlikovanja dvaju redova afrikata isključivo rezultat „prirodnog“ jezičkog procesa organskog idioma, jer ova pojava jasno je vidljiva po šavu koji razdvaja istočnu štokavštinu od zapadne. To, međutim, ne znači da ova pojava kasnije nije mogla biti podržana sociološkim ili intencionalnim razlozima.

Oblici upitne zamjenice za neživo i živo

Kako se vidi po obliku upitne zamjenice za neživo koja dijeli srednjo-južnoslavenska narječja na štokavsko, kajkavsko i čakavsko, čak i u okvirima štokavštine postoji bitna razlika između dvaju tipova istočne i zapadne štokavštine. Naime, u istočnoj štokavštini upitna zamjenica za neživo ima oblik *šta*, dok u zapadnoj ona glasi *što*. Dobar pokazatelj takvog stanja može pružiti alhamijado jezička tradicija, koja potvrđuje upravo ovakvu upotrebu ove zamjenice na zapadnoštokavskom tlu. Ono što je zanimljivo jeste i to da, kada se ova zamjenica u istočnoštokavskoj praksi koristi kao upitni uzročni prilog, onda ona ima oblik *što*, a ako je općeupitna zamjenica, njezin je oblik *šta*. U zapadnoj štokavštini, tj. njezinoj starijoj i mlađoj jezičkoj praksi, to nije slučaj: kada ima općeupitno i uzročno značenje, ona ima oblik *što*. Upravo se i u ovome primjeru upotrebe upitne zamjenice za neživo vidi progresivnost južnih govora koji prave razliku u značenju i funkciji, dok je zapadna arhaičnija, i time jezički konzervativna, manje sklona izmjeni nekih jezičkih struktura i njihovih značenja. Slično se dešava i sa upitnom zamjenicom za živo – *ko*, koja se sporadično upotrebljava na zapadnom terenu i kao *tko* i kao *ko*. U svakom slučaju, oblik *tko* arhaičniji je i dio je naslijeđa zapadnoštokavske prakse, dok se povremena upotreba oblika *ko*, a kasnije i njegova ekspanzija, treba razumijevati kao rezultat južnih štokavskih, jezički progresivnijih osobina. Bolje kazano, zapadnoštokavska jezička praksa duže vrijeme čuvala je stariji oblik *tko*, u odnosu na južne govore, koji su svoju progresivnost pokazali i u primjeru upotrebe ove zamjenice. Potvrda ovoga jezičkog stanja iz star-

ijega perioda može se dobrim dijelom naći, pored alhamijado književnojezičkog stvaralaštva (up. Nametak 1981) i u korpusu krajišničkih pisama (up. Nakaš 2010: 296),¹¹ koji su potvrda zapadnoštokavske fizionomije. Kao pokazatelj toga stanja u vremenu od nastanka intencionalne jezičke upotrebe – standardizacije, ona je uočljivija u hrvatskome standardnom jeziku, koji se, normativno gledajući, uglavnom oslanja na zapadnoštokavsku jezičku tradiciju.

Deklinacija dvosložnih muških hipokoristika

Upotrebnost frekvencija dvosložnih muških hipokoristika sa dugouzlaznim naglaskom u jednom periodu razvoja bosanskog jezika zavisila je od usmenoga poetskoepskog diskursa. Razlog za to treba tražiti u specifičnom epskom desetercu, koji je zahtijevao poseban prozodijski uvjetovan oblik pojedinih jezičkih osobina. Međutim, deklinacija navedenih muških hipokoristika nije zavisila od epske formule, već od dijalekatskog porijekla pjevača. Tako je izvjesno da se na zapadnoštokavskom terenu razvija specifična deklinacija navedenih dvosložnih muških hipokoristika sa dugouzlaznim naglaskom po principu zamjene u deklinacijskom e-obrascu (*Mujo, Muje, Muji...*), za razliku od npr. južnoštokavskih govora u kojima se hipokoristici mijenjaju po a-vrsti deklinacijske promjene (*Mujo, Muja, Muju...*). Stoga, u zapadnoštokavskoj jezičkoj praksi deklinacija muških hipokoristika vrši se po e-vrsti, što je i morfološka osobina ovoga narječja.

Dopuna infinitiva uz modalne i fazne glagole i glagole kretanja

Jedna od tipičnijih osobina zapadnoštokavskog narječja jeste očuvanje nekih sintaksičkih osobina koje su po svome porijeklu odraz povijesnih slavenskih prilika, i u periodu u kojem je strukturni oblik zapadne štokavštine bio izložen brojnim promjenama po dolasku Osmanlija. Tako je primjetno da dodatak infinitiva uz modalne i fazne glagole predstavlja strukturnu osobinu zapadnoštokavskog narječja (npr. *htjeti prevariti; stati pjevati* i sl.), koji ju je očito sačuvao još iz praslavenskog – za što potvrdu nalazimo i u stsl. kanonskim tekstovima, kao i u tekstovima starobosanske provenijencije, npr. u Kulinovoj povelji (npr. *choke krěvati*).

Pored toga, potreba specifičnih kulturnih i civilizacijskih potreba društva u kasnijem, razvijenijem periodu bosanskog jezika, za izražavanje iznijansiranih osobina, kakva je i dodavanje infinitiva uz glagole kretanje (npr. *otići pobijediti; doći uzeti* i sl.) – predstavlja specifičnu sintaksičku konstrukciju zapadnoštokavske provenijencije.

¹¹ U vezi s tim, Nakaševa naglašava da je oblik *ko* frekventniji u Hercegovini, a *tko* u sjeverozapadnoj Bosni.

cije, koja je istovremeno i njegova strukturalna osobina. Jasno je da je uzrok razvoja ove pojave utemeljena na konzervativnijoj prirodi zapadne štokavštine, za razliku od istočne, koja i u slučaju dopune uz modalne i fazne, kao i u slučaju dodatka uz glagole kretanja u monosubjekatskom tipu rečenica, ima sintaksičku konstrukciju da + prezent, naslijeđenu i dobijenu u balkanskom jezičkom savezu, u kojem je svojevremeno istočnoštokavska tradicija dijelila neke zajedničke osobine.

Umjesto zaključka

Zapadnoštokavsko narječje prije relativno novijih velikih migracija, a to znači prije dolaska Osmanlija na Balkan, prvobitno je pokrivalo veliki dio današnjeg prostora Bosne i Hercegovine, izuzimajući istočnohercegovački prostor, koji je išao svojim specifičnim razvojnim putem. Nakon osmanskog osvajanja Balkana počinju migracije nomadskog stanovništva iz pravca jugoistoka ka sjeveru i sjeverozapadu, što je izazvalo značajan jezički proces – novoštokavizaciju neštokavskog i zapadnoštokavskog terena. U jezičkom smislu, zapadnoštokavsko narječje, proizvođači ikavizam kao svoju specifičnu jezičku crtu, ravnopravno se razvija između dvaju narječja: čakavskog na zapadu i istočnoštokavskog na istoku.

U tom procesu, prije migracija, u zapadnoj štokavštini formira se niz zajedničkih osobina koje se mogu smatrati zajedničkim srednjojužnoslavenskim osobinama. Nakon toga, ovo narječje počinje razvijati svoje specifične jezičke osobine koje dijeli na jednoj strani sa čakavskim, a na drugoj strani sa istočnoštokavskim narječjem. Po dolasku Osmanlija, zapadna štokavština dodatno se diferencira spram čakavštine, s kojom značajnije gubi kontakt i zbog političko-vojnih i teritorijalnih razloga. U odnosu na istočnu štokavštinu – zapadna štokavština diferencira se po tome što u ovome narječju i dalje dominira ikavska zamjena jata, koja u istočnoštokavskom ima ekavski refleks.

U odnosu na južnu štokavštinu, u zapadnu prodire sve više dvosložna zamjena jata, inače karakteristična za južno narječje, čineći s njime poseban kompleks u kojem dolazi do preplitanja dvaju tipova zamjene jata u slobodnoj poziciji: ikavske i (i)jekavske. Pored toga, u zapadnoj štokavštini posebno se ističu i neke druge jezičke osobine, razvijene i njegovane u ovoj bazi, kakvo je čuvanje i upotreba glasa h, nerazlikovanje afrikata, zatim neke morfološke i sintaksičke osobine, kakve su npr. deklinacija dvosložnih muških hipokoristika, upotreba specifičnog oblika zamjenica za živo i neživo, upotreba infinitivne dopune uz modalne i fazne glagole te glagole kretanja i sl. Iz toga proizlazi i činjenica da se zapadnoštokavsko narječje značajno odrazilo i na same procese standardizacije bosanskog jezika, koji je svojevremeno, na početku standardizacije u XIX st., ipak bio u najvećoj mjeri u znaku bosanskog južnoštokavskog narječja, konkretiziranog u istočnohercegovačkom dijalektu.

Literatura

- Belić, Aleksandar (1999): "O značaju zapadnog štokavskog govora za istoriju srpskohrvatskog jezika", *Istorija jezika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, (Izabrana dela Aleksandra Belića, t. 7), Beograd.
- Bešlagić, Šefik (1978): *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, Djela, knjiga LIII, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Bešlagić, Šefik: *Leksikon stećaka* (2004), Svjetlost, Sarajevo.
- Brozović, Dalibor (1970): *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Filipović, Nedim (2005): *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj.
- Halilović, Senahid (1991): *Bosanski jezik*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo.
- Ivić, Pavle (1986): *Srpski narod i njegov jezik*, Srpska književna zadruga, Beograd.
- Ivić, Pavle (1994): *Srpskohrvatski dijalekti. Njihova struktura i razvoj*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad.
- Jahić, Dževad (1999): *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*, Ljiljan, Sarajevo
- Jahić, Dževad (1999b): *Školski rječnik bosanskog jezika*, Ljiljan, Sarajevo.
- Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail (2000): *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.
- Jurić-Kappel, Jagoda (2005): „Književni jezik u Bosni i Hercegovini u srednjem vijeku“, *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, Posebna izdanja, knjiga 13, Sarajevo.
- Kalajdzija, Alen (2010): „Prilog terminološkom definiranju starobosanskoga jezika“, *Istraživanja*, časopis Fakulteta humanističkih nauka, br. 5, Mostar.
- Kuna, Herta (1990): „Bosanskohercegovačka franjevačka koine XVII i XVIII vijeka i njena dijalekatska baza“, *Književni jezik*, god. 19, br. 3, Institut za jezik, Sarajevo.
- Kuna, Herta (2008): *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Međunarodni Forum Bosnae, Sarajevo.
- Nakaš, Lejla (2010): *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo.
- Nametak, Abdurahman (1981): *Hrestomatija alhamijado književnosti*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo
- Nezirović, Muhamed (2003): *Krajišnička pisma*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo.
- Peco, Asim (1980): *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd.
- Radosavljeva bosanska knjiga. Zbornik krstjanina Radosava* (2008); priredila: Anica Nator, Međunarodni Forum Bosnae, Sarajevo.

Turbić-Hadžagić, Amira (2005): „Tragom paleografskih osobitosti bosansko-humskih povelja 12. i 13. stoljeća“, *Bosanski jezik*, časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika, Tuzla

Adresa autora

Author's address

Fakultet humanističkih nauka
Univerziteta „Džemal Bijedić“
Sjeverni logor
88104 Mostar
BiH
alen.kalajdzija@unmo.ba

DIACHRONIC INSIGHT INTO MORE IMPORTANT STUCTURAL FEATURES OF WESTERN SHTOKAVIAN

Summary

This paper points out to more important linguistic features of the Western Shtokavian dialect in a wider timespan. While evolving throughout its development, the Western Shtokavian retains its more typical characteristics, but simultaneously accepts other linguistic features of the next closest dialect, the Southern Shtokavian, with whom it makes a special, interfering dialectal space, which will, later on, substantially define the character of the modern and standard Bosnian language.

Key words: Western Stokavian, eastern Shtokavian, Chakavian, Old Bosnian language, linguistic archaism, linguistic progressiveness.

UDK 811.163.4*3(497.6)'28
81'344.4

Originalni naučni rad / Original scientific paper
Primljen / Received on 17. 11. 2011.

Prihvaćen za objavljivanje /

Accepted for publication on 23. 12. 2011.

Refik BULIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

PORIJEKLO EKAVIZMA U GOVORIMA TEŠANJSKO-MAGLAJSKOGA KRAJA

U ovome radu raspravlja se o porijeklu ekavizma u govorima tešanjско-maglajskog kraja i analiziraju mogući dokazi i pogrešne pretpostavke za do sada poznate „narodne hipoteze“ ili one koje su postavljali naučnici. Rasprava pokazuje da Ružičićeva hipoteza iz 1936. godine, prema kojoj su ekavske osobine nastale na drugom mjestu pa se migracijama prenijele u tešanjско-maglajski kraj, ima dosta opravdanja, ali da bi se ona morala dodatno potvrditi pouzdanim podacima o doseljavanju stanovništva iz Slavonije u tešanjско-maglajski kraj.

Ključne riječi: ekavizam, ekavsko-jekavski govor, ekavski govor, ijekavski govor, zamjena jata, tešanjско-maglajski kraj

1. O porijeklu ekavizma u ekavsko-jekavskim govorima tešanjско-maglajskog kraja postoji nekoliko različitih hipoteza. One bi se prema karakteru svoga nastanka mogle podijeliti u dva tipa; prvi bismo uvjetno mogli nazvati narodnom hipotezom, a drugi bi bile hipoteze znanstvenika,¹ nastajale u različitim fazama razvoja južnoslavenske dijalektologije.

2. Mnogi stanovnici tešanjско-maglajskog kraja svjesni su različitih realizacija riječi s refleksima *jata* u dugim slogovima. Na pitanje otkuda ekavski govor u njihovu kraju, oni najčešće odgovaraju da je to osobina koju su u ovaj kraj donijeli učitelji koji su bili iz Srbije.²

¹ Nekada se ne može govoriti o potpuno znanstveno razrađenim hipotezama, već samo o mogućim pretpostavkama za koje su se opredjeljivali pojedini dijalektolozi.

² Hipoteza je prisutna i u tešanjskom i maglajskome kraju i, prema mojim saznanjima, nije nastala u nedavnom predratnom vremenu, već mnogo prije.

2.1. Ova hipoteza postaje neodrživa odmah poslije konstatacije da se ekavaski re-fleks *jata* u dugim slogovima javlja u tešanjско-maglajskom kraju samo u govoru Bošnjaka, ali je mogu „oboriti“ i neke druge činjenice.³

2.2. Ako su ekavizam donijeli učitelji iz Srbije, nastanak ekavizma u tešanjско-maglajskom kraju morao bi se vezati za neko relativno novije vrijeme⁴ jer se dolazak učitelja iz Srbije, kojih je svakako bilo u tešanjско-maglajskome kraju, može vezati za period poslije Prvoga svjetskog rata.

Ekavizmi su, međutim, u govorima tešanjско-maglajskoga kraja bili prisutni i u devetnaestom stoljeću⁵ a to se može utvrditi dvama sigurnim dokazima: kvestionarom popunjenim 1897. godine u Tešnju i Maglaju te jezikom pjesama koje je početkom dvadesetog stoljeća u Tešnju zapisao Salih Mešić.⁶

2.3. Na tešanjско-maglajskom području popunjeno je 1897. godine više kvestionara *Pitanja o govoru prostoga naroda*,⁷ a postojanje ekavizma u dugim slogovima potvrđeno je za Tešanj i bližu okolicu te za Maglaj.

Kvestionar za Tešanj i okolicu popunio je Ilija Terzić, „učitelj II, III i IV razreda (...) *K(otarski) starješina*“,⁸ koji je bio Hrvat, što se vidi iz njegove zabilješke na kraju popunjenog kvestionara.⁹

³ U prilog obaranju takve hipoteze ide i Okukino mišljenje: „(...) ovi ekavizmi nisu import iz standardnog jezika ili pak proizvod djelatnosti nekih misionara ekavaca“ (Okuka 1973: 45).

⁴ „Zastupnici“ ove hipoteze i misle da je tako.

⁵ Sigurno i ranije, ali nisam uspio pronaći pisane dokumente na našem jeziku iz ranijeg perioda u kojima bi se utvrdilo postojanje ekavskih likova.

⁶ Mešićeva rukopisna zbirka ima 314 pjesama, „pretežno lirskih i lirsko-epskih, nekoliko pjesama koje su na granici od lirsko-epskih prema epskim, a na izdvojenom papiru, mimo ovog broja, nalazi se izrazita epska pjesma 'Omerica Hrnjičić i Troglav', od preko sedamsto stihova“ (Buturović 1987: 277). Rukopisna zbirka čuva se u Muzeju književnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu, a njegova fotokopija u Biblioteci u Tešnju. Izbor od sto dvadeset pjesama iz Mešićeve rukopisne zbirke objavili su Munib Maglajlić i Smail Terzić (*Sa gornjeg čardaka*, Narodni univerzitet, Tešanj, 1976, 191).

⁷ V. u konačnoj bibliografiji.

⁸ *Pitanja o govoru prostoga naroda za Tešanj*, str. 4.

⁹ Na osnovu napomena koje je Terzić unio u *Pitanja* i na osnovu moga poznavanja tešanjских govora, zaključujem da on nije dovoljno dobro poznao govor okolice Tešnja, a možda ni tešanjски. Pored pitanja na prvoj stranici on je zapisao napomenu: „(...) Moj teritorij je mjesto Tešanj u najbližoj mu okolini. Vrijeme mi ne dopušta da ispitam okolicu kako sam želio, da tim zadužbu slavne Direkcije odužim (...)“. Vrlo je vjerovatno da prije popunjavanja *Pitanja* i nije dugo boravio u Tešnju, jer se iz napomene na str. 11 vidi da poznaje govor Koraća kod Dervente: „Ovim pozdravima pozdravljaju se momci u Koraću kod Dervente“. Ipak, nije jasno je li u Koraću radio ili je u njemu rođen.

Kvestionar za Maglaj popunio je učitelj Derviš Čolaković.¹⁰

Postojanje ekavizma u Tešnju i okolici obrazloženo je na 4. stranici Upitnika, primjedbom uz prvo pitanje:¹¹ „Jevreji, rimo-katolici, istočni pravoslavni i stariji muhamedanci ikavci su, ali mješovito sa južnim narječjem, dok opet mlagji u mnogom su ekavci“.¹²

I prisustvo ekavizma u Maglaju obrazloženo je na prostoru za zabilješke uz prvo pitanje u *Upitniku*:

Prosti narod u ovom mjestu govori: dete, lepo, mleko, reka, seno, vreme, lepo, slep, deliti, kolevka, cena, nesam (muhamedanci i istočno-pravoslavni, jer katolika ovdje i nema). Vidi primjebdu na zadnjoj strani (str. 22.).

Na posljednjoj stranici napisana je primjedba:

Na pitanja o govoru prost. naroda odgovarano je ovdje samo za mjesto Maglaj n/B (kotar magl. okruže donjo-tuzlansko.) Stanovnici u općini maglajskoj jesu muh. i istoč. pravosl. Većinom je prostoga naroda i muh. i ist. pravosl. koji govore ekavski. Dvije su mahale muham. koji u ovom govoru nemaju glasa „lj“, nego mjesto „lj“ izgovaraju „j“ kao n. pr. Sujo, poje, bjuhavica, koje i.t.d. mjesto Suljo, polje, bljuhavica, kolje. Riječi, koje su dva puta podvučene crvenilom govore samo ist. pravoslavni, dočim one, koje su podvučene jedan put, govore muh. i ist. pravosl.¹³

¹⁰ I nacionalna pripadnost dvojice učitelja pokazuje da svi učitelji u vrijeme austrougarske uprave nisu bili iz Srbije.

¹¹ *Upitnik* počinje općim pitanjem, koje se odnosi na cijeli upitnik: „Govori li se u Vašem mjestu:“, a potom dolaze pitanja s odgovarajućim oblicima ili konstrukcijama. U prvom se pitanju provjeravaju oblici: *dijete, mlijeko, rijeka, sijeno, vrijeme, lijep, slijep, dijeliti, kolijevka, cijena, nijesam ili dite, mliko, rika, sino, vrime, lip, slip, diliti, kolivka, cina, nisam*. Kao što se vidi iz ovoga pitanja, pri sastavljanju *Upitnika* nije računato n mogućnost ekavskih likova navedenih leksema.

¹² Nema podataka o broju stanovnika po vjeroispovijesti iz 1897. godine, a vremenski najbliži popis bio je 1895. godine pa se ti podaci mogu uzeti kao približni za broj stanovnika i u vrijeme popunjavanja kvestionara *Pitanja o govoru prostoga naroda* u Tešnju: muhamedanci – 5.588, istočno-pravoslavni – 453, jevreja – 32 (*Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. godine*, sastavio Statistički odjel Zemaljske vlade, izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1896, XCVIII. Prvo doseljavanje jevreja u Tešanj bilo je 1877. godine (*Ćeman, Hronologija ličnosti i događaja tešanskog kraja*, rukopis, 72).

¹³ Po svojoj prilici neće biti tačan Čolakovićev podatak da u Maglaju u to vrijeme nema katolika. Prema popisu stanovništva u Maglaju je 1895. godine živjelo 2.896. muhamedanaca, 229 istočno-pravoslavnih, 174 rimokatolika i 39 jevreja (*Ibid.*). Nema podataka o tome da se dvije godine poslije popisa iz Maglaja iselila 174 rimokatolika. Broj rimokatolika u Maglaju rastao je od 31, koliko ih je bilo 1879. godine, do 174, koliko je bilo 1895. godine, a prema popisu iz 1910. godine u Maglaju je živjelo 130 katolika (Hadžibegović 1991: 71).

Napomenama u oba upitnika potvrđeno je prisustvo ekavizma. To se prisustvo u Tešnju veže samo za „mlađe muhamedance“,¹⁴ dok se za starije kaže da su ikavci, ali mješovito sa južnim narječjem,¹⁵ a u Maglaju nema takve diferencijacije.¹⁶

Povezivanje govora mlađih muslimana s ekavskim izgovorom, a starijih s ikavskim može doprinosti odbrani teze da su mlađi usvojili ekavizam pod djelovanjem škole, ali je takva konstatacija znanstveno neodrživa iz više razloga.

Teško je povjerovati u konstataciju da u Maglaju muslimani svih uzrasta „većinom“ govore ekavski, a u Tešnju samo mlađi.¹⁷ Prihvatimo li tačnim Terzićevo za-

¹⁴ U ovome dijelu teksta upotrebljavat ću nazive iz napomena u upitnicima.

¹⁵ Prema načinu kako je primjedba napisana, „mješovito sa južnim narječjem“ odnosi se na jevreje, rimokatolike, istočne pravoslavne i starije muhamedance. Teško se može prihvatiti ispravnim zapažanje da su u to vrijeme pravoslavni u Tešnju bili ikavci sa miješanim južnim narječjem. Za to nema nikakvih potvrda izvan „ovakvog čitanja“ Terzićeve konstatacije. No, to se može zaključiti iz nekih njegovih zabilješki uz odgovore na pojedina pitanja, koje su najčešće neprecizne i konfuzne i nisu siguran dokaz za ono što je on želio reći: „Stariji su ikavci u tim riječima“ (uz pitanje br. 7); uz pitanje 46, u kojemu se uz riječi za provjeru odnosa *lj/j*: *ključ, ljubiti, jegulja, polje, košulja, traži* i provjera toga odnosa u: *ljetu, ljepota, ljesa, ljevoruk*, napisano je: „Svi. Lito, lipota, livoruk itd. Mlađi muhamedanci ekavštinom“; uz pitanje 53 stoji: „Svi. Samo rimo-katolici sa ikavštinom“, a odnosi se na leksem *trešnja*; u pitanju 62 podvučene su riječi s *jatom*: *svjedok, svjetovati, čovjek*, što se odnosi na sve žitelje, a uz lik *čovik* dopisano je da se odnosi na rimokatolike i muhamedance; uz pitanje 147: „Ostalo svi izuzevši mlađe muhamedance koji su ekavci općenito. Tako su i muhamedanska školska mladež tj. ekavci“, te uz isto pitanje još jedna napomena: „Svi kako je podvučeno, dakle mješovito, a rimo-katolici pretežno ikavski.“ Inače, i on je sam uz pitanje 43, u kojemu ima potcrtana i imenica *vrijeme*, konstatirao: „Svi (*vrijeme*, nap. R. B.). Mjesto *vrijeme* kod muham. mladića: *vreme, belo, seno*. Inače su stari muhamedanci i rimo-katolici ikavci (potcrtao R.B.)“.

¹⁶ Rešetar je i u Žepču od jednog starog muslimana čuo ekavske oblike. V. Rešetar 1907: 72.

¹⁷ Nije isključeno da je Terzić u Tešnju slušao muslimane „ikavce mješovito s južnim narječjem“, koji su mogli biti iz ijekavske tešanjске okolice, ali i Tešnjake koji u to vrijeme nisu bili ekavci. Moguće je, naime, da je ekavizam u Tešanj došao iz okolice i da u to vrijeme u gradu nije bila toliko izražena ta pojava, a što je učitelj tu osobinu zapažao kod školske djece i mladića može biti i razlog što su u školu dolazila djeca i iz predgrađa, koje je u to vrijeme, možda, bilo ekavsko. Diskutabilan je i njegov termin *ikavci mješovito s južnim narječjem*. Prije će biti da su bili ijekavci koji u svome govoru imaju ikavizama. V. i Ružičićevu konstataciju za govor sela „Hrvatinići“ i Medakovo (Ružičić 1936: 237). Zanimljivo je da je i Remetić slično pisao o govoru Kladnja: „Kladanjska djeca, radnici, pa i niži službenici, dakle prije svega mlađi svijet, na mjestu dugoga jata gotovo nepogrešivo izgovaraju dugo *e* (...), dok su kod kratkog *jata* tipični jekavci. Na drugoj strani među pravim, vjerodostojnim nosiocima dijalekta, znači među najstarijim stanovnicima, rođenim u ovoj bosanskoj varošici, rjeđe će se čuti primjeri tipa *sêno, lépo, snêg*“ (Remetić 1981: 183). Remetićevo zapažanje da će se među starijim Kladnjacima rjeđe čuti ekavski

pažanje da mlađi muslimani govore ekavski, a da su stariji ikavci mješovito s južnim narječjem, onda se postavlja pitanje o tome kako su mlađi¹⁸ muhamedanci usvojili ekavski.

Takva nagla promjena govora u kojoj bi roditelji govorili ikavski ili ijekavski, a djeca ekavski nikako se ne može prihvatiti u uvjetima zajedničkog života djece i roditelja, pa čak ni za situaciju da su u školi djecu „tjerali“ da uče ekavski. Ako se, samo kao mogućnost, uzme da su tadašnji tešanjски ekavci, tj. „mlađi muhamedanci“ doseljenici s ekavskog područja iz Srbije, oni bi morali biti doseljeni do 1862. godine.¹⁹ U vrijeme popunjavanja Kvestionara oni bi imali najmanje trideset pet godina. Uzmemo li to kao mogućnost, onda bismo mogli očekivati da su oni i njihova djeca govorili ekavski, ali se nikako ne bi mogla opravdati činjenica da govore drukčije od roditelja.²⁰

likovi leksema nisu, po mome mišljenju, nikakvo iznenađenje. Možda je prvobitna ekavska oaza bila u okolini Kladnja, u Plahovićima, a da se odatle ta osobina raširila i u Kladanju, u kome su, možda, živjeli predstavnici čistog ijekavskog govora. Da u Plahovićima i stariji govore ekavski u dugim slogovima s *jatom*, uvjerio sam se slušajući tipičnog predstavnika toga govora, Osmana Mazalovića (v. u spisku neobjavljenih izvora: *Kasete – Plahovići*), koji je u vrijeme snimanja materijala imao sedamdeset i jednu godinu. To što u Maglaju nema razlike u govoru stariji – mlađi može biti razlog što je u tome mjestu ekavizam ranije „ušao u grad“.

Sličan odnos govora mlađi – stariji opisao je i Vujović za Mrkoviće: „(...) ja sam ove ijekavizme čuo od starijih Mrkovića koji su mi služili kao najbolji informatori za cjelokupnu dijalekatsku ilustraciju ovoga govora. I zato sam sklon da ih smatram autohtonim. Ali ima razloga da se odnosimo skeptički prema ovom shvatanju. Naime, žene mrkovičke su pretežno čisti ekavci, bez obzira na svoje godine, kad je u pitanju izgovor dugog jata. Ako se oprezno posmatra govor Mrkovića u porodičnom životu gdje dolaze do punog izražaja sve njihove dijalekatske crte, onda se vidi da ekavizam u dugim slogovima suvereno vlada“ (Kako se razvio ekavizam, 236), te: „Posmatrajući starije ljude, ja sam došao do zaključka da se taj proces kod njih još vrši, dok je mlađa generacija sasvim ekavska“ (Vujović 1969: 120). Ova Vujovićeva zapažanja o govoru žena i starijih ljudi nije prihvatljivo za tešanjско-maglajски kraj.

¹⁸ Iz Terzićevih se napomena da zaključiti da se odredba *mlađi* ne odnosi samo na školsku muslimansku mladež, već su ekavski govorili „muhamedanski mladići“ (uz pitanje 43), „mlađi muhamedanci“ (napomena uz pitanje 46), „(...) izuzevši mlađe muhamedance, koji su ekavci općenito. Tako su i muhamedanska školska mladež tj. ekavci“ (napomena uz pitanje 147).

¹⁹ Te godine su muslimani iseljeni iz srbijanskih gradova. Ovo se uzima samo kao teorijska mogućnost.

²⁰ Teško bi se takva mogućnost mogla prihvatiti i za situaciju da su roditelji ikavci ili ijekavci doselili na ekavsko govorno područje (naprimjer u ekavsku Srbiju) pa im se u takvome okruženju rodila djeca, a oni se poslije izvjesnog vremena, kad su djeca naučila da govore u sredini u kojoj su rođena, preselili (naprimjer u Tešanj), jer ne bi bilo logično očekivati

2.4. Da ekavizam na tešanjско-maglajско područje nisu donijeli učitelji iz Srbije, mogu potvrditi i podaci iz historije školstva na tome području.

Škole koje su na tešanjско-maglajskom području postojale u vrijeme turske vlasti na tim prostorima bile su vjerskoga karaktera. U muslimana su to bili mektebi i medrese,²¹ a tek će tzv. ruždije, koje su osnivane u drugoj polovini devetnaestog stoljeća, dobiti karakter građanskih škola. Maglajska je ruždija otvorena 1872. ili 1873. godine.²² Podaci o postojanju ruždije u Tešnju nisu jedinstveni; navode se tri različite godine: 1853, 1867 i 1872.²³ Ruždije su mogla pohađati djeca svih vjeroispovijesti, no nema potvrde da je to i bilo u tešanjскоj ili maglajскоj ruždiji.²⁴

Katoličko je školstvo u Bosni i Hercegovini najčešće bilo u neposrednoj vezi s radom franjevaca, pa tako i na tešanjско-maglajskom području. Pretpostavlja se da je možda i „jedna od franjevačkih škola postojala i u samostanu Sv. Jurja u Tešnju“ (Spasojević 1985: 15).

Franjevačka škola postojala je 1855. godine u Žepču (Ćeman 1989: 123), a prije uspostavljanja austrougarske vlasti u Bosni postojala je i franjevačka škola u Tešnju.²⁵ Prvi podatak o postojanju pravoslavne škole u Tešnju jeste zabilješka: „Pisa učenik djevojka Tarsa, šćer Jovana Atanasića iz Tešnja kasabe“, napisana oko 1840. godine a pronađen na jednom primjerku Novog zavjeta koji je štampan u Moskvi.²⁶

da se govor djece razvija samo pod djelovanjem okruženja, a da bude zanemaren utjecaj govora porodice. Osim toga, teško bi se moglo očekivati da neko u ekavskom okruženju usvoji ekavsko-jekavski izgovor riječi s jatom. Protiv ovakve mogućnosti su i činjenice da su u Bosni formirana nova naselja od doseljenika iz Srbije, pa ni u jednome od tih naselja nema tragova govora sličnog ekavsko-jekavskom. O tome v. u sklopu ovoga dijela.

²¹ Medrese su bile u rangu srednjih i viših škola, a u samom Tešnju su u 18. stoljeću postojale tri medrese (prema: Spasojević 1985: 14).

²² Ljuca 1999: 224. Ćurić kaže da je, po svoj prilici, podignuta 1872, a da je počela sa radom 1873. godine (Ćurić 1958: 175).

²³ Spasojević, 1985: 18.

²⁴ „U *Salmanami* (kalendaru) Bosanskog Vilajeta za 1877–78. godinu kaže se da tešanjskom kadiluku ima 1251 m. i 200 ž. učenika muslimana i 101 m. i 13 ž. učenika nemuslimana“ (Spasojević 1985: 18). Iz citata, međutim, nije jasno da li se podatak odnosi samo na ruždije ili sve škole, a prije će biti ovo drugo, jer dvije ruždije, u uvjetima u kakvim su bile, nisu mogle imati toliko učenika. Iz Mulabdićeva opisa maglajske ruždije (Ljuca, 1999: 224–228) ne može se izvesti zaključak da je bilo učenika drugih vjeroispovijesti.

²⁵ Prema Hajrudinu Ćuriću (n.d.), a Spasojević misli da će prije biti da je ta škola bila u Sivši ili na Ponijevu kod Novog Šehera (Spasojević 1985: 16).

²⁶ Prema: Spasojević 1985: 16 i Ćeman 1989: 123. Spasojević misli da je to moglo biti oko 1840. godine, a u Ćemana je 1845. godina, s upitnikom u zagradi, što znači da je podatak nesiguran. U Ćemana i Spasojevića razlikuju se i podaci o godini štampanja spomenutog *Novog zavjeta*: Spasojević: 1732; Ćeman: „potpisala se na psaltiru izdanom u Moskvi 1737“.

Postoji podatak da je srpska osnovna škola postojala i u Maglaju 1855. godine.²⁷

Poznata su i imena mnogih učitelja pravoslavne škole: Lazar Jovanović, Nikola Dimitrijević (1847), Tošo Drašković, Petar Šarkić (1853), Simeon Kostić (1860), a od 1864. do 1873. učitelj je bio Stevo Petranović.²⁸

Nije poznato da li su ovi učitelji bili ekavci,²⁹ ali nije ni bitno za ovu raspravu, jer i ako jesu, to nije moglo imati utjecaja na govor muslimana.

Dolaskom austrougarske vlasti počinju se otvarati „opće“ osnovne škole, u koje idu djeca svih nacionalnosti, ali time ne prestaju raditi škole organizirane na vjerskoj osnovi. U Tešnju je osnovna škola osnovana 1886. godine a prvi je učitelj bio Ivica Hećimović;³⁰ iste je godine radila osnovna škola u Maglaju, a od 1893. radi osnovna škola i u Novom Šeheru.³¹

Kao što se vidi, početak rada zajedničkih osnovnih škola na tešanjско-maglajskom području bio je od 1886. godine, a to je bilo vrijeme kada je na tome prostoru već postojao ekavski govor u dugim slogovima.

2.5. Da je u to vrijeme postojao ekavski izgovor, mogu potvrditi i već spominjane *Mešićeve* pjesme. Iako pjesme uvijek ne mogu biti siguran dokaz porijekla jezičkih osobina u njima, ekavizmi iz Mešićevih zapisa mogu se smatrati vjerodostojnim.³² Naravno, nisu pjesme samo sa e u dugim slogovima; one su ijekavske, s ponekim ikavizmom i ekavizmom, jer su pjesme vjerovatno nastajale na drugim mjestima, a poneki ekavizam može biti samo „jezička inovacija“ kazivača, nastala u mjesnom govoru.

²⁷ Podatak Vojislava Bogičevića, prema: Ljuca 1999: 231. I Ćurić (1958: 173) misli da nije isključeno da je srpska škola u Maglaju postojala i prije 1857. godine.

²⁸ Prema: Spasojević 1985: 17.

²⁹ Petranović je bio ijekavac i tako je i pisao. Ijekavski su mu tekstovi objavljeni u to vrijeme i u srbijanskim novinama. Takav je i tekst objavljen u novosadskoj *Zastavi* 1868. godine. V. u: Spasojević 1989: 199.

³⁰ Ćeman 1989: 129. Amir Brka piše da je škola u Tešnju otvorena 1885, u Miljanovcima 1896, u Tešanjci 1909. i u Šijama 1912 (Brka 1995: 27).

³¹ Prema: Ljuca 1999: 231.

³² Sve su zapisane u Tešnju i okolici, ekavizam u takvim pjesmama i u toj mjeri nije potvrđen na drugim prostorima gdje su bilježene slične pjesme (naravno, isključujem ekavska govorna područja), kazivači su starije osobe koje nisu ekavske oblike mogle usvojiti na drugom mjestu. U pjesmama koje su bilježili drugi zapisivači a koje se svojim sadržajem odnose na Tešanj i okolicu, ili su tu zapisane, kakve su pjesme *Mijat Tomić i Tešanjski kadija* (*Bosanska pjesmarica ili junačka djela naših djedova*, priredili fra Grga Martić i fra Ivan Jukić, tisak i naklada knjižare L. Hartmana, Zagreb, 208–211), *Nevjerna ljepota* (*Ženske pjesme, sveska prva*, Matica hrvatska, Zagreb, 1909, 299–300. Pjesma zapisana u Zenici.) i pjesma *Buna u Bosni* (Tešnjak, 229–230) nema ekavskih likova.

Mešić je svoje pjesme zapisivao početkom stoljeća, ali su one zapisivane od osoba koje su bile starije³³ i koje nisu pohađale zajedničke osnovne škole da bi, eventualno, mogle biti pod utjecajem učitelja ekavaca, jer su u vrijeme otvaranja zajedničkih osnovnih škola već bile odrasle.³⁴

Evo samo nekoliko stihova iz Mešićeve zbirke na osnovu kojih se može vidjeti prisustvo ekavizma:

Došla Sava od *brega do brega*
Ni od kiše ni od bjela *snega*
(pjesma 112, zapisana 1910)
Mili Bože *lepa* ti sam
(pjesma 130, zapisana 1910)
Koliko je u Zemunu *snega*
(pjesma 176, zapisana 1910)

2.6. Postojanje ekavizma u vrijeme austrougarske okupacije mogu potvrditi i neki nazivi u katastarskim planovima i gruntovnim knjigama za područje Tešnja i Maglaja, koji se čuvaju u odgovarajućim službama općina Tešanj i Maglaj.³⁵ Ipak, zabilježeni ekavski likovi imena iz katastarskih podataka moraju se uzeti s rezervom jer se u njima susreću različiti fonetski likovi istih leksema.³⁶ Nazivi su upisivani onako kako su službenici percipirali ono što su čuli kao naziv, ali je uvijek bez odgovora pitanje ko je saopćavao nazive, pogotovo ako se nazivi odnose na neke mikrotoponime koji su u blizini dvaju sela.³⁷

Ne može se isključiti ni eventualna mogućnost da su austrougarski činovnici koji su upisivali podatke u zemljišne knjige ili karte neke nazive upisivali na način

³³ U vrijeme Mešićeva zapisivanja kazivači pjesama imali su između šezdeset i osamdeset godina (Buturović: 1987: 279).

³⁴ Neke od pjesama Mešić je zapisao i od svoje majke Dilfe Mešić.

³⁵ Katastarski su planovi iz 1882. godine, ali se njima i danas služe u ovim općinama. U maglajskom Općinskom sudu pregledao sam i gruntovne knjige, koje su iz 1891. godine. Dobio sam ih na uvid zahvaljujući predusretljivosti općinskih i sudskih službenika.

³⁶ U tešanjском kraju zabilježeni su nazivi: Đonlagića breg, Ošljak breg, Tešanjска rjeka, Trebačka rj. (rjeka, nap. R. B.), Prasad, Mekiška rjeka, Ljeskovac, a u maglajskom kraju: Veliki brieg, Keljavi breg, Lješnica (selo), Lješnica (potok), Ljeskovina (šuma), Brieg (ime njive).

³⁷ Pošto je cijelo područje podijeljeno na tzv. katastarske općine, urađene su karte tih općina, ali se općine graniče jedna s drugom i nije nevažno iz kojeg će područja biti oni koji saopćavaju nazive, jer se ekavizam ne rasprostire na cijelom maglajskom niti tešanjском području.

da budu prilagođeni „književnom“ jeziku, ali ne potpuno ni mogućnost da je neki od njih bio ekavac.³⁸

Ekavski refleksi u dugim slogovima nisu zabilježeni u Ljubušakovoj onomastičkoj građi iz Maglaja i Tešnja.³⁹

2.7. Kao što prethodni dio rasprave pokazuje, postanak ekavizma u tešanjско-maglajskome kraju ne može se povezivati s djelovanjem učitelja iz Srbije, jer je postojao i u devetnaestom stoljeću, prije postojanja zajedničkih škola.

Da su ekavizam donijeli učitelji iz Srbije, on bi se javio kasnije, ali zasigurno on ne bi bio odlika samo govora tešanjско-maglajskog kraja, jer je učitelja iz Srbije bilo i u mnogim drugim krajevima, vjerovatno i više nego u Tešnju i Maglaju.

Moguće je da su učitelji iz Srbije, kojih je poslije Prvoga svjetskog rata sigurno bilo u tešanjско-maglajskome kraju, ako su i sami bili ekavci, doprinijeli da se ekavizam u tešanjско-maglajskim govorima bolje sačuva.

3. Informiranje znanstvenika o prisustvu ekavskih oblika „na raznim tačkama Bosne“ počinje 1907. godine s pojavom Rešetareva rada *Der štokavische Dialekt*, a podaci o prisustvu ekavizma u dugim slogovima s *jatom* u govoru Maglaja i Tešnja s bližom okolicom već bili potvrđeni 1897. godine u popunjenim kvestionarima *Pitanja o govoru prostoga naroda*, koji su se čuvali u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.⁴⁰

Objavljivanjem tih podataka, a posebno poslije objavljivanja Ružičićeva rada *Jedan nezapažen bosanski govor*,⁴¹ počinje jačati zanimanje dijalektologa za ekavsko-jekavske govore i njihovu genezu. O tome nastaju različite hipoteze i opredjeljivanja dijalektologa za neku od njih.

Hipoteze znanstvenika o porijeklu ekavskih refleksa u govorima tešanjско-maglajskog kraja mogu se svrstati u dvije skupine:

- hipoteze prema kojima se postanak ekavizma vezuje za zamjenu jata na tešanjско-maglajskom prostoru;
- hipoteze prema kojima se zamjena *jata* izvršila na drugim prostorima pa se migracijama prenijela u tešanjско-maglajski kraj.

³⁸ Takva je mogućnost mala, ako se to može zaključivati na osnovu imena potpisanih na takvim dokumentima.

³⁹ V. u: Vujičić 1982: 288–289; 299.

⁴⁰ Ekavizam u dugim slogovima u tim je kvestionarima potvrđen samo u Tešnju i Maglaju. Ekavizam nije potvrđen u popunjenim kvestionarima za Kladanj, Sarajevo i Srebrenicu, u kojima se prema dijalektološkim saznanjima mogao očekivati ekavizam.

⁴¹ 1936. godine.

3.1. Opredjeljivanje za pretpostavku da je ekavizam nastao na tešanjско-maglajskom području, ali ugledanjem na činovnike kajkavce, prvo je iskazao Rešetar u već spominjanom radu.

Na razvoj tešanjско-maglajskog ekavizma osvrnuo se i Ivić u svojoj Dijalektologiji (1985: 143), ali nije iskazao svoje opredjeljenje, već samo mogućnost: „Tek produbljenija ispitivanja pokazaće može li se poći od vrednosti *ie* s težištem na drugom delu ovog možda nepotpunog diftonga.“

Spomenuto je već da je Ivan Brabec u svome radu *Istraživanje govora stanovništva na lijevoj obali Bosne* zaključio da su Tešnjaci starosjedioci i da se njihov „izgovor jata razvio nešto drukčije nego kod ostalih žitelja onoga kraja“.⁴² Zanimljivo je to što Brabec iznosi samo zaključak o postanku tešanjskog ekavizma, a ne uopćava ga i na maglajski.⁴³

Eksplicitnije opredjeljivanje za organski razvoj dugog *e* od *jata* na tešanjско-maglajskom prostoru iskazao je Dalibor Brozović u svojoj raspravi o ijekavskošćakavskom dijalektu:

Zato potpuno otpada Ružičićeva hipoteza o eventualnom doseljenju sa sjeveroistoka za pretke Tešnjaka i Maglajlija (...), sve su poznate osobine opisanog govora ijekavskošćakavske. Govor sličan tešanjско-maglajskom morao je još nedavno postojati u nekim sarajevskim mahalama (...). (1966: 135, napomena 58)

Nešto kasnije, istu je tezu iskazao i Slobodan Remetić (1981: 186), pišući o govoru Plahovića kod Kladnja: „Očito se radi o ostacima jednog govornog tipa koji je nekada pokrivao širi prostor a danas mu tragove srećemo u Kladnju“.

Nešto slično napisao je implicitno i Vujičić (1985: 112) u obradi govora sjeverne i sjeveroistočne Bosne, vjerovatno na osnovu dviju prethodnih teza: „Punktovi (...) (172, 175, 184, 176) (Žepče, Misurići, Rajševa i Dobropolje, nap. R. B.) nastanjeni su muslimanskim stanovništvom, a nalaze se na području Maglaja (175), Teslića (184), Tešnja (176), što bi moglo značiti da su ekavski refleksi dugog jata postojali u

⁴² V.: Brabec 1959: 422.

⁴³ Podatak da je „Rajševa“ (danas Rajševa) naselilo Tešanj vjerovatno nije tačan, jer se Tešanj spominje prije Rajševe. Prema meni dostupnim podacima, Rajševa se spominje u Sidžilu 1740–1746. kao Rajševo (str. 222). Na osnovu iznesenog podatka mogla bi se postaviti pitanja: *ko je naselio Maglaj, Novi Šeher, Plahoviće, Bjelave?* Vjerovatno je, međutim, da se ovome podatku iz „rajševske tradicije“ kriju veze zajedničkoga porijekla jednoga dijela stanovništva Tešnja i stanovništva Rajševe, što bi moglo ići u korist tezama o importu ekavizma. O tešanjском stanovništvu i starosti naselja na istraživanom području v. u daljem dijelu ove rasprave.

govoru muslimanskog življa uzvodno dolinom rijeke Bosne do Žepča (v. punkt 172), pa možda i dalje (...)“. Ipak, Vujičićovo „da su ekavsko-jekavski govori postojali“ nejasno govori o tome da li su postojali tu u vrijeme zamjene *jata*.

3.1.1. U već spominjanom Rešetarevu radu iznesena je jedna zanimljiva pretpostavka o postanku ekavizma u tešanjско-maglajskim govorima:

I pošto ja ne mogu lako verovati u spontani razvitak većeg broja ekavskih oblika specijalno kod muslimana, dopuštena je pretpostavka da je to prosto ugledanje na činovnike kajkavce, doseljene većinom iz Hrvatske, što se najzad za gore navedene primjere može i dopustiti, tako naročito za prěko, pöněla, dđlo, tělo, pöslednjĭ, iako protiv te pretpostavke govori okolnost da ti muslimani imaju i ekavskih oblika kao mēr, pēr; vēr; prětelj⁴⁴ (...) u kojima dakle ekavski izgovor nisu mogli čuti od doseljenih kajkavaca, pošto ovi za takve oblike i ne znadu.⁴⁵

Kao što se iz prethodnog citata vidi, sam je Rešetar opovrgao svoju hipotezu činjenicom da nekih ekavskih likova koje je čuo u muslimana u Maglaju i Žepču nema u kajkavaca.⁴⁶

Rešetareva se hipoteza može opovrći i još jednom činjenicom koja se odnosi na broj službenika u Tešnju i Maglaju u vrijeme austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini.⁴⁷

Prema podacima iz 1885. godine u Tešnju je bilo 29 doseljenika iz Austro-Ugarske, a u Maglaju 161. Godine 1895. u Tešnju se broj doseljenika iz Austro-Ugarske povećao na 133, a u Maglaju smanjio na 132.⁴⁸

Prema istim podacima, broj doseljenika iz Austro-Ugarske bio je veći u više gradova u Bosni i Hercegovini:⁴⁹

⁴⁴ Ovaj je oblik nastao od *prijetěl*. Lik s e < a u tom leksemu potvrđen je u Halilovića (1996: 51): *prĭjetěl, prĭjetej* (nap. R. B.).

⁴⁵ Rešetar 1907: 72–73; prijevod prema: Ružičić 1936: 236.

⁴⁶ Ali je Ivšić u Ivankovu i Retkovcima u Posavini zabilježio: *mēr* (*Posavski*, 55). Ivankovo i Retkovci „djelomice ili pretežito pripadaju skupini ekavskih sela“ (Finka – Šojat 1973: 7).

⁴⁷ Podaci o broju službenika u bosanskohercegovačkim gradovima po popisu iz 1885. godine daju se u: Hadžibegović 1991: 34–36. No, mislim da su u taj broj uračunati i domaći službenici, a to nije relevantno za ovu hipotezu. Stoga mislim da je za raspravu o ovoj hipotezi bolje uzimati broj stranaca, koji su, vjerovatno, u najvećem broju u to vrijeme u Bosni i Hercegovini bili ili vojnici ili službenici.

⁴⁸ V. u: Hadžibegović 1991: 82–83.

⁴⁹ *Ibid.*

	1885.	1895.
Bihać	461	672
Bijeljina	341	1.327
Brčko	371	1.320
Derventa	420	864
Travnik	428	762
Tuzla	526	2.257
Zenica	302	674

Podaci pokazuju da je u nekim bosanskohercegovačkim gradovima, među kojima ima i onih koji su u to vrijeme imali manje stanovnika od Tešnja,⁵⁰ bilo više doseljenika iz Austro-Ugarske nego u Maglaju i Tešnju.⁵¹ Pa, ipak, ekavskoga govora nema u gradovima koji imaju više stranaca od Tešnja i Maglaja.⁵²

3.1.2. Analiza ranije spominjanog Brabecova zaključka da su Tešnjaci starosjedoci i da se njihov izgovor *jata* razvio „nešto drukčije nego kod ostalih žitelja onoga kraja“ ovdje ne zahtijeva zasebnu analizu, jer on ne argumentira svoje zaključke.

Razumljivo je da se to od njega i nije moglo očekivati u izvještaju, ali njegov zaključak prosto „iziskuje“ nova pitanja na osnovu iznesene teze: Kako je došlo do toga da se u Tešnju jat razvije drukčije? Šta je s drugim starosjediocima, jer nisu samo Tešnjaci starosjedoci? Kako to da je tešanjски govor u svemu isti s govorom okruženja, osim u zamjeni jata? i sl.⁵³

3.1.3. U svojoj raspravi o ijekavskošćakavskom dijalektu Brozović (1966: 135) konstatira da je „fonološki sustav vokala danas (je) peteročlan, ali još nije potpuno likvidiran sedmeročlani sustav, kao što je već provedeno u pravim istočnohercegov-

⁵⁰ Tešanj je u vrijeme popisa 1885. i 1895. godine po ukupnom broju stanovnika bio veći od Bihaća, Brčkog, Dervente i Zenice, a prema popisu iz 1895. imao je više stanovnika i od Travnika. Maglaj je prema ovim popisima imao manje stanovnika od navedenih gradova. Usp. u: Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 29–31.

⁵¹ Sanski Most je 1885. godine imao 83, a 1895. 130 doseljenika iz Austro-Ugarske (Hadžibegović 1991: 82).

⁵² Nema podataka koliko je u tome stanovništvu bilo kajkavaca, ali nije bilo nikakva razloga da ih u Tešnju ili Maglaju bude više nego u drugim gradovima. Ovdje treba imati u vidu i podatak da je Tešanj u vrijeme popisa 1885. i 1895. godine po ukupnom broju stanovnika bio veći od Bihaća, Brčkog, Dervente i Zenice, a prema popisu iz 1895. imao je više stanovnika i od Travnika. Usp. u: Hadžibegović 1991: 29–31.

⁵³ Mogući odgovori na neka pitanja koja se nameću iz Brabecove hipoteze moći će se naći u analizi drugih hipoteza u daljem dijelu rada.

ačkim govorima“. Dva fonema o kojima govori Brozović jesu diftonzi *ie* i *uo*, koji su, prema Brozoviću, u ijekavskoščakavskom dijalektu fakultativni.⁵⁴ On dalje kaže:

Fonem ie i uo nisu kao diftonzi dobro pristajali uz štokavski sustav, a osim toga bili su ubrzo ograničeni na duge slogove pa su tako došli u alternaciju s je (= sekvenca već postojećih fonema)⁵⁵ i u (= već postojeći fonem). Zato se ie defonemizirao u i(j)ē izjednačivši se s etimološkim i(j)ē (li(j)ēpo kao pi(j)ēmo), a uo je slijedio svog kratkog para i prešao u ū. U jednom govoru iješć. dijalekta ie se defonemirao u ē (tešanjско-maglajski refleks) postepenim eliminiranjem elementa i u dvoglasu. Danas se jedan prelazni diftong iē može čuti u Varešu i na zapadu od Vareša (uz češći normalan dvosložni refleks), a akustički se dojam tog diftonga znatno približuje k ē ili zatvorenom ē.⁵⁶

Poslije ovakvoga pojašnjenja dolazi već citirana Brozovićeva konstatacija da „potpuno otpada Ružičićeva hipoteza o eventualnom doseljavanju sa sjeveroistoka⁵⁷ za pretke Tešnjaka i Maglajlija“ i da su sve „poznate osobine opisanog govora (tešanjско-maglajskog, nap. R. B.) ijekavskoščakavske“.⁵⁸

Brozovićeva tvrdnja da otpada Ružičićeva hipoteza o eventualnom doseljavanju za pretke Tešnjaka i Maglajlija zasnovana je na zajedničkim osobinama tešanjско-maglajskih ekavsko-jekavskih govora i drugih govora ijekavskoščakavskog dijalekta. Ipak, te zajedničke osobine ne mogu biti siguran dokaz da doseljavanja nije bilo.

Brozovićeva je konstatacija da je u ijekavskoščakavskim govorima najčešći refleks dugoga *jata* dvosložno *iē* (rjeđe u obliku *ijē*), ali da ima još priličan postotak diftongā

⁵⁴ „Njihov partner (uostalom češći od njih) nije fonem, nego dvosložan broj dvaju fonema (li/j/ēpo kao pi/j/ēmo, Stüop kao čüo, ali pi/j/ēmo i čüo ne mogu biti izgovoreni diftonški – ta je mogućnost rezervirana naime samo za i/j/e < ě i uo < !!)“ (Brozović 1966: 136–137). Diftong *uo* Brozović je bilježio samo na ograničenom terenu, oko Vareša, a diftonški dugi jat kaže da „fakultativno još postoji (iako ispod 50%), a u novije ga doba konzervira diftonški izgovor inteligencije, koji se sve više širi sa zapada, no nastaje i miješanjem u gradovima i osvježuje se već postojećim sarajevskim diftonškim izgovorom, što je u Sarajevu prilično istisnuo dvosložnu artikulaciju“ (Brozović 1966: 135–136). Mislim da „istiskivanje dvosložne artikulacije“ refleksa *jata* određuje diftonški izgovor kao inovaciju, ukoliko se pod dvosložnom artikulacijom ne podrazumijeva standardnojezički izgovor.

⁵⁵ „Pretpostavljam da su *ie* i *uo* na početku mogli biti i kratki i dugi. No kratki *ie* defonemizirao se izjednačivši se s *je* (...), a kratki se *uo* izjednačio s *ū* (...))“ – n.d., 135, Brozovićeva napomena br. 57.

⁵⁶ Brozović 1966: 135.

⁵⁷ U Ružičića se ne spominje sjeveroistok; on spominje samo sjeverni dio ekavsko-jekavske granice „po svoj prilici u blizini Save“ (nap. R. B.).

⁵⁸ V. t. 3.1.

iě, a na jednom malom području između Vareša i Krivaje i *ié* ili čak *ię* (*liępo, nięsam, diętu*) (1966: 134).⁵⁹

3.2. Dosadašnja istraživanja na tešanjско-maglajskom području ne potvrđuju čest diftonški izgovor refleksa *jata*, niti potvrđuju tzv. govor s nezamijenjenim *jatom*.⁶⁰

Nema nikakvih sigurnih dokaza u savremenim govorima tešanjско-maglajskog kraja koji bi upućivali na mogućnost defonemiziranja *jata* u *e* na ovome području. Zamjene koje bi mogle ukazivati na to ne nudi ni građa iz upitnika.⁶¹ Samo je u *MedU* bilježena alofonska vrijednost sonanta *j* u dvosložnom refleksu *jata*,⁶² a u takav sam se izgovor i sam uvjerio. To je govor koji je u neposrednom susjedstvu ekavsko-jekavskih govora, koji su mogli utjecati na slabljenje izgovora sonanta *j* u takvoj poziciji. Za obrnutu mogućnost nisam mogao vidjeti razloge.⁶³

Protiv tvrdnje da se ekavizam u tešanjско-maglajskim govorima razvio na današnjem teritoriju njihova rasprostiranja u vrijeme zamjene *jata* na tome prostoru govori više argumenata. Tešanjско-maglajski kraj predstavlja metanastazičku oblast u kojoj su često harale i kuge⁶⁴ i u kojoj je dolazilo do značajnijih izmjena demografske strukture. Taj je kraj uvijek bio dobro povezan s okruženjem i nije bio geografski odvojena cjelina koja bi mogla doprinijeti konzerviranju stanja iz vremena zamjene *jata*. Sistemski ekavski refleks *jata* nije potvrđen nigdje u bližoj okolini ovih govora.⁶⁵ I još jedan argument koji

⁵⁹ Treba, međutim, imati na umu i činjenicu da se svi ne slažu u pogledu mogućeg diftonškog izgovora *jata*; neki su ga smatrali monoftongom – Van Vijk, Ramovš, Trubeckoj (Hamm 1975: 549). O izgovoru refleksa vokala *jat* u ijekavskim govorima v. u: Rešetar 1942.

⁶⁰ Takav izgovor nije uočio ni Ružičić, a ni drugi dijalektolozi koji su se u svojim radovima bavili govornim osobinama nekih dijelova tešanjско-maglajskog kraja ili tu popunjavali *Upitnik* (Brabec, Okuka, Čerić, Vukomanović). Možda je taj govor slušao i Brozović, jer u svome radu o ijekavsko-šćakavskom dijalektu piše: „(...) ekavsko-jekavskom govoru pripadaju po mojim podacima sela Jâlâh i Karadâglije (...)“ (1966: 190, nap. 254). Ovo „možda“ zbog toga je što se ono „mojim podacima“ može tumačiti i drukčije. Govor s nezamijenjenim *jatom* potvrđen je kao pretežan u govoru Gradišta u okolini Vinkovaca; odlikuje se time što „stari vokal *č* (*jat*) 'nije izjednačen ni s jednim drugim vokalom ili vokalskom sekvencom', nego je i do danas sačuvao svoju posebnu fonetsku i fonološku vrijenost, najčešće se realizirajući kao (zatvoreno) /*e*/ ili kao jednosložni diftong /*ei*/“ (Finka – Šojat 1973: 7). O izgovoru nezamijenjenog *jata* v. i: Ivić 1957: 54–75; Remetić 1981b (posebo uvodni dio rada, u kojemu se navodi i druga literatura u kojoj se govori o čuvanju nezamijenjenog *jata*).

⁶¹ *DobU, MisU, RajU, MedU, SivU*.

⁶² V. i: Vujičić 1985: 98; 103.

⁶³ Medakovo nije zabilježeno u *Opširnom popisu Bosanskog sandžaka* iz 1604. godine.

⁶⁴ Otuda mnogâ „kužna greblja“ u tome kraju.

⁶⁵ Pri čemu isključujemo Rajševu, koja je oaza toga govora izvan tešanjско-maglajskog područja.

zagovornici hipoteze o samostalnom razvoju ekavizma na tešanjско-maglajskom području nisu imali u vidu, a to je postanak naselja u kojima se javlja ekavski refleks dugog *jata*. Da li je današnji ekavizam ostatak govora koji je nekada bio rasprostranjen na širem bosanskohercegovačkom prostoru, za sada nema argumenat.⁶⁶ Osim ekavsko-jekavskih govora tešanjско-maglajskog kraja, u koje se može svrstati i govor Rajševe, ekavsko-jekavski su i govori sarajevskih Bjelava i Plahovića kod Kladnja.⁶⁷

Remetić je mislio da će se „ostaci govornog tipa koji je nekada pokrивao širi prostor a danas mu tragove susrećemo u Kladnju (ekavsko-jekavski, nap. R.B.)“ možda pronaći i u nekom drugom kladanjском selu, osim Plahovića.⁶⁸ Prema onome što je meni poznato o tim govorima, takva se predviđanja nisu ostvarila.⁶⁹

Podatak o starosti naselja s ekavsko-jekavskim govorima može biti značajan argument u razmatranju geneze ekavizma u ovim govorima. Najveći broj naselja s ekavsko-jekavskim govorima u tešanjско-maglajskome kraju nije upisan u *Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*⁷⁰ što znači da kao naselja tada nisu ni

⁶⁶ Argument koji ukazuje da ekavizma nije bilo na maglajско-žepačkom prostoru u sedamnaestom stoljeću može biti i pismo od 18. decembra 1673. godine, kojim se „maglajski župljani zauzimlju“ za župnika fra Augustina Vojnića. Jedan dio pisma napisan je latinskim jezikom, a drugi dio na „našem“ jeziku i bosanskom ćirilicom, „a latinicom je tiskano iz tehničkih razloga“. Pismo je objavio Julijan Jelenić u *Spomenicima kulturnoga rada bosanskih franjevac (1437–1878)*. U tekstu na „našem“ jeziku riječi *s jatom* imaju ikavske i ijekavske likove: *prisvitloga, priuzvišena, viru, Stiepan, uvridite, pristoile, poslie, ucviljeni, prie, utišeniu* (Arhiv Sv. zbora za raširenje vjere: Bosnia, vol. II, prema: Jelenić 1918:128 (48)–130 (50). No, ovdje se moraju uzeti u obzir i sva ograničenja koja vrijede za pisane dokumente kao dokaze govornog stanja u vrijeme njihova nastanka.

⁶⁷ Pretpostavka je da je sličan bio „govor bar jednog dijela srebreničkih Muslimana“ (Remetić 1981a: 186; slično i: Jahić: 1991: 14; Jahić 1999a: 16; Jahić 1999b), ali je u Srebrenici (čaršija) popunjen *Upitnik za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora* (punkt broj 73, popunio prof. dr. Asim Peco 1980), u kome nema potvrde toga govora. *Upitnik* nije popunjen ni u jednom srebreničkom selu.

⁶⁸ Remetić, n.d., 186.

⁶⁹ Na kladanjском su prostoru popunjeni *Upitnici za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora* u Kladnju (čaršija) te u selima Tarevo i Tuholj – sve nastanjeno muslimanskim življem. Također su u radu *Govor Muslimana Tuholja (okolica Kladnja)* (Halilović, *Tuholj*) opisani govori muslimanskih sela: Tuholj, Goletići, Meškovići i Pauč. Ni u jednom od ovih mjesnih govora nisu pronađeni ekavsko-jekavski govori, samo je u kladanjскоj čaršiji zabilježen neznatan broj ekavizama. Od kladanjских sela čiji su govori danas poznati u *Popisu iz 1604. godine* navedena su sela Tarevo i Tuholj, a Tuholj se spominje i 1540. godine kao selo koje je bilo u posjedu sandžak-bega Husrev-bega (*Oruç, Društveno-ekonomske prilike u Bosanskom sandžaku*, 160).

⁷⁰ Sva naselja tešanjско-maglajskog kraja koja su upisana 1604. godine upisana su i u popisu iz 1565. godine. V. napomenu 35 u: Bulić 2004.

postojala, ili nisu postojala pod tim imenom.⁷¹ Nisu upisana ni druga mjesta s ekavsko-jekavskim govorom – Plahovići i Bjelave.⁷² Da bi se dobila potpunija slika o tome koja su od današnjih naselja s ekavsko-jekavskim govorima postojala 1604. godine, i radi lakšeg uopćavanja zaključaka te uključivanja u njih i mjesta izvan tešanjско-maglajskog kraja, ovdje se daje tabelarni pregled.

**Mjesta u tešanjско-maglajskom kraju
u kojima je potvrđen ekavsko-jekavski
govor**

***Opširni popis Bosanskog
sandžaka iz 1604. godine*⁷³**

Tešanj	+
Bukva	— ⁷⁴
Cerovac	— ⁷⁵
Čifluk	— ⁷⁶
Dobropolje	—
Hrvatinovići	+
Jelah	—
Jevadžije	—
Logobare	—
Marin Han	—
Mekiš	+

⁷¹ Poznato mi je da kod Plahovići ima stećaka, što potvrđuje da je, najvjerovatnije, tu prije 1604. godine bilo naselje, što ne mora potvrđivati njegov kontinuitet. Bjelave spominje Bašeskija u *Ljetopisu* u popisu sarajevskih mahala i pod imenom Nebrdilo hadži Ali (Ljetopis (1746–1804), Sarajevo-Publishing, 1997, str. 356).

⁷² V. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*: Nahija Usora, sv. I/2, 455–461; Nahije Kladanj, sv. I/1, 355–379; Nahija Maglaj, sv. III, 293–329; Nahija Tešanj, sv. III, 341–385; Popis mahala samog Sarajeva sa selima spomenute nahije, sv. I/1, 5–354.

⁷³ + je znak za mjesta koja postoje u *Popisu*, – je znak za mjesta koja ne postoje u *Popisu*.

⁷⁴ Upisana je mahala Cerovica, kao dio sela Gornja Modriča (drugim imenom Kalošević). U napomeni je urednik *Popisa* označio da je to „*danas selo sjeverno od Tešnja*“. Selo Cerovica spominje Niškanović u razmatranjima porijekla pravoslavnog stanovništva tešanjскоg kraja (*Porijeklo stanovništva*, 20). To se, naravno, ne odnosi na Cerovac, koji nije blizini Kaloševića (v. *Popis*, sv. III, 349).

⁷⁵ Potvrđen je Čifluk Mustafe, Ebu Muslima, Alije i drugih, u blizini tvrđave Maglaj (*Popis*, sv. III, 375).

⁷⁶ Upisana je mezra „Dobro Polje“, ali nije bila naseljena (*Popis*, sv. III, 375). „Za mezre se smatra da su to napuštena ili zapuštena naselja, prije ili po dolasku Osmanlija. Mi smatramo da su to, uglavnom, stara napuštena selišta iz predosmanlijskog perioda“ (Aličić, *Uvod u: Popis 1604*, sv. I/1, xxvii).

Mračaj	–
Osoje	–
Raduša	+
Rosulje	–
Vukovo	+
Maglaj	+
Bijela Ploča	–
Donji Ulišnjak	–
Gornji Ulišnjak	–
Jablanica (Maglajska)	+
Liješnica	–
Misurići	+ ⁷⁷
Novi Šeher	–
Straišće	– ⁷⁸

Kao što popis pokazuje, od mjesta tešanjско-maglajskog kraja u kojima je danas zastupljen ekavsko-jekavski govor, u *Popisu iz 1604. godine* sigurno je da su navedena samo mjesta:

- a) tešanjскоg kraja: Tešanj, Hrvatinovići, Mekiš, Raduša i Vukovo;
- b) maglajskog kraja: Maglaj, Jablanica i, vjerovatno, Misurići.

Doda li se ovome i podatak da u *Popisu iz 1604. godine* nema Plahovića,⁷⁹ Rajševе niti Bjelava, onda se može izvesti zaključak da je od ukupno dvadeset osam mjesta u Bosni i Hercegovini u kojima se javlja ekavizam u dugim slogovima, 1604. godine postojalo samo osam od tih mjesta. Analiziramo li sada mjesta koja danas imaju ijekavski govor na tešanjско-maglajskom području a koja su sa svojim sadašnjim imenom zabilježena u *Popisu iz 1604. godine*, vidjet ćemo da se kao vlasnici baština, tamo gdje se daje takav popis, navode stanovnici tih mjesta.⁸⁰

⁷⁷ Upisano je: Mičurići (Popis, sv. III, 295), što je vjerovatno današnje selo Misurići.

⁷⁸ Upisano je: „selo *Straišće, Luburići*“, urednik *Popisa* označio kao nepoznato (*Popis*, sv. III, 302). Možda bi se moglo odnositi na današnje selo Straišće.

⁷⁹ U mjesta s ekavsko-jekavskim govorima ne ubrajam Kladanj, jer nije dominantno ekavski, iako se ekavizam javlja u tome punktu, ali najčešće naporedo s ijekavskim likovima. V.: Vujičić 1990: 64–71.

⁸⁰ Ovdje uzimamo 1604. godinu kao orijentaciju – *jat* je vjerovatno do tada bio zamijenjen na istraživanom području, a u *Popisu* se navode imena stanovnika, uz neke i posjedovanje baštine, što kazuje da su starinci na tome prostoru, a većina najvjerovtnije i iz vremena zamjene *jata*. Prema imenu oca može se također pratiti proces primanja islama, što je opet pokazatelj da se radi o starinačkom stanovništvu.

Ako se prihvati hipoteza o autohtonom razvoju ekavizma na tešanjско-maglajskom području, onda bi se teško mogli objasniti podaci o nepostojanju velikog broja mjesta u kojima danas živi ekavsko-jekavski govor⁸¹ i nepostojanje ekavskoga govora u najvećem broju mjesta koja su popisana te godine i koja s tim imenom nisu prekidala kontinuitet postojanja, a vjerovatno u najvećem broju i zadržavala stari-načko stanovništvo.

To bi upućivalo na zaključak da se ekavizam iz mjesta koja su postojala 1604. godine a u kojima je postojao taj govor, proširio i na ostala mjesta u kojima je danas dominantna ekavska zamjena *jata* u dugim slogovima. No, taj se zaključak teško može prihvatiti. Tačno je da su se poslije dolaska austrougarske vlasti u Bosnu i Hercegovinu i poslije ukidanja kmetstva i gubitka dobrog dijela zemljišnih posjeda i dotadašnjih prihoda mnoge tešanjске porodice preselile na svoja imanja u okolnim selima, a neke su i ranije dobar dio proljeća i ljeta provodile na svojim imanjima u okolici grada. Ta je pojava, prema mojim saznanjima, bila manje izražena u Maglaju.

Ovome treba dodati i to da moji podaci s terena pokazuju da je po dolasku austrougarske vlasti, a vjerovatno i ranije, bilo raseljavanja stanovništva, najčešće s područja tzv. Guvana, što je lokalitet u blizini Krndije, Cerovca, Osoja i Marina Hana, dakle u neposrednoj blizini grada. To znači da bi današnji ekavizam u mjestima koja su popisana 1604. godine mogao biti unos sa strane, bez obzira na to da li je u sela ulazio iz grada ili njegova predgrađa.⁸²

4. Hipotezu prema kojoj je zamjena *jata* izvršena na drugom prostoru pa se migracijama prenijela u tešanjско-maglajski kraj iznio je Ružičić u svome radu *Jedan nezapažen bosanski govor*.⁸³

4.1. Pišući o mogućnostima razvoja ekavskog refleksa *jata* u tešanjско-maglajskom kraju na osnovu Rešetarevih pretpostavki,⁸⁴ Ružičić je izveo neke zaključke, koji su značajni za tumačenje postanka ekavizma u ovim govorima, te ću ih navesti u cijelosti:

⁸¹ Ili su, eventualno, postojala pod drugim imenom, a manje je vjerovatnoće da će neko mjesto izgubiti svoje ime ako ne izgubi stanovnike, barem u najvećem broju. Malo je očekivano, također, da manjina stanovništva nametne svoje govorne osobine većini.

⁸² Doseljavanje iz grada u periodu austrougarske vlasti potvrđeno mi je za neke porodice u Raduši, Hrvatinićima, Cerovcu, Mekišu, Čifluku i Dobropolju, a doseljavanje s Guvana za Mračaj i Logobare.

⁸³ Str. 254.

⁸⁴ U: 1907: 72–73, 80–87.

Na glasovni razvoj ije > ē, ako bismo pošli od pretpostavke da su ovi govori (Tešnja i Maglaja, nap. R. B.) prvobitno bili čisto jekavski govori, nije moguće ni misliti. Isto tako ne može se pomišljati ni na unošenje ekavizma spolja, jer njihov geografski položaj potpuno isključuje takvu pretpostavku. Teritorija ekavskih govora isuviše je udaljena od njih, rastavljena širokim pojasom jekavskih govora. A što je najvažnije, na osnovu dosadašnjih rezultata naše istoriske dijalektologije mi na ovoj teritoriji ni u kom slučaju ne bismo smeli očekivati jedan čisto jekavski govorni tip kao prvobitni, već jedino čisto ikavski ili, eventualno, ikavsko-jekavski govorni tip. Sve to, po mome mišljenju, jasno pokazuje da predstavnici ovih govora nisu autohtoni stanovnici ovih krajeva, nego kasniji doseljenici. To uostalom potvrđuju i još žive tradicije o doseljavanju nekih porodica iz Ugarske, Slavonije ili Srbije (ima i porodica s prezimenom Užičanin). I onda nam ostaju dve mogućnosti za tumačenje postanka dvojnog refleksa ě u ovim govorima. Moglo bi se, prvo, pretpostaviti da je odnos e : je postao na današnjem njihovom zemljištu na taj način što su u sastav stanovništva ušli doseljenici delom iz ekavskih, a delom iz jekavskih krajeva srpskohrvatske dijalekatske teritorije, pa se u nastaloj mešavini dvaju refleksa izvršila diferencijacija prema kvantitetu slogova s refleksima ě. Ali meni takva pretpostavka ne izgleda ni malo verovatna. Ja mislim da je prirodnije, a i mnogo verovatnije, pretpostaviti da je odnos dvaju refleksa stvoren na drugom mestu, negde na granici ekavskog i jekavskog govora, i to u ranije vreme, još onda kad se menjala diftonška vrednost glasa ě, pa je taj gotov odnos dvaju refleksa kasnije, seobom predstavnika ovih govora, prenesen na današnje zemljište. (Ružičić: 1936: 253–254)

Ružičić potom objašnjava gdje bi moglo biti to mjesto gdje je stvoren odnos refleksa e : je i zaključuje „da je to prvobitno mesto moglo biti samo negde na severnom delu ekavsko-jekavske granice, po svoj prilici u blizini Save“ (1936: 254).

Ružičić se jasno opredijelio za hipotezu, ali je, završavajući svoju raspravu, ipak pokazao i izvjestan oprez: „Razume se, definitivno rešenje toga pitanja mogu dati samo detaljna proučavanja naših dijalekata i njihove prošlosti“.⁸⁵

4.2. Svoje stajalište u odnosu prema postanku govora s miješanim refleksima *jata* iznio je i Dževad Jahić:

Najverovatnije je da su se ti refleksi formirali na prvobitnim graničnim područjima između različitih zamjena jata i da se do danas, kod starinačkog muslimanskog stanovništva, očuvao kontinuitet sa stanjem uoči turskih osvajanja naših krajeva. Nije, međutim, isključeno da se u nekim slučajevima ovakvih govornih oaza radi o kombino-

⁸⁵ Ibid.

*vanom refleksu, u vrijeme zamjene jata drugdje organski stvorenom i naknadno prenesenom na područja naseljena muslimanskim stanovništvom. To se moglo dogoditi i kod muslimanskoga povratničkog stanovništva iz prekosavskih, dalmatinskih, ili prekodrinskih zapadnosrbijanskih krajeva.*⁸⁶

U knjizi *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora* Jahić je bio eksplicitniji u svome opredjeljenju za prvu hipotezu: „(...) miješani refleksi nastali su organski, na granicama među dijalektima, autentičnim miješanjem osobina graničnih dijalekata“.⁸⁷

4.3. Razmatranje ovih hipoteza uvodi nas u zamršenu problematiku migracija na tešanjско-maglajskom području, procesa koji se vjerovatno odvijao i u predturskom periodu, a za koji postoje podaci od vremena turskih osvajanja i doseljavanja vlaha. Stoga ćemo razmotriti sve značajnije poznate migracije na tešanjско-maglajsko područje, a potom se baviti analizom Ružičičeve hipoteze i problematike koja se uz nju nužno nameće.

4.3.1. Vlasi su predstavljali značajan dio stanovništva maglajskog područja, tako da je 1489. godine donesen *Zakon vlaha maglajskog područja*, u kome se kaže „da se to stanovništvo doseljava sa strane, a u popisima u kojima je taj Zakon zaveden kao i drugim popisima, postoje izričiti podaci o tome odakle se to stanovništvo doseljava.“

Tako sam utvrdio porijeklo nekih skupina vlaha, da, na primjer, maglajski vlasi predstavljaju skupinu vlaha Banjana, dakle doseljenih iz Hercegovine, dočim oni koji su naselili područje oko grada Teočaka bili su vlasi Rudinjani. Vlasi koji su došli u maglajsko područje, prema popisu iz 1489. godine, predstavljali su skupinu od 800 domaćinstava (...).⁸⁸

⁸⁶ Jahić 1991: 14–15. Tako i u: Jahić 1999a: 16. Ovdje se, zapravo, predstavljaju dvije hipoteze; prema prvoj su miješani refleksi *jata* (ovdje ne samo ekavsko-jekavski) nastali na „graničnim područjima između različitih zamjena jata“, dakle oni su autohtoni na terenu na kojemu se rasprostiru, a prema drugoj su oni import na današnjem terenu. Prva se hipoteza može odnositi na miješane ijekavsko-ikavske govore u Bosni, jer su na nekadašnjem razmeđu različitih refleksa jata, ijekavskog i ikavskog, ali ne na drugu, jer ekavsko-jekavskog razmeđa na tešanjско-maglajskom području, prema dosadašnjim saznanjima, nije bilo.

⁸⁷ Str. 78. To je nešto drukčije od onoga u knjizi *Bošnjački narod i njegov jezik*, koja je dio *Trilogije o bosanskom jeziku* (zajedno sa *Školskim rječnikom bosanskog jezika*).

⁸⁸ Handžić 1975–1976: 287–288. O istoj problematici i u: Handžić 1994a; Handžić 1994b. V. i t. 1.3.4. u: Bulić 2004.

Podatak da su maglajski vlasi⁸⁹ doseljeni iz Hercegovine u vrijeme kada je *jat* u Hercegovini već bio zamijenjen ijekavskim refleksom pokazuje da to stanovništvo nije moglo donijeti ekavizam u tešanjско-maglajski kraj.

4.3.2. Postoje indicije koje upućuju na to da je na samom početku šesnaestog stoljeća Tešanjска nahija *bila* „*opustjela od stanovništva*“, na šta upućuje činjenica da „je stanovništvo samog grada Tešnja, prema popisu iz 1528–30. godine, bilo najvećim dijelom doseljeno iz centralne Bosne (područja Visoko, Kakanj, Zenica)“⁹⁰

Ako je podatak iz popisa tačan, onda ni to doseljeno stanovništvo Tešnja nije moglo donijeti ekavizam.

4.3.3. Osim spominjanog doseljavanja stanovništva na tešanjско-maglajско područje, bilo je i znatnijeg iseljavanja, naročito katolika s toga područja i iz njegove okolice.⁹¹ Strukturu stanovništva na tešanjско-maglajskom području znatnije će poremetiti stanje nastalo poslije pohoda Eugena Savojskog, koji je 1697.⁹² godine popalio Sarajevo, a u povratku „umarširao u Tešanj“ i spalio podgrađe.⁹³

Pretpostavlja se da je za Savojskim otišlo preko četrdeset hiljada ljudi, a da je među njima bilo i pravoslavnih i muslimana (Zirdum 1955: 108).⁹⁴ Nema podataka da je to stanovništvo sa sobom u Posavinu „donijelo“ ekavizam.

Tako je katoličko stanovništvo na području sjeveroistočne i sjeverne Bosne, dakle i tešanjско-maglajskog kraja, bilo znatno smanjeno.⁹⁵

4.3.4. Velike migracije u periodu turskih osvajanja pretrpjelo je i muslimansko stanovništvo. Između 1526. i 1536. godine turska je vojska osvojila cijeli prostor između rijeka Save i Dunava⁹⁶ a u njega su se počeli naseljavati muslimani, „starosjedinci u lijevom Podrinju, desnoj Posavini, Pobosanju i Posprečju.“⁹⁷

⁸⁹ Ti su se vlasii nalazili i na tešanjskom području. V. u: Handžić 1974.

⁹⁰ Handžić 1974: 169. Handžić na istom mjestu navodi i podatak da su vlasii sa sobom donosili i imena naselja u kojima su ranije živjeli. Od takvih imena koja navodi Handžić, sa područja ovoga istraživanja spominje se samo ime sela Kalošević, koje je danas ijekavsko.

⁹¹ V.: Zirdum 1955: 107–108; Pranjić i dr. 1981: 61–67.

⁹² U Pavičića (1953: 66): „*poslije pada Sarajeva 1696*“.

⁹³ Čeman 1989: 114.

⁹⁴ Teško je povjerovati u to da su selili i muslimani.

⁹⁵ „Katoličko stanovništvo, koje se seobom, a nešto i prelazom na islam, toliko u ovim krajevima umanjilo, da je početkom 18. stoljeća najbliža župa i samostan bio u Tuzli, pod koji je spadalo do 100 kuća raštrkanih od Tuzle do Save“ (Zirdum 1955: 109).

⁹⁶ Pavičić 1953: 51.

⁹⁷ Ibid.

Muslimani su na prostoru Slavonije ostali do ljeta 1687, kada se muslimansko stanovništvo s tih prostora počelo iseljavati, da bi njegovo potpuno iseljavanje bilo završeno za nekoliko mjeseci.⁹⁸ „Odlazeći zauvijek iz Slavonije, cestama i putovima kretale su se tada duge kolone zastrašenih i pomalo izbezumljenih turskih izbjeglica, u kojima je bilo između 30 i 40 tisuća žena, djece i muškaraca“.⁹⁹

Muslimani su se iz Posavine najviše iseljavali u Bosnu, u kojoj je „ležalo i vrlo mnogo pustoga tla, jer su otuda upravo selili mnogi katolici i pravoslavni“ (Pavičić 1953:66).¹⁰⁰

Da li je ovo muslimansko stanovništvo moglo donijeti ekavizam u tešanjско-maglajski kraj, pitanje je na koje je indirektno potvrdno odgovorio Stjepan Pavičić, baveći se problematikom porijekla hrvatskih i srpskih naselja i govora u Posavini. U tome svome radu Pavičić je djelimično potvrdio Ružičićevu hipotezu i ne spominjući je.¹⁰¹ On je postanak ekavizma u muslimanskim govorima u Slavoniji locirao u Ivankovo:

*Ivankovačko muslimansko stanovništvo kroz četiri, pet naraštaja bilo je pod jakim ekavskim utjecajem, i kad su muslimani iz njega 1687. izbjegli u Bosnu, oni su ponijeli govor ili od veće česti ekavski, ili izmiješani ikavski s ekavskim. Ivankovački su muslimani u Bosnu polazili ili putem na Vrpolje, Babinu Gredu i Savu, a onda dalje preko te vode u Pobosanje, ili su Savu prelazili u Brodu i oko toga mjesta. Njihove će se raselice prema tome u 18. st. i kasnije naći oko Gračanice, Maglaja, Tešnja i Žepča. Od njih će po svojoj prilici biti oni ekavci u žepačkom kraju, koji su pojedine ekavske likove održali sve do danas, a za koje se zna, da su ih u prijašnjim naraštajima imali i mnogo više.*¹⁰²

⁹⁸ Pavičić 1953: 66. Na drugom mjestu Pavičić kaže: „U turskom raspu između 1684. i 1691. nestalo je sa toga područja između Drave, Dunava, Save i Ilove u prvom redu 115.000 muslimana, dakle veće polovine cijeloga stanovništva... (...) U govornom pogledu značilo je to da je Slavonija odlaskom muslimana izgubila dvije trećine svojih ikavaca, a u podravskim krajevima i nešto ekavaca.“ (Pavičić 1953: 308). Isti broj muslimana navodi i Imamović (1997: 258). Šimunović smatra da je to „jedno od najvećih razmještaja pučanstva u povijesti ovoga dijela Evrope“ (2002: 36).

⁹⁹ Tako u: Mažuran 1988: 41.

¹⁰⁰ Pavičić, 1953: 66. V. i: Pejanović 1955: 21.

¹⁰¹ Čitaocu je nejasno da li je Pavičić imao Ružičićev rad *Jedan nezapažen bosanski govor*. U spisku literature uz knjigu *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Posavini* nema Ružičićeva rada. Iz teksta se ne vidi da je Pavičić imao taj rad, a iznenađuje Pavičićevo povezivanje ekavizma samo sa „žepačkim krajem“ (v. naredni citat), ukoliko u taj kraj nije svrstavao i Tešanj i Maglaj. Za rasprostranjenost ekavizma znao je iz Rešetareva rada *Der štokavische Dialekt*, koji je naveden u njegovoj literaturi.

¹⁰² Pavičić, n.d., 108.

Na drugom mjestu Pavičić piše: „Našice i Podgorač Turci su napustili bez borbe 1687., te je muslimansko stanovništvo tih mjesta bez gubitaka prešlo u srednju Bosnu ili u Hercegovinu, gdje mu potomci žive među današnjim muslimanima ekavcima“.¹⁰³

Svoj je zaključak o ekavskom govoru muslimana Pavičić izveo na osnovu prethodnog razmatranja stanja i načina življenja u muslimanskim naseljima u Slavoniji. On smatra da su doseljeni muslimani na tome prostoru razvili nov tip stanovništva, te da je njihova brojnost pred kraj turske uprave u tim krajevima dostigla oko osam hiljada kuća sa četrdeset hiljada čeljadi. Pavičić također smatra „da na cijelom dunavskosavskom međuriječju muslimanskoga naselja nije bilo po selima, nego samo po kotarskim središtima, vojvodstvima i trgovištima. Koliko je i živjelo po manjim mjestima, bile su to pojedine posjedničke porodice, koje su stanovale u središtima svojih posjeda. Prema tome, pitanje podrijetla tih muslimana uglavnom je u uskoj svezi s pitanjem razvitka velikih i većih gradskih naselja na tom zemljištu“.¹⁰⁴

Pavičić, međutim, govori o ekavskom, a ne o ekavsko-jekavskom govoru, čime se u potpunosti ne opravdava Ružičićeva pretpostavka da je već stvoreni ekavsko-jekavski refleks nastao negdje „na sjevernom dijelu ekavsko-jekavske granice, po svoj prilici u blizini Save“ (1936: 254).

Pavičićeva argumentacija o mogućem poekavljivanju muslimanskoga govora u Posavini izgleda uvjerljivo:

Turci su ovaj kraj osvojili u svojem pohodu u ljeto 1536. Njima se nisu suprotstavile nikakve jače snage, nego su se tvrđave poispredavale, a zemlja je prešla u novo gospodarstvo bez borbe. Turci su onda u Ivankovu osnovali središte novoga kotara, koji je obuhvatio sav opisani kraj, a uz to i kostromansku (babogredsku) Posavinu, vinkovačko

¹⁰³ Pavičić, n.d., 158. Na koje je muslimane ekavce u srednjoj Bosni i Hercegovini mislio Pavičić, nije jasno. Prema radu *Fonetske osobine centralne, jugoistočne i jugozapadne Bosne* (Vujičić 1990: 64–73), izvan punkta 82 (Kladanj, čaršija, M) i 53 (Bjelave, Sarajevo, M), zabilježen je samo poneki ekavski refleks, te nema tragova tog eventualnog ekavizma o kojemu govori Pavičić. Stanje je slično i na području Hercegovine, gdje se u ijekavskim govorima, osim lekesema *telo*, koja je zabilježena u 12 punktova, susreću „isti ekavizmi i ikavizmi“ (Halilović 2002: 295). Sudeći prema onome što o ratu u Slavoniji piše Mažuran u svojoj knjizi *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, str. 27–42, podatak iz ovoga Pavičićeva citata da je muslimansko stanovništvo bez gubitaka prešlo u srednju Bosnu ili u Hercegovinu, treba uzeti s rezervom.

¹⁰⁴ *Ibid.* Mora se, međutim, konstatirati da su turski popisi pokazivali i drukčije stanje; u Požeškom kadiluku, u kome je preovladavalo muslimansko stanovništvo, „65% kuća bilo je u gradu, a 35% na selu“ (Hafizović 2000: 232). V. i: Hafizović 2001.

područje, Nuštar i Cerić. Gušće je ekavsko naselje u njemu bilo cijelo okupljeno i ono mu je činilo barem polovinu stanovništva. U novom je položaju Ivankovo postalo muslimansko tvrđavno naselje s krajišničkim odjelom vojske s pašom na čelu.(...) Sudeći prema velikom opsegu područja i plodnosti zemlje, u njemu je moglo biti barem pet, šest stotina kuća. Među njih je u skrajnim mahalama spadalo i sedamdesetak starosjedilačkih kršćanskih domova, koji su u cijelom stanovništvu činili sedminu ili osminu. Ivankovačka je katolička župa zapisana već 1581.,(...) a poslije toga još nekoliko puta kroz 17. st. (...) Njoj je pripadalo do 1500 katolika u 250–300 kuća. U ivankovačkom je kotaru za turskoga vladanja postojala župa i u Cerni. U njoj je 1623. vizitator Petar Masarechi našao sedam sela i oko 1600 pripadnika; ta su sela bila: sama Cerna, zatim Popražje, Gradište, Šiškovci, Prkovci, Retkovci i Rožd.(...) U području Ivankova i Cerne moglo je oko 1680. godine živjeti 3100–3200 starosjedilaca katolika. Oni su u to vrijeme bili malone svi ekavci, sačinjavajući potomstvo onih starinaca, koji su tu živjeli prije Turaka. (Pavičić 1953: 107)

Nakon razmatranja opisanog stanja u Ivankovu i njegovoj okolini, nameću se pitanja: kako su, ako jesu, muslimani primili od katolika ekavaca ekavski izgovor?, da li je vremenski period od oko stoljeće i po dovoljan za takav proces u govoru?, da li su muslimani postali ekavci samo u dugim slogovima? itd.

Ovdje treba ukazati i na to da Pavičić posredno odgovara i na pitanje kako je od potpunog ekavizma mogao postati miješani refleks, ali se njegova pojašnjenja odnose na drugo područje, „u kotaru novskom i pakračkom“¹⁰⁵ u zapadnoj Slavoniji:

Na to su zemljište doselili u prvim deseticama 18. st. mnogobrojni kajkavski ekavci od Čabra, Gerova i Broda na Kupi, i tu su došli u susjedstvo sa srpskim jekavcima, koji su na tom tlu bili isto tako doseljenici. Smještaj tih goranskih ekavaca bio je takav, da su jekavci na njih mogli djelovati i pojedinački i od sela do sela, a opet i skupno, jer je općena govorna struja u cijelom tome kraju bila jekavska. Prema tome jekavci su bili snažnija strana, koja je vršila utjecaj, a goranski su mu ekavci podlijegali. Sam se taj proces vršio od druge pole 19. st. (oko 1840. godine, nap. R. B. na osnovu drugog dijela Pavičićeva teksta), a traje u svojem posljednjem dijelu i danas, te se može pratiti u svojem razvitku tančine. I na tom je zemljištu zamjenjivanje staroga ě mjesto glasa -e- novim jekavskim refleksom započelo najprije u kratkim slogovima (djeteta, pjevati), a dugi je slog čuvao svoj stari -e-. Poslije toga stalo je i ije polako prodirati u duge slogove. (Pavičić 1953: 23)

¹⁰⁵ Sela oko Banove Jaruge (nap. R. B.).

Pavičić dalje navodi da je proces poekavljivanja dugih slogova „uhvatio“ u tome kraju Rešetar u prvim godinama dvadesetog stoljeća, tačnije 1901. godine, kad je bilježio naporedne likove *dete* i *dijete* (1953: 23).¹⁰⁶

Na osnovu ovih podataka može se postaviti i pitanje zašto je ijekavizam počeo prevladavati i u dugim slogovima u Banovoj Jaruzi i okolici, a sačuvaao se u bosanskim, hercegovačkim i crnogorskim polujekavskim govorima, na koje Pavičić odgovara ovako:

Što je danas kod toga posljednjega (ekavsko-jekavski govori zapadne Slavonije, nap. R. B.) jekavski izgovor prodro i u dugi slog, te je pojekavljenje u njemu gotovo potpuno, ili je na putu da to postane, razlog je u tome, što su i u daljnjem razvitku postojale neprestano iste prilike, te je utjecanje jekavaca bilo uvijek stalno. Ono je u stvari i poraslo, jer su ona goranska sela, koja su već postala jekavska, svojom govornom snagom djelovala na ostala daljnja ekavska naselja, i to jamačno još s većim uspjehom, nego što su to mogla osnovna srpska sela. U spomenutom bosanskom, hercegovačkom i crnogorskom polujekavskom govoru povoljne su prilike za daljnje pojekavljivanje svakako prestale zbog nama danas nepoznatoga razloga, koji je mogao biti ili unutarnji ili vanjski, a možda je bio i jednoga i drugoga značaja.

(Pavičić 1953: 23)

Ako se Pavičićeve konstatacije prihvate kao tačne, onda se mora pretpostaviti dobrosusjedski odnos starosjedilaca i doseljenog muslimanskog stanovništva, iz čije je međusobne i česte komunikacije moglo nastati miješanje izgovora.¹⁰⁷

Zanimljivo je da Pavičić piše da je utjecaj hrvatskoga jezika po gradovima bio jak i da su njime „u pravilu govorili u većini i muslimani (...)“.¹⁰⁸ Druga činjenica koja može opravdati mogućnost jezičkog utjecaja jeste i mogući „masovni prelazak domaćeg

¹⁰⁶ Rešetar je ekavsko-jekavski izgovor našao u Marinu selu (sic!), Poljani, Međuriću, Banovoj Jaruzi, Krivaju, Kraljevoj Velikoj i Staroj Subotskoj, ali i čisti ekavizam u selu Lipovljanima i češći ekavski nego ijekavski u Piljenicama (prema: Pavičić, n.d., 231).

¹⁰⁷ Prema Pavičićevim podacima iz prethodnih citata, može se zaključiti da su muslimani bili brojniji od katolika ekavaca u Ivankovu, ali u približnom broju ako se katolicima pridodaju stanovnici Ivankovačke župe.

¹⁰⁷ N.d., 50. Nije jasno šta Pavičić podrazumijeva pod hrvatskim jezikom. U Imamovića je: „Gradovi u Podunavlju nisu bili samo etnički i jezički pretežno bošnjački, nego su takvi bili i po urbanoj dispoziciji (...)“ (1997: 258).

¹⁰⁸ N.d., 50. Nije jasno šta Pavičić podrazumijeva pod hrvatskim jezikom. U Imamovića je: „Gradovi u Podunavlju nisu bili samo etnički i jezički pretežno bošnjački, nego su takvi bili i po urbanoj dispoziciji (...)“ (1997: 258).

stanovništva na islam“,¹⁰⁹ koja bi bila ozbiljan argument za potvrđivanje međusobnog jezičkog utjecaja.¹¹⁰

Ovdje bi se mogao dodati još jedan razlog koji je mogao utjecati na eventualni ekavski izgovor muslimana. To je vrijeme zamjene *jata* u Slavoniji.

Vjerovatno je u Slavoniji zamjena *jata* bila kasnije nego na drugim južnoslavenskim područjima¹¹¹ pa nije isključena ni mogućnost da su doseljeni muslimani u slavonskim krajevima mogli zateći nezamijenjeni *jat* ili neku njegovu diftonšku varijantu, što je, možda, moglo dovesti do retrogradnog fonemiziranja njihova već stvorenog refleksa. Ovakva bi mogućnost mogla biti pospješana kod osoba koje su tu učile jezik, bilo da su muslimani rođeni tu ili doseljeni Turci.

Prihvati li se Pavičićeva tvrdnja da su muslimani Ivankova donijeli ekavski izgovor u Bosnu, onda se postavlja pitanje šta je sa zamjenom *jata* u kratkim slogovima i gdje se razvio taj refleks. Govor Ivankova sedamdestih godina dvadesetog stoljeća bio je ekavski, ali ekavski „uvjetno“, kako kažu Finka i Šojat, „jer nema ni jednog naselja na tom području gdje osim ekavskih ne bi supostojali i elementi koji nisu ekavski“.¹¹² Ekavizam se u tome govoru ne vezuje samo za duge slogove. No, ovaj podatak ne može eliminirati mogućnost da su muslimani, dok su živjeli na tome području razvili dvojni refleks.

¹⁰⁹ Hafizović 2000: 231. Mogućnost prelaska na islam potvrdio je i Pavičić: za istočni dio Srijema (1953: 58), za Podgorač, Našice, Motičinu i Orahovicu (n.d., 156), za područje oko Mikleuša, Vočina, Slatine, Vaške i Virovitice (n.d., 171), za područje Daruvara, Pakraca i Novske (n.d., 211), za područje od Broda i Đakova do Gradiške i Cernika (n.d., 238), za Ilok (n.d., 71) itd. Treba, međutim, istaknuti i to da Pavičićeve podatke s rezervom uzima Nenad Moaćanin. On o tome kaže: „Taj je rad (Pavičić, Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, nap. R. B.) potpuno zastario i ne može više služiti kao polazište iole ozbiljnom istraživanju. Pavičićeve su teze – bez krivnje dobronamjerna pisca – predugo zavodile u bludnju, prije svega spekulacije o Međurječju kao području s polovicom stanovnika koji bi imali biti muslimani. Stvarna slika do koje možemo doći temeljem osmansko-turske građe dat će ne više od ¼ muslimana u 16. stoljeću, te ne više od 1/3 u sedamnaestom, ali samo ako uračunavamo gradove. Bez gradova taj je postotak puno manji. Na selu je islamizirana približno polovica Požeštine, i to je jedina veća aglomeracija muslimanske raje na čitavom našem prostoru. Nekoliko muslimanskih sela nalazilo se još oko Cernika, Orahovice, Osijeka i Mitrovice i to je sve (svugdje drugdje susrećemo, i to rijetko, izolirane slučajeve od po jedne do tri kuće). Podrijetlo tih muslimana bilo je vrlo šaroliko: razni zarobljenici, Vlasi, došljaci iz Bosne, a najmanje autohtoni živalj“ (Moaćanin 2001: 43). Da se dio hrvatskoga starosjedilačkog stanovništva islamizirao, potvrđuje i Šimunović (n.d., 35).

¹¹⁰ Ni ovdje izneseni Moaćaninovi argumenti ne umanjuju mogućnost međusobnih jezičkih utjecaja među stanovnicima Posavine.

¹¹¹ Ivić 1986: 43. Tako i u: Finka – Šojat 1973: 7–8. I Šimunović misli da je *jat* u Slavoniji dugo čuvao svoju glasovnu posebnost (n.d., 10).

¹¹² N.d., 7.

4.3.5. Analizirat ćemo da li postoje neki mogući dokazi koji bi potvrdili da su ekavsko-jekavski tešanjско-maglajski govori refleksi *jata* dobili s muslimanima iz Slavonije.

U prethodnom je dijelu ove rasprave pokazano da je stanovništvo tešanjско-maglajskog kraja bilo prorijeđeno iseljavanjem katolika i djelimično pravoslavnih, te kugama, koje su bile česte.¹¹³ Time je podatkom opravdana mogućnost naseljavanja u tešanjско-maglajski kraj; činjenica da je stanovništvo bilo razrijeđeno, omogućavala je novopridošlom stanovništvu da se jezički potpuno ne „utopi“ u novu sredinu.

Neki današnji toponimi s tešanjско-maglajskog područja postoje i u Slavoniji, a pošto se za neke od njih zna da su u Slavoniji zabilježeni u predturskom periodu, vjerovatno je da su doseljenici u tešanjско-maglajski kraj donijeli sa sobom i nazive svojih naselja ili „bliskih“ toponima, što je mogućnost poznata i u drugim krajevima Bosne. Toponimi koji su zabilježeni u Slavoniji i tešanjско-maglajskom kraju jesu:

Bobare (selo u Slavoniji kod Pakraca, koje su naselili bosanski Srbi 1691. godine);¹¹⁴

Bobare (selo kod Tešnja);¹¹⁵

Krndija (planina kod Našica);

Krndija (naselje i potok kod Tešnja, danas predgrađe);¹¹⁶

Miljanovac (selo kod Pakraca);¹¹⁷

Miljanovci (selo kod Tešnja);¹¹⁸

„Lončar-ves“ (staro selo kod Virovitice);¹¹⁹

Lončari (selo kod Tešnja);¹²⁰

¹¹³ V. dio o demografskom razvoju – t. 1.3.4 u: Bulić 2004.

¹¹⁴ Pavičić 1953: 220. Mažuran (1998: 22) navodi da su u Bobarama živjeli muslimani.

¹¹⁵ Nema ga u *Popisu* iz 1604. godine. Zanimljivo je da se u sidžilima tešanjских kadija (1639–1642) spominje „prezime ili pridjevak“ Bobar (Sokolović 1941: 176), ali se ne spominju Bobare, što znači da se u tome vremenu navedeno „prezime ili pridjevak“ ne moraju dovoditi u vezu s imenom sela na tešanjском području. Selo Bobare zabilježeno je u *Sidžilu* 1752–1758, 1.

¹¹⁶ Ne spominje se u analiziranim historijskim dokumentima.

¹¹⁷ Pavičić ga spominje kao jedno iz skupine sela, od kojih je većina u sedamnaestom stoljeću dugo vremena bila pusta, te su nastanjena tek pred turski rasap (Pavičić 1953: 217). Iz podatka, međutim, nije jasno da li selo Miljanovac spada u tu većinu.

¹¹⁸ Nema ga u *Popisu* iz 1604. godine. U sidžilima tešanjских kadija 1639–1642. na više mjesta se spominje selo Meljine (i Meline) (Sokolović 1941), koje je Čeman označio kao Miljanovci (1989: 110–111). No, to ubiciranje može značiti samo da je selo Meljine bilo na mjestu sela Miljanovci, odnosno da je kasnije promijenilo ime, što ne mora biti tačno. Selo Miljanovci spominje se u *Sidžilu* 1740–1746, 199.

¹¹⁹ Pavičić 1953: 169. Pavičić ga spominje u kontekstu zamjene poluglasa sa e: „Kajkavski refleks staroga poluglasa u glasu -e- imaju obje isprave u imenu Gradec i Bisterc, a prva i u imenu Lončar-ves“ (ibid.).

¹²⁰ Selo je pored Miljanovaca i danas je uglavnom nastanjeno Hrvatima. Prema popisu iz 1879. imalo je samo 84 stanovnika i svi su bili Hrvati (Niškanović 1987: 2).

Vukovo (današnji Vukovar);¹²¹
Vukovo (selo kod Tešnja);¹²²
Kosovac (selo kod Okučana);¹²³
Kosova (selo kod Maglaja);¹²⁴ izvor kod Tešnja);
Gušća (staro selo kod Virovitice);¹²⁵
Gušća (selo kod Tešnja);¹²⁶
Čaglić (selo kod Pakraca);¹²⁷
Čaglići (selo kod Tešnja);¹²⁸
Cerovac (selo kod Kutjeva);¹²⁹
Cerovac (selo kod Tešnja);
Vitkovci (staro selo kod Otoka u bosutskom međuriječju, zapadno od Nimaca);¹³⁰
Vitkovci (selo kod Tešnja);¹³¹
Potočani (selo kod Mikleuša, Daruvara i Velike);¹³²
Potočani (selo kod Tešnja);

¹²¹ Pavičić, n.d., *Registar*, 346.

¹²² Bilo popisano 1604. godine, a spominje se i u sidžilima tešanjских kadija, te se ne mora izravno dovoditi u vezu s naseljem u Slavoniji.

¹²³ Pavičić, n.d., 221, 222, 224. Kosovac se navodi kao selo u kojemu je 1755. godine popisano 16 srpskih kuća (n.d., 221) te kao mjesto u koje su u drugoj polovini 19. stoljeća useljavali hrvatski doseljenici, Ličani i Gorani (n.d., 222). U Požeškom je sandžaku popisana mezra Kosovci (Hafizović 2001: 366).

¹²⁴ U *Popisu* iz 1604. godine zapisano je selo Koševa, koje je pripadalo Maglaju, a urednik *Popisa* označio ga je kao nepoznato. U sidžilima tešanjских kadija 1639–1642. spominje se selo Kosovo i Kosova (Sokolović 1941: 173, 176), koje je Čeman označio kao Kosova (1989: 111). U Sidžilu 1740–1746. upisano je Kosova (str. 254).

¹²⁵ Pavičić 1953: 173.

¹²⁶ Danas zaselak Tugavića sa samo pet kuća naseljenih Hrvatima.

¹²⁷ Pavičić, n.d., 219. U Požeškom sandžaku bilo je selo Čaglin, nastanjeno muslimanima i kršćanima (Hafizović, n.d., 90–92).

¹²⁸ Godine 1530. spominje se mezra Čagljevići kod Jablanice (Handžić, *Gazi Husrev-begovi vakufi*, 173, 178), a to položajem odgovara današnjem mjestu Čaglići. U *Popisu* iz 1604. godine zapisano je: Čaglići (sv. III, 363).

¹²⁹ Selo u kome su stanovali „čisti muslimani“ (Pavičić 1953: 247). Popis iz 1702. godine pokazuje da su to selo nastanili sami Hrvati iz Bosne (n.d., 248), što pokazuje da su se muslimani iselili.

¹³⁰ Ostalo kao naselje i poslije turskog povlačenja (Pavičić, n.d., 81).

¹³¹ U *Sidžilu* 1740–1746. spominje se selo Vitkovci iz kojega je porez „i sve ono što se odnosi na selo Vitkovci“ uzeo Ali-beg (str. 17). Iz konteksta se može zaključiti da je selo bilo dio Gazi Husrev-begova vakufa. Prema popisu iz 1879. u selu su živjeli samo Srbi (Niškanović 1987: 3).

¹³² Pavičić, n.d., 175, 223, 249–250. U Požeškom sandžaku je 1579. godine popisano selo Potočan u kome su živjeli kršćani (Hafizović, n.d., 67).

Blaževci (selo kod Nimaca);¹³³

Blaževci (selo kod Tešnja);¹³⁴

Komušina (srpsko selo kod Požege);¹³⁵

Komušina (mjesto kod Teslića);¹³⁶

Ilova (rijeka i staro selo oko vrela rijeke Ilove);¹³⁷

Ilova (rijeka u tesličkom kraju).¹³⁸

Tako i antroponim Levaković (prezime kod Lipika, bilježeno u svim popisima 18. stoljeća do 1860. godine. U 19. stoljeću postaju Ljevakovići.);¹³⁹

Ljevaković (prezime u tešanjском selu Trepče).

Može biti zanimljivo i prezime Šišić, potvrđeno u Raduši i Posavini¹⁴⁰ kao i prezimena Bedak i Dedak potvrđena u tešanjском kraju.

Većina navedenih toponima potvrđenih u Slavoniji i tešanjско-maglajskom kraju imaju iste fonetske likove, a neki se međusobno razlikuju, ali se, možda, mogu dovesti u vezu.

Isključe li se iz ovoga popisa oni toponimi koji su u ovdje analiziranim historijskim izvorima potvrđeni u tešanjском kraju do polovine sedamnaestog stoljeća, onda će se spisak istih toponima Slavonije i tešanjskog kraja svesti na imena koja su mogla biti prenesena iz Slavonije: Bobare, Krndija, Gušća, Cerovac, Vitkovci, Potočani,

¹³³ Selo napušteno u velikim ratovima (Pavičić, n.d., 79–80). Zanimljivo je da se nalazilo u blizini Nimaca kao i Vitkovci, a da su i u tešanjском kraju danas Blaževci i Vitkovci susjedna sela. Blaževci su kao mezra, nenaseljena njiva, popisani u Požeškom sandžaku 1579. godine (Hafizović, n.d., 378).

¹³⁴ Zanimljivo je da su u Blaževcima prema popisu 1879. živjeli samo Srbi i Hrvati (Niškanović 1987: 2).

¹³⁵ Srbe su naselili Turci (Pavičić, n.d., 242, 253). Zanimljivo je da ima mišljenja da su Komušinu kod Požege naselili „pribjezi iz Bosne“ (Pranjić i dr. 1981: 64), ali je iz konteksta u kojemu se taj podatak daje jasno da se „pribjezi“ odnosi na Hrvate. Selo Komušina popisano je u Požeškom sandžaku 1579. godine, a u Donjoj Komušini bili su sve muslimani (Hafizović, n.d., 33, 43–44, 68).

¹³⁶ Popisano 1604. godine sa trideset šest baština (tri muslimana i trideset tri nemuslimana) (*Popis 1604*, sv. I/2, 459–460). Spominje se i 1637. godine (Pranjić i dr. 1981: 47), a od 1708. godine upotrebljava se kao naziv sjedišta župe umjesto dotadašnjeg Kuzmadanja (n.d., 65). Komušina se spominje i u sidžilima tešanjских kadija 1639–1642. kao mjesto gdje su živjeli muslimani: „*Ibrahim sin Balije*“ (Sokolović, *Tešanj prije tri stoljeća*, 176). Rajševa je u blizini Komušine.

¹³⁷ Pavičić, n.d., 79, 148, 157, 163, 176, 196 (...).

¹³⁸ *Sidžil* 1740–1746, 112.

¹³⁹ Pavičić, n.d., 225.

¹⁴⁰ Šišići su potvrđeni u ekavskom selu Retkovci oko 1725. godine, a smatra se da niko od njih nije tu doselio (Pavičić, n.d., 109, nap. 189).

Blaževci, Ilova.¹⁴¹ Od ovih su danas ekavsko-jekavska mjesta samo Krndija i Cerovac. Slavonski Cerovac je u blizini Kutjeva, a ono uz samu Krndiju. Na tome je području bilo muslimanskih naselja i bilo je ekavaca.¹⁴²

Pitanje je mogu li se nazivi ostalih, danas ijekavskih mjesta u okolici Tešnja, povezati s mjestima u Slavoniji. Precizan se odgovor ne može dati, ali je sigurno da današnja slika rasporeda stanovništva na tešanjskom području nije ista kao nekada. To može potvrditi i predanje da su Đonlagići, koji su „jedan od najbogatijih i najmnogobrojnijih rodova“ u Tešnju doselili „iz Budima u selo Vrela, gdje im je 'kulina' (odžak)“.¹⁴³ Vrela, međutim, još 1879. godine nisu više bila bošnjačko selo, jer prema popisu iz te godine nisu imala ni jednog Bošnjaka.¹⁴⁴ Selo Potočani nije 1879. godine iskazano kao zasebno u popisu stanovništva, ali je prema popisu iz 1961. godine bili nastanjeni samo Hrvatima i Srbima.¹⁴⁵ Vitkovci i Blaževci su sela koja također prema popisu iz 1879. i 1961. godine nisu imala Bošnjaka, što ne mora značiti da oni nisu osnovali naselja. Sličnih je slučajeva potpune smjene stanovništva bivalo i na drugim područjima. To se može pretpostaviti i za selo Gušća, koje je danas uz selo Tugaviće i neki ga smatraju zasebkom toga sela. Gušća danas ima samo pet kuća, sve nastanjene Hrvatima, koji su tu doseljenici. Mjesto je na vrlo nepovoljnom terenu, pa je vrlo vjerovatno da su njegovi „davnici“ stanovnici napuštali to mjesto kad su se mogli premjestiti na bolje. Gušća je u blizini Hrvatinića i Tugavića, u kojima je danas zastupljen ekavsko-jekavski govor, a Gušća je i selo u Slavoniji blizu Virovitice, u čijoj okolici toponomastika iz predturskog perioda ima potvrda za ekavsku zamjenu *jata*.¹⁴⁶

Prema popisu stanovništva 1879. godine u Miljanovcima su živjeli Bošnjaci i Hrvati, a u Bobarama Bošnjaci, Hrvati i Srbi.¹⁴⁷ No, danas ni Miljanovci ni Bobare nisu ekavsko-jekavska naselja, što, opet, ne mora biti slika iz vremena seobe iz Slavonije.¹⁴⁸ Ovome treba dodati i podatak da je u Sidžilu 1752–1758. potvrđeno da su u Žabljaku, danas nastanjenom Hrvatima, živjeli muslimani.¹⁴⁹

¹⁴¹ Ovdje bi se, možda, mogli ubrojati i Miljanovci i Kosovac. V. odnos uspoređenih fonetskih likova.

¹⁴² O području oko Cernika, Požege, Kutjeva, Pleternice i Vrbove v. u: Pavičić, n.d., 223–256.

¹⁴³ Niškanović 1987: 15.

¹⁴⁴ Prema: Niškanović 1987: 2.

¹⁴⁵ Niškanović, n.d., 2.

¹⁴⁶ Pavičić, n.d., 168–195.

¹⁴⁷ Niškanović, n.d., 2.

¹⁴⁸ Ružičić je „prema kazivanju nekih lica“ zaključio da „sličan govor (ekavsko-jekavski, nap. R. B.) ima i muslimansko selo Bobare“ (Ružičić 1936.: 237). To nije potvrdilo Okukino niti moje istraživanje, niti je potvrđeno u *Upitniku za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora*, koji je popunjen u Bobarama (Okuka, 1973; Vujičić 1985: 98).

¹⁴⁹ Str. 374.

Za razmatranje problematike postanka tešanjско-maglajskog ekavizma nije bez značaja ni njegova trenutna rasprostranjenost.¹⁵⁰ Izuzmemo li Jelah, Mračaj i Rosulje, za koje smo pokazali da je ekavizam u njima kasnijeg postanja, u tešanjskom je kraju ekavizam zastupljen u gradu i njegovoj bližoj okolini. Isto je i u Maglaju, s tim što Novi Šeher predstavlja oazu toga govora, kao i Rajševa na teslićkom području.

Prihvati li se mogućnost da je ekavizam import na tešanjско-maglajsko područje, onda se mora pretpostaviti da nosioci te jezičke inovacije nisu odmah mogli biti naseljeni u gradu, barem ne u nekom značajnom broju.¹⁵¹ Stoga su se, najvjerojatnije, doseljenici iz posavskih krajeva smještali uz gradove, osnivajući nova naselja. To smještanje bliže uz gradove vjerovatno je odraz njihove želje, jer su i u Slavoniji uglavnom živjeli u gradovima ili u zajedničkom gradu. Vrlo je vjerovatno da su doseljenici u okolicu jednoga grada bili kompaktna cjelina i da su se iz Slavonije iseljavali organizirano.

Sasvim je sigurno da su se novopridošli stanovnici mogli na tešanjско i maglajsko područje naseliti i uz neke dijelove gradovima bližih sela koja su već postojala. I to bi mogao biti razlog što se ekavizam danas javlja kao dominantna govorna odlika i u naseljima koja su postojala prije doseljavanja muslimana iz Slavonije. Takva su tešanjска sela Raduša, Hrvatinovići, Mekiš i Vukovo te maglajска Liješnica i Misurići.¹⁵²

Ako je to bilo tako, onda je ekavizam u grad ulazio postepeno, kako su se stanovnici gradske okolice useljavali u njega. No, sigurno je da su se u grad useljavali i stanovnici iz drugih dijelova Carstva, prvenstveno carski službenici i vojnici, pa je vrlo vjerovatno da je proces poekavljivanja gradova trajao dugo, možda čak i do dolaska austrougarske vlasti, kada su se mnogi zbog gubitka posjeda, zanata ili zbog nekih drugih nedaća morali iseliti iz grada u njegovu okolicu, gdje su imali posjede. Tako su gradovi postajali „otvoreniji“ za useljavanje onih koji su živjeli u njegovoj okolini, a gradski su se stanovnici svojim preseljenjem u susjedna sela „izmiješali“ s dotadašnjim stanovnicima od kojih su neki svakako mogli biti ekavci.

4.3.6. Drugo mjesto odakle bi eventualno mogao doći ekavizam u tešanjско-maglajски kraj jeste područje Srbije, iz kojega je također bilo znatnog iseljavanja muslimanskog stanovništva u Bosnu i Hercegovinu.

Protiv mogućnosti importa ekavizma iz Srbije ima više argumenata. Prvo, takvu mogućnost nije potvrdio Rešetar, jer su mu to pobijali, pretpostavljam u Maglaju i

¹⁵⁰ V. kartu u: Bulić 2004.

¹⁵¹ I Tešanj i Maglaj smješteni su uz tvrđave i imaju prilično nepovoljan položaj za naseljavanje unutar čaršija.

¹⁵² Vidjeli smo da je današnje tešanjско село Dobropolje zapisano 1604. godine kao mezra, dakle, vjerovatno nije bilo naseljeno.

Žepču,¹⁵³ a pošto je između eventualnog doseljavanja i „pobijanja te mogućnosti“ proteklo svega nekoliko decenija, onda mu se to mora vjerovati, jer bi u tome vremenu najvećim dijelom još bili živi ljudi o čijem se doseljavanju govori.¹⁵⁴

Da je manje vjerovatno da je ekavizam došao iz Srbije potvrđuju još neki podaci. Za doseljenike iz Srbije formirana su posebna nova naselja u kojima danas nema ekavizma. Takva su naselja Bosanski Šamac (Gornja Azizija), Orašje (Donja Azizija) i Brezovo Polje,¹⁵⁵ ali ni to nije suviše neočekivano, s obzirom na broj doseljenih i mjesta iz kojih su doseljeni.¹⁵⁶

Useljavanje iz Srbije teklo je postepeno u rasponu od srpskih ustanaka do sedamdesetih godina devetnaestog stoljeća,¹⁵⁷ pa su se doseljenici u bosanska mjesta kao razdvojena manjina, nekompaktna skupina, u njima postepeno „utapali“ u jezičke osobine domaćeg stanovništva. Svi doseljenici iz Srbije i nisu živjeli na ekavskom govornom području, a vrlo je vjerovatno da ni u „ekavskim“ gradovima, pa ni selima, u kojima su živjeli muslimani, „zajednički“ život sa susjedima Srbima nije bio takav da bi u značajnoj mjeri omogućavao usvajanje jezičkih osobina susjeda.¹⁵⁸

Još nekoliko poznati podaci mogu ukazivati na eventualne jezičke utjecaje iz Srbije, ali oni ne mogu biti od tolikog značaja da bi utjecali na formiranje ekavsko-jekavskog govornog tipa.¹⁵⁹

¹⁵³ V. Rešetar 1907: 72–73. Suprotno tome, kladanjski ekavci „su ubijedeni da je taj njihov specifični ekavizam importovan iz Srbije u vrijeme seoba poslije oslobodilačkih ratova na toj strani (znaju da ima doseljenika 'ot Kolobare', Valjeva, Užica“ (Remetić 1981a: 183). Zanimljivo je da se u jednom dokumentu „koji sadrži skupni spisak broja užičkih, beogradskih, sokolskih i šabačkih muhadžira naseljenih po pojedinim kadilucima“ kao doseljenici u Kladanjski kadiluk navodi ukupno 26 osoba, sve užički muhadžiri (Hodžić 1958: 140).

¹⁵⁴ Uostalom, i Ružičić je nekoliko decenija kasnije konstatirao da doseljavanje potvrđuju „još žive tradicije o doseljavanju nekih porodica iz Ugarske, Slavonije ili Srbije (ima i porodica s prezimenom Užičanin“ (Ružičić 1936: 254). U Tešnju još žive ljudi s prezimenom Užičanin, ali se Užice iz vremena muslimanskog raseljavanja ne može vezati s ekavizmom. I moje je istraživanje potvrdilo da je bilo doseljavanja s toga područja, ali moje potvrde nisu brojne i ne odnose se samo na mjesta s ekavskim govorom u dugim slogovima.

¹⁵⁵ Jeremić spominje samo Brezovo Polje i Orašje (1922: 148).

¹⁵⁶ U Gornju Aziziju (Bosanski Šamac) naseljene su 1862. godine ukupno 624 osobe, a među jima su najbrojniji užički muhadžiri 498, zatim šabački 57 i sokolski 69 (Hodžić 1958: 119). U Donju Aziziju (Orašje) doseljeno je 1862. godine ukupno 498 osoba (iz Užica 304, Beograda 134, Šapca 47, Sokola 4) (Hodžić, n.d., 131). U Brezovo Polje doseljeno je ukupno 666 osoba (215 iz Užica, 375 iz Šapca i 76 iz Sokola) (Hodžić, n.d., 106).

¹⁵⁷ Izuzimajući dva veća vala. V. t. 1.3.4.5 u: Bulić 2004.

¹⁵⁸ Treba imati na umu i činjenicu da je u srpskim gradovima živjelo malo Srba.

¹⁵⁹ Nesumnjivo je da je sličnih događaja postojalo još, ali ne u toj mjeri da bi se mijenjao izneseni zaključak.

Tako Risto Jeremić spominje „priličan broj Arnauta i Arnautaša koji su došli od Đakovice i Prizrena kao salebdžije pa se mnogi i stanili. Tako je nastao zaselak Arnauti u opštini Ulišnjak, srez maglajski i u Bijeljini Arnautmahala“ (1922: 148). „Žena Tahirkapetana Uzeirbegovića u Maglaju, Ružica, bila je robinja iz Srbije“.¹⁶⁰

Jedan podatak iz pisma fra Grge Martića, upućenog Andriji Torkvatu Brliću 1860. godine, dovodi u vezu Novi Šeher s Beogradom. Odgovarajući na Brlićev upit o „poglavitim Turcima“, Martić piše: „4° u Novom Šeheru: Eminbeg Muratbegović i bratja, n.b.: ovoga djed bio je medju Dahiam Beogradskim, i veliko blago s' glavom odonud sretno izgubio, ostali su ubožni“.¹⁶¹

Ovaj Martićev podatak može upućivati na beogradsko porijeklo Muratbegovića, iz vremena srpskih ustanaka, no to nije eksplicitno kazano.

4.3.7. Područje iz koga bi eventualno mogao doći tešanjско-maglajski ekavizam nagoviješteno je u već spominjanoj drugoj Jahićevoj pretpostavci prema kojoj su kombinirani refleksi *jata* stvoreni na drugom području i naknadno preneseni na područja naseljena muslimanskim stanovništvom. On kaže da se to „moglo dogoditi i kod muslimanskoga povratničkog stanovništva iz prekosavskih, dalmatinskih, ili prekodrinskih zapadnosrbijanskih krajeva“ (1991: 14–15).

Ono „dalmatinskih“ može se, prije, odnositi na ijekavsko-ikavski refleks, a nikako ekavsko-jekavski. Na ekavsko-jekavski refleksu mogu se odnositi odredbe „prekosavskih“ i „prekodrinskih“, ali je već ukazano na takve eventualne mogućnosti.

Neke jezičke osobine date u prethodnim dijelovima rada mogu upućivati na zaključke u vezi s genezom tešanjско-maglajskog ekavizma u dugim slogovima.

Neki leksemi s analogijskim refleksima *jata* ukazuju na međudijalekatske utjecaje, ali je na osnovu njih teško zaključiti kojemu su se govoru razvili – da li je ekavski analogijski refleks primaran ili sekundaran na tešanjско-maglajskom području.¹⁶² Primjeri pokazuju da se najčešće javljaju sekundarni refleksi *e* i *ije* / *je* umjesto etimološkog *i*:

i > e:

dobévajū Jev, *dòbēvām* Mis, *mérni* NŠ, *mérno bilo* NŠ, *smérilo se* NŠ, *mêr* NŠ, *bilo merno* NŠ, *pêr* Mis, NŠ, *pokrévajū* (< pokrivaju) Ra, *pokrévali* TČ, *pokrévō* Mis, *umēvāš se* Mrač, *vòdêr* Cer, Jev, Tug, *vodêr* Dob, GU, Mis, NŠ, Mrač, Ro;

¹⁶⁰ Jeremić, n.d., 149. Sličnih podataka ima i za druge krajeve. Tako „u Miljanovcima, Prnjavoru, Kalesiji u srezu zvorničkom i Vukovijama u Tuzlanskom ima nekoliko muslimanskih porodica koje potiču od robinja dovedenih iz Srbije 1813. godine“ (*Ibid.*).

¹⁶¹ Prema: *Pogledi*, knjiga prva, 113.

¹⁶² O opravdanosti termina analogijski refleks v. u: Bulić 2004: 174.

i > ije / je:

pjêr BP, DU, JM, Mis, Ro, *dòbijēvā* Stra, *dobijévajū* Stra, *dobijévala* Stra, *mijérđije* DU, JM, *mijérni* NŠ, *namijérit* Dob, *mjêr* BP, DB, DU, GU, JM, Stra, *pjêr* DB, DU, GU, Mrač, Stra, *ispjerat* Mis, NŠ, *sjeròmāk* Cer, Mis, *sjeròti* MČ;

e > ije / je: pjerifêrjā TČ;

ije > e: sàkrē Dob, *sàkrēš* Krn.

Primjeri sa *i > e* najvjerovatnije su razvili i(je)kavci pod utjecajem ekavskih govora, jer je malo vjerovatnoće za njihov organski razvoj u ekavskom govoru, bez izvanjskog utjecaja.

Etimološko *e* moglo je u riječi neslavenskog porijekla *pjerifêrjā* biti zamijenjeno sa *je* u prilagođavanju ekavskog izgovora ijekavskom ili u ijekavskom izgovoru zbog nepoznavanja porijekla riječi *a* u nastojanju da se diferencira od ekavizma. Primjer sam, međutim, zabilježio od čovjeka koji je imao preko devedeset godina i vrlo je vjerovatno da taj fonetski lik nosi iz ranijeg perioda svoga života, a to bi potvrđivalo ovu prvu pretpostavku.

Primjeri s *ije > e* vjerovatno su rezultat prilagođavanja ijekavaca ekavcima.

Primjeri sa *i > ije / je* (*pjêr*, *mijérđije*, *mijérni*, *namijérit*, *mjêr*, *pjêr*, *ispjerat*, *sjeròmāk*, *sjeròti*) sasvim su obični i u drugim ijekavskim govorima, ali nisu obični analogijski refleksi u lekesemu *dobivati*: *dòbijēvā*, *dobijévajū*, *dobijévala*. Oni su se mogli razviti u ekavaca pod utjecajem ijekavskih govora.

Leksemi s analogijskim refleksima pokazuju da je današnje ekavsko-jekavsko područje ranije bilo heterogeno po zamjenama *jata* te da je današnje stanje rezultat međusobnih utjecaja uvjetovanih zajedničkim životom.¹⁶³

Današnje prisustvo ekavizama u kratkim slogovima u ekavsko-jekavskim govorima tešanjско-maglajskoga kraja može biti trag nekadašnjeg potpunog ekavizma u supstratu ovih govora, što je manje vjerovatno, ili rezultat njihova „novijeg“ razvoja. Na ovo je pitanje teško odgovoriti jer se slični ekavizmi u kratkim slogovima susreću u standardnom jeziku¹⁶⁴ i u drugim ijekavskim govorima. To su tzv. stalni ekavizmi¹⁶⁵

¹⁶³ Ne zna se kakav je bio omjer doseljenog i zatečenog stanovništva na tešanjско-maglajskom području, ali se na osnovu prisustva nekih ekavskih leksema u susjednim ijekavskim govorima može zaključiti da broj ekavaca nije bio značajan u cjelokupnom broju stanovništva. Leksemi s ekavskim refleksom *jata* koje sam slušao u ijekavskim mjestima tešanjско-maglajskoga kraja mogli su se proširiti kontaktima (tako su dospjeli u govor Hrvata koji su tu doseljenici) i ženidbenim vezama, ali je sasvim sigurno da je manji broj ekavskih doseljenika mogao biti nastanjen i u blizini ijekavskih mjesta, gdje su izgubili svoj ekavizam, a sačuvali samo tragove ekavskog supstrata svojih idiolekata.

¹⁶⁴ Leksemi koji su etimološki s kratkim jatom iza r.

¹⁶⁵ V. t. 2.13.2 u: Bulić 2004.

pa bi njihovo prisustvo upućivalo na opću pojavu u bosanskohercegovačkim govorima. Ima i ekavizama koji su sigurno rezultat utjecaja standardnog jezika; to su oni leksemi „novijeg postanja“ koji su rezultat ranije društveno-političke situacije: *měsnim* òdborima, *izbeglīcā*, *měsnē* zàjednicē, *sědnicu*, *snabděvāč*.

Izvjese lekšičke i semantičke osobenosti koje su specifične za ekavsko-jekavsko govorno područje upućuju na utjecaje strane leksike, iz čega se vidi da su ovi govori morali imati neki bliži dodir s drugim govorima iz kojih su mogli primiti takve lekseme.¹⁶⁶

Na značajnije djelovanje drugih govora na ekavsko-jekavske govore tešanjско-maglajskog kraja upućuju i neke tvorbene osobenosti.¹⁶⁷

Ekavizam u ovim govorima nije mogao nastati na način kako je to za mrkovički ekavsko-jekavski govor pretpostavio Luka Vujović.¹⁶⁸ Zabilježeni primjer *pretel* nastao je vjerovatno sažimanjem sekvence *ije* < *ija*, ali je taj leksem sa sažetim likom potvrđen i u nekim govorima koji nisu ekavski. Vujović za mrkovički konstatira da sažimanje izostaje ako se sekvenca *ije* nalazi na početku ili na kraju riječi (1969: 118), a u tešanjско-maglajskim govorima u takvim se pozicijama javljaju sva tri refleksa:

-e: *prē* Cer, Dob, Hrv, Log, MH, Mek, NŠ, Ra, *prē dvē gödine* Log, MH, *pöslē* Dob, GU, MČ, Mek, Mrač, Ra, Ro, Vuk, *pöslē tögā* MH, Mek, Ra;

-ije: *prīje*¹⁶⁹ BP, Cer, Čif, Dob, DU, GU, Jel, JM, Li, MČ, Mek Mis, Mrač, NŠ, Ra, Stra, TČ, Tug, *dvīje* Hrv;

-i: *dvī* BP, Cer, Čif, Dob, DU, Hrv, GU, Jev, Ra, Li, MČ, Mek, Mis, Mrač, NŠ, Os, Ro, Stra, TČ, Tug, *prī* MČ, TČ.

Tako je i u primjeru s analogijskim refleksom: *sākrē* Dob.

4.4. Iz onoga što smo u ovoj raspravi pokazali na osnovu zabilježene građe i korišćene literature, moglo bi se zaključiti da danas nema pouzdanih dokaza za samostalan razvoj dugog *ě* u *ē* na tešanjско-maglajskom području. Spontani razvoj ekavsko-jekavskog refleksa teško se može pretpostaviti na tako uskom prostoru bez izvanjskih utjecaja, pogotovo na prostorima koji su trpjeli snažne migracione procese u oba smjera.

Pokazano je da su se zaključci o samostalnom razvoju *jata* na tešanjско-maglajskom području temeljili na konstatacijama „da se tešanjски govor razlikuje

¹⁶⁶ V. t. 5.1–5.4 u: Bulić 2004.

¹⁶⁷ V. t. 5.5 u Bulić 2004.

¹⁶⁸ Vujović mrkovički ekavizam shvata kao sekundarnu pojavu, nastalu sažimanjem grupe *ije* (*īje*) (1969: 118–122). Tako i u: Vujović 1958: 235–246.

¹⁶⁹ Ali i: *prīja* Čif, NŠ.

od govora okolnih muslimana samo po refleksu jata u dugom slogu“ (Brabec 1959: 122) i da se „jedan prelazan diftong iē može čuti u Varešu i na zapadu od Vareša (uz češći normalan dvosložni refleks), a akustički se dojam tog diftonga znatno približuje k ē ili zatvorenom ē“ (Brozović 1966: 135), te poslije i:

„Zato potpuno otpada Ružičićeva hipoteza o eventualnom doseljavanju sa sjeveroistoka za pretke Tešnjaka i Maglajlija (...), sve su poznate osobine opisanog govora ijekavsko-čakavske“ (Brozović 1966: 135). Brabecove su konstatacije objavljene 1959. godine, Brozovićeve 1966. godine.

Ovdje treba naglasiti da je Brozović nekoliko godina prije u radu *O jednom problemu naše historijske dijalektologije* iskazivao izvjesnu dozu opreza prema zaključku o defonemizaciji jata:

Način defonemizacije ima osobitu važnost za periferne govore s miješanim refleksom jata. Kod takvih govora uvijek postoji opasnost da se ne radi o organskom razvoju uvjetovanom po kvantiteti sloga, nego o mehaničkoj mješavini sa stanovitim stupnjem kristalizacije, ili pak o sasvim mladim fonetskim procesima. Možda neki govori spomenuti pod 12. (govori s miješanim refleksima jata, nap. R. B.) i potpadaju pod jednu od tih rubrika, ali to treba zaista svestrano istražiti, a to zasad nije učinjeno za sve govore. Treba imati u vidu da u stvarnosti jedan govor s miješanim refleksom jata može davati dojam mehaničke mješavine, a da se ipak radi o refleksu organskog podrijetla. Prirodno je da takvi organski refleksi nastanu na periferiji. Za ljude koji ih govore oni stalno alterniraju, ali kod njihovih susjeda nalazi se u svim situacijama samo jedan refleks, ovaj ili onaj. Područja s miješanim refleksom u pravilu su mala, utjecaji sa strane prirodno moraju biti jaki, osobito uz sve vrste kretanja koje su u našim krajevima poznate. Nestabilnost jezičkog osjećaja javlja se kao prirodna posljedica noseći sa sobom dvostrukosti, nesigurnosti, jezički promiskuitet – dakle sve ono što je karakteristično za mehaničke mješavine. (Brozović 1961–1962: 57)

Ako za tešanjско-maglajski kraj pretpostavimo ijekavski supstrat¹⁷⁰ i blizinu ikavsko-ijekavske granice,¹⁷¹ teško bi bilo za ekavsko-jekavske govore tešanjско-maglajskoga kraja opravdati zaključak „prirodno je da takvi organski refleksi nas-

¹⁷⁰ I Brozović je isključio ikavski supstrat u tešanjско-maglajskim govorima (1961–1962: 55).

¹⁷¹ „Današnja granica između ijekavskog i ikavskog područja, zapravo između kompaktnog ijekavskog i koegzistentnog ikavsko-ijekavskoga, teče, grosso modo, Bosnom od ušća do susreta s Usorom, obuhvaća u luku dolinu te rijeke i vraća se na Bosnu ispod Žepča (...)“ (Brozović, n.d., 55–56).

tanu na periferiji“, dat u prethodnom citatu.¹⁷² Istraživani prostor nije mjesto koje se od istočnobosanskoga ijekavskošćakavskog prostora odvađa nekim teško premostivim prirodnim granicama¹⁷³ da bi kontinuitet ijekavskog refleksa bio prekinut u premigracionom vremenu, ali se na zapadu toga prostora, u području Teslića, steru planinska područja koja su mogla biti govorna granica prema zapadu.¹⁷⁴ Sam geografski položaj ukazuje na to da bi, isključimo li migracije, govorne osobine starinačkog stanovništva s obiju strana rijeke Bosne na istraživanom području morale biti podudarne, a na jednome tako otvorenom prostoru, gdje su međusobni kontakti svakako morali biti u kontinuitetu, teško se može pretpostaviti stvaranje ekavskog refleksa *jata*.¹⁷⁵

Prezentirani podaci ukazuju da je tešanjско-maglajski kraj u prošlosti predstavljao metanastazičku oblast u kojoj su smjene stanovništva bile znatne, te da ne može „otpasti“ Ružičićeva hipoteza o doseljavanju za pretke Tešnjaka i Maglajlija.¹⁷⁶ Ako se za tešanjске i maglajске ekavsko-jekavske govore pretpostavi sličan razvoj ekavizma u dugim slogovima, a govorne osobine upućuju na to, onda se moraju pretpostaviti približni uvjeti za takav razvoj. Teško da se može pretpostaviti da je to bilo na sadašnjem prostoru, jer ekavsko-jekavski govori tešanjskog i maglajskog kraja nemaju teritorijalni kontinuitet, a i jedni i drugi su udaljeni od Rajševe. Ako kažemo da je ekavsko-jekavski refleks stvoren ranije u Posavini, onda se opet može postaviti pitanje teritorijalnog kontinuiteta. Ali, ako pretpostavimo da je to bilo „još onda kada se menjala diftonška vrednost *jata*“,¹⁷⁷ a vidjeli smo da je moglo biti tada, onda se za Posavinu može i isključiti teritorijalni kontinuitet, ne isključujući, naravno, druge uvjete koji se odnose na slične osobine muslimanskih doseljenika i autohtonog posavskog stanovništva.

¹⁷² To je, naravno, opravdano za ijekavsko-ikavske govore u tešanjско-maglajskom susjedstvu. Zanimljivo je da u radu *O predmigracionom mozaiku hrvatskosrpskih dijalekata na području Bosne i Hercegovine* Brozović konstatira da se na današnjem tešanjско-maglajskom području očuvao u starosjedilačkom govoru „miješani refleks *jata* po modelu *dete – djeteta*, tj. s prevladavanjem drugog dijela dvoglasnika u dugim slogovima“ a da su tragovi takva refleksa ustanovljeni na još dvjema tačkama u blizini stare ikavsko-ijekavske granice (str. 83). U dvije tačke o kojima govori Brozović ne spadaju Plahovići, o kojima je stručnu javnost obavijestio Remetić deset godina poslije objavljivanja ovoga Brozovićeva rada, 1981. godine (v. Remetić 1981a). Za Plahoviće se ne može reći ni da su (suviše) blizu stare ikavsko-jekavske granice.

¹⁷³ Rijeka Bosna ne može se smatrati takvom granicom.

¹⁷⁴ Ova konstatacija ujedno i podrazumijeva zemljoradnju kao glavno zanimanje stanovništva u prošlosti na tome području.

¹⁷⁵ Vareš je u pogledu komunikacije s okolinom mnogo zatvorenije područje pa diftonzi koje bilježi Brozović u tome kraju i ne moraju biti veliko iznenađenje.

¹⁷⁶ Ovdje treba naglasiti da za migracije na tešanjskom području ima više potvrda, ali da je ekavizam u tome kraju i izraženiji nego u maglajskom.

¹⁷⁷ Ružičić 1936: 254.

Zaključak da su sve poznate osobine opisanoga govora ijekavskošćakavske, koji navodi Brozović, ili da se tešanjски govor razlikuje od govora okolnih muslimana samo po refleksu *jata* u dugom slogu, koji navodi Brabec, ne mogu se u cijelosti opovrći,¹⁷⁸ ali je neophodno ukazati i na to da se te osobine, također, vrlo malo razlikuju i od osobina posavskih govora.¹⁷⁹ To, opet, ne potvrđuje njihovu hipotezu, ali ne negira ni Ružičićevu.

Ovdje nije bez značaja ni podatak da su nazivi mjesta u tešanjско-maglajskom kraju u kojima ima refleks dugog *jata* (Liješnica i Bijela Ploča) od informatora u tim mjestima bilježeni kao ijekavski. To bi trebalo značiti da su oni u takvim likovima od zamjene *jata* na tome prostoru.¹⁸⁰ Ipak, bilježenja ekavskog lika *Lešnica*¹⁸¹ pokazuje da je analogija u zamjeni *jata* prisutna i kod toponima¹⁸² pa sam podatak o ijekavskom izgovoru imena mjesta ne može biti siguran dokaz ijekavskog supstrata na tešanjско-maglajskom području.

Ako se rezimiraju argumenti što su u ovoj raspravi izneseni na osnovu zabilježene građe i korišćene literature, moglo bi se zaključiti da danas nema pouzdanih dokaza za samostalan razvoj ekavsko-jekavske zamjene *jata* na tešanjско-maglajskom području.

Na ovakav zaključak upućuju sljedeći argumenti:

- a) diftonški izgovor refleksa dugog *jata* nije karakteristika govora tešanjско-maglajskog područja niti je na njemu potvrđen govor s nezamijenjenim *jatom*,
- b) nema nikakvih jasnih dokaza u savremenim govorima koji bi upućivali na defonemizaciju *jata* u *e* na istraživanom području, niti dokaze za to nudi građa iz popunjenih *Upitnika za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora*,
- c) tešanjско-maglajski kraj predstavlja metanastazičku oblast u kojoj su često harale kuge i u kojoj je dolazilo do demografskih promjena, što je potvrđeno i pisanim dokumentima,

¹⁷⁸ O tim osobinama v. u t. 6.2.1.1. i 6.2.1.2 u: Bulić 2004.

¹⁷⁹ V. t. 6.2.2 u: Bulić 2004. Jedna od najbitnijih osobina ijekavskošćakavskog dijalekta jeste izostanak duljenja vokala u poziciji vokal + sonant + konsonant. Ta stara osobina vrlo je rijetka u ekavsko-jekavskim govorima tešanjско-maglajskog kraja kao što je i u posavskim govorima.

¹⁸⁰ Onomastičku građu kao jedan od važnih činilaca za određivanje dijalekatskog supstrata u derventskom kraju i porijekla ikavskošćakavskog govora u okolici Dervente uzima Josip Baotić. V.: Baotić, Derventa, 35–42.

¹⁸¹ V. t. 2.13.2.2. i 6.2.1.1.2.3 u: Bulić 2004.

¹⁸² Potvrđeni su i ekavski likovi imena Graćin breg i Ruvića breg u Donjem i Gornjem Ulišnjaku, ali to i nije iznenađenje, s obzirom na to da se radi o mikrotoponimima i da su oni na području ekavsko-jekavskog govora. Mikrotoponimi potvrđeni u katastarskim planovima za općine Tešanj i Maglaj imaju i ekavske i ijekavske likove i vrlo su nepouzdati za zaključivanja u vezi s pitanjem jezičkog supstrata na tešanjско-maglajskom području.

- d) tešanjско-maglajski kraj dobro je povezan s okruženjem i ne predstavlja geografski odvojenu cjelinu koja bi mogla doprinijeti konzerviranju stanja iz vremena zamjene *jata*,
- e) sam geografski položaj ukazuje na to da bi, isključimo li migracije, govorne osobine starinačkog stanovništva s obiju strana rijeke Bosne na istraživanom području morale biti podudarne, a na jednome tako otvorenom prostoru, gdje su međusobni kontakti svakako morali biti u kontinuitetu, teško se može pretpostaviti stvaranje ekavskog refleksa *jata*,¹⁸³
- f) sistemski ekavski refleks nije potvrđen u bližoj okolini ovih govora,
- g) najveći broj naselja u kojima se javlja refleks *jata* nisu postojala s tim imenom 1604. godine,
- h) da je ekavizam ostatak govornog tipa koji je nekada bio rasprostranjen na širem bosanskohercegovačkom prostoru, moralo bi biti više njegovih potvrda u mjestima za koja se zna da su starosjedilačka i u kojima se također čuvaju predmigracione dijalekatske osobine,
- i) ekavizam ne potvrđuje pismo fra Augustina Vojnića koje je 1673. godine nastalo na maglajско-žepačkom prostoru,
- j) u *Popisu iz 1604. godine* ne spominje se Novi Šeher, također oaza ekavско-jekavskog govora na maglajskom području,
- k) spontani razvoj ekavско-jekavskog refleksa teško se može pretpostaviti na tako uskom prostoru bez izvanjskih utjecaja, pogotovo na prostorima koji su trpjeli snažne migracione procese u oba smjera,
- l) nije očekivano da ekavско-jekavski refleks nastane na periferiji ijekavskog i ikavskog govora,
- m) ekavско-jekavski govori tešanjskog i maglajskog kraja nemaju teritorijalni kontinuitet,
- n) nazivi mjesta u maglajskom kraju u kojima ima refleks dugog *jata* (Liješnica i Bijela Ploča) najčešće su ijekavski.

Ovim bi se argumentima mogli dodati i oni koji se ne odnose na govore tešanjско-maglajskog kraja:

- osim Plahovića, ekavizam nije pronađen ni u jednom selu kod Kladnja, a Plahovića nema s ti imenom u *Popisu iz 1604. godine*,
- Bjelave pod tim imenom nisu postojale u *Popisu iz 1604. godine* (što ne znači da naselje nije postojalo),

¹⁸³ Vareš je u pogledu komunikacije s okolinom mnogo zatvorenije područje pa diftonzi koje bilježi Brozović u tome kraju i ne moraju biti veliko iznenađenje.

- u *Popisu iz 1604. godine* nema ni Rajševe, koja je oaza ekavsko-jekavskoga govora na teslićkom području.

5. Iz ovoga proizlazi da bi mogla biti prihvatljiva Ružičićeva hipoteza o importu ekavizma na tešanjско-maglajsko područje. Uz uzimanje prethodnih argumenata koji su protiv autohtonog ravoja ekavizma, Ružičićevu hipotezu opravdavaju i sljedeći argumenti:

- a) ekavsko-jekavski refleks javlja se samo u govoru Bošnjaka,
- b) osobine ekavsko-jekavskih govora tešanjско-maglajskog kraja jesu, uz izuzetak zamjene *jata*, uglavnom, ijekavskošćakavske, ali su, osim u odsustvu tzv. čakavskog akuta, vrlo bliske i posavskim govorima,
- c) tešanjско-maglajski kraj predstavlja metanastazičku oblast u kojoj su često harale kuge i u kojoj je često dolazilo do izmjene demografske strukture,
- d) neki današnji toponimi s tešanjско-maglajskog područja postoje i u Slavoniji a za neke se zna da potječu iz predturskog perioda,
- e) dijelovi muslimanskog stanovništva u Posavini mogli su kroz četiri ili pet naraštaja biti pod ekavskim utjecajima,
- f) muslimansko je stanovništvo u Posavini živjelo najviše po gradskim središtima,
- g) muslimani su živjeli zajedno s hrvatskim starosjedilačkim stanovništvom, od kojih su mnogi primili islam,
- h) muslimansko stanovništvo koje je preživjelo krvave ratne strahote u Slavoniji najvjerojatnije je iz pojedinih mjesta u manjim ili većim grupama napuštalo Posavinu i prelazilo u Bosnu,
- i) ekavsko-jekavski su govori rasprostranjeni samo na uskom prostoru oko Tešnja i Maglaja, te u oazama u Novom Šehru i Rajševi.

Ovome u prilog može ići i najvjerojatnija kasnija zamjena *jata* u Posavini, te brojni posavski govori s miješanim refleksima *jata*, a posebno govori u okolini Banove Jaruge, u kojoj je proces poekavljivanja dugih slogova „uhvatio“ i Rešetar 1901. godine.

Na pitanje kako se ekavsko-jekavski govor održao u ijekavskom okruženju možda i nije teško odgovoriti. Ekavsko-jekavski doseljenici su poslije doseljavanja morali imati čvršće međusobne veze na terenima gdje su se smjestili, i vjerovatno su te veze trajale duže vrijeme, posebno u oaznim mjestima takvih govora kakvi su Novi Šehr i Rajševa, a kad se otvorio proces njihove integracije, kad su počele udaje i ženidbe sa stanovništvom koje su zatekli, mogli su početi i jači međusobni jezički utjecaji na tome području.

Iako je pokazano da su dokazi za import ekavizma na tešanjско-maglajско područje vrlo vjerovatni, mora se naglasiti da bi se takva hipoteza mogla „učvrstiti“ defterima ili drugim historijskim dokumentima koji bi pokazali da su, makar neka, ekavsko-jekavska naselja prvi put spomenuta neposredno poslije velikih seoba iz Posavine. Takvi dokumenti, međutim, nisu mi dostupni, jer turski popisi naselja istraživanog područja koji su pravljeni poslije 1604. godine nisu sređeni, a nema ni drugih pronađenih dokumenata koji bi bez sumnje ukazali na sigurno rješenje problema.

Izvori i literatura

- Brabec, Ivan (1959), *Istraživanje govora stanovništva na lijevoj obali Bosne*, Ljetopis JAZU, 63, Zagreb, 421–422.
- Brka, Amir (1995), „Kultura Bošnjaka Tešnja“, *Tešanj: Kulturno-privredni informator*, Planjax, Tešanj, 1995, 183.
- Brozović, Dalibor (1961), „O jednom problemu naše historijske dijalektologije: Stara ikavsko-jekavska granica“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, IV–V, Novi Sad, 1961–1962, 51–57.
- Brozović, Dalibor (1966), „O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, II, Zagreb, 119–208.
- Bulić, Refik (2004), *Ekavsko-jekavski govori tešanjско-maglajskog kraja*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Sarajevo, 412.
- Buturović, Đenana (1987), „Narodna poezija u tešanjskom kraju“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija*, Sarajevo, 1987, 275–333.
- Ćeman, Mustafa (1989), *Kronologija Tešnja i okolice*, Tešnjak: Privredno-kulturni informator, 97–137.
- Ćurić, Hajrudin (1958), „Školstvo u sjeveroistočnoj Bosni posljednjih decenija turske vladavine“, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knjiga II, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla, 149–198.
- Džambić, Jozo (priredio) (1995), *Pogledi u prošlost i kulturu Žepča, Zavidovića, Maglaja, Novog Šehera i Komušine*, knjiga prva, Šeherski glasnik, Novi Šehir.
- Finka, Božidar – Šojat, Antun (1973), „O slavonskom dijalektu ekavskog izgovora u okolini Vinkovaca“, *Rasprave Instituta za jezik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 2, Zagreb, 7–19.
- Hadžibegović, Iljas (1991), *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Oslobođenje Public, Sarajevo, 1991, 291.
- Hafizović, Fazileta (2000), „Vakufi u Požeškom i Pakračkom sandžaku u periodu osmanske vlasti“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49/1999, Sarajevo, 231–251.

- Hafizović, Fazileta (prevela) (2001), *Popis Sandžaka Požega 1579. godine*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 423.
- Halilović, Senahid *Govorni tipovi u međuriječju Neretve i Rijeke dubrovačke*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. VII, Institut za jezik, Sarajevo, 1996, 286.
- Halilović, Senahid (2002), „Fonetske osobine govora Hercegovine i jugoistočne Bosne“, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. VIII, Institut za jezik, Sarajevo, 239–342.
- Hamm, Josip (1975), „Praslavenski %o i njegov izgovor“, *Beogradski međunarodni slavistički sastanak*, Beograd, 1975, 549–550.
- Handžić, Adem (1994a), „Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni: Studije o Bosni“, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, Istanbul, 7–17.
- Handžić, Adem (1994b), „O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (međuprostor Maglaj – Doboj – Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI st.: Studije o Bosni“, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, Istanbul, 19–31.
- Handžić, Adem (1975–1976), „O etničkim kretanjima u ranijem turskom periodu“, *Prilozi*, godina XI–XII, broj 11–12, Institut za istoriju, Sarajevo, 287–289.
- Hodžić, Šaban (1958), *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788–1862. godine*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. II, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla, 65–143.
- Ivić, Pavle (1957), *O govoru galipoljskih Srba*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XII, Beograd, 1957, XXI + 520.
- Ivić, Pavle (1985), *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika: Uvod i štokavsko narečje, drugo izdanje*, Matica srpska, Novi Sad, 214.
- Ivić, Pavle (1986), *Srpski narod i njegov jezik, drugo izdanje*, Srpska književna zadruga, Beograd, 334.
- Jahić, Dževad (1991), *Jezik bosanskih Muslimana*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 139.
- Jahić, Dževad (1999), *Bošnjački narod i njegov jezik*, Ljiljan, Sarajevo, 124.
- Jahić, Dževad (1999), *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*, Ljiljan, Sarajevo, 267.
- Jelenić, Julijan (1918), *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca (1437–1878)*, Starine, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, knjiga XXXVI, Zagreb.
- Jeremić, Risto (1922), „O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti“, *Glasnik Geografskog društva*, sv. 7 i 8, Beograd, 141–157.
- Ljuca, Adin (1999), *Maglaj: Na tragovima prošlosti, Prag – Općina grada Maglaja*, 397.
- Maglajlić, Munib i Smail Terzić (1981), *Sa gornjeg čardaka*, Narodni univerzitet, Tešanj, 191.

- Maočanin, Nenad (2001), *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 198.
- Mažuran, Ive (1988), *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, JAZU, Zavod za znanstveni rad, Osijek, 574.
- Niškanović, Miroslav (1987), „*Porijeklo stanovništva tešanskog kraja*“, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija, Sarajevo, 1–23.
- Okuka, Miloš (1973), *O fonetskim osobnostima današnjeg govora donjeg toka Usore*, magistarski rad, rukopis, Filozofski fakultet u Sarajevu, 118.
- Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. I/1, I/2, II, III, Bošnjački institut Zürich – Odjeljenje Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000.
- Pavičić, Stjepan (1953), *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Djela JAZU, knj. 47, Zagreb.
- Pejanović, Đorđe (1955), *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Naučna knjiga, Beograd, 120.
- Pranjić, Pero i dr. (1981), *Komušina i Kondžilo s posebnim osvrtom na Usorsku banovinu i stari Kuzmadanj*, Komušina, 174.
- Remetić, Slobodan (1981a), „O još jednom nezapaženom ekavsko-jekavskom bosanskom govoru“, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd, 11, 181–186.
- Remetić, Slobodan (1981b), *O nezamenjenom jat u ikavizmima u govorima severozapadne Srbije*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XXVII, Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 105.
- Rešetar, Milan (1907), *Der štokavische Dialekt*, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, I, Südslavische Dialektstudien, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Wien, Heft IV, 320.
- Rešetar, Milan (1942), „Izgovor i pisanje praslav. vokala % u dugim slogovima“, Rad HAZU, Historičko-filologičkog razreda, knj. 273 (85), 207–225.
- Ružičić, Gojko (1936), „Jedan nezapažen bosanski govor“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 16, Beograd, 236 – 254.
- Sidzil Tešanskog kadiluka od 1153. do 1159. g. H. (1740–1746)*, prevela Hatidža Čar Drnda – upoređenje prevedenog teksta s originalom, dopuna prevoda i rječnik termina: Salih Trako i dr. Lamija Hadžiosmanović (rukopis Centra za kulturu i informisanje u Tešnju), 259 + XIII.
- Sidzil Tešanskog kadiluka od 1165. do 1171. g. H. (1752–1758)*, s turskog preveo Abdulah Polimac – upoređenje prevedenog teksta sa originalom, dopuna prevoda i rječnik termina: Salih Trako i dr. Lamija Hadžiosmanović (rukopis Centra za kulturu i informisanje u Tešnju), 389.

- Spasojević, Momčilo (1985), *Školstvo tešanjskog kraja*, Samoupravna interesna zajednica osnovnog obrazovanja i vaspitanja, Tešanj, 107.
- Spasojević, Momčilo (1989), „Stevo Petranović“, *Privredno-kulturni informator*, Tešanj, 197–203.
- Šimunović, Petar (2002), „Ojkonimija srednjovjekovne Vukovske župe“, *Folia onomastica Croatica*, knj. 11, HAZU, Razred za filološke znanosti, Zagreb, 1–41.
- Sokolović, Osman Asaf (1941), *Tešanj prije tri stoljeća*, *Narodna uzdanica*, Kalendar za godinu 1942, godina X, Sarajevo, 166–176.
- Vujičić, Dragomir (1982), „Onomastička građa Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka“, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, III, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 259–305.
- Vujičić, Dragomir (1985), „Govori sjeverne i sjeveroistočne Bosne: Fonetske osobine“, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. V, Sarajevo, 13–171.
- Vujičić, Dragomir (1990), „Govori centralne, jugoistočne i jugozapadne Bosne: Fonetske osobine“, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. VI, Sarajevo, 13–125.
- Vujović, Luka (1958), „Kako se razvio ekavizam mrkovičkog govora“, *Južnoslovenski filolog*, XXIII, knj. 1–4, Srpska akademija nauka, Institut za srpski jezik, Beograd, 235–246.
- Vujović, Luka (1969), „Mrkovički dijalekat (s kratkim osvrtom na susjedne govore)“, *Srpski dijalektološki zbornik, Rasprave i građa*, knjiga XVIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 77–399 (5–326).
- Zirdum, Vjekoslav (1955), *Plehan i okolica*, Dobri pastir, Sarajevo, 103–132.
- Kasete – Plahovići - Dvije kasete snimljenoga govora Osmana Mazalovića (1913) iz Plahovića, snimio Senahid Halilović, august 1984.
- PitanjaM - Pitanja o govoru prostoga naroda*, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1897, FAZM, Inventar folk. zapisa III, № 14497/1973, popunio za grad Maglaj učitelj Derviš Čolaković 30. aprila 1897. godine.
- PitanjaT- Pitanja o govoru prostoga naroda*, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1897, FAZM, Inventar folk. zapisa III, № 14543/1973, popunio za Tešanj i najbližu okolicu učitelj Ilija Terzić.
- MedU - Upitnik za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora, punkt br. 185 – Medakovo (Tešanj)*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1976, 215, popunio Slavko Vukomanović 1978. godine.
- MisU - Upitnik za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora, punkt br. 175 – Misurići (Maglaj)*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1976, 215, popunila Snježana Čerić 1978. godine.

RajU - *Upitnik za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora, punkt br. 184 – Rajševa (Teslić)*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1976, 215, popunio Slavko Vukomanović 1978. godine.

SivU - *Upitnik za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1976, 215. (Upitnik za mjesto Sivša, općina Tešanj, danas općina Usora, popunio Slavko Vukomanović 1978. godine.)

SrebrenicaU - *Upitnik za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora, punkt br. 73 – Srebrenica (čaršija)*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1976, 215, popunio dr. Asim Peco 1980. godine.

Adresa autora

Author's address

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

Dr. Tihomila Markovića 1

75000 Tuzla

BiH

refik.bulic@untz.ba

ORIGIN OF EKAVISM IN THE SPEECHES OF TEŠANJ-MAGLAJ AREA

Summary

There are several different hypothesis about the origin of ekavisms of Ekavian-Jekavian speeches of Tešanj-Maglaj area, Gojko Ružičić's hypothesis being one of them. According to it the substitution of yat was realized in another area, "probably in the vicinity of the Sava River", where from the Ekavian-Jekavian characteristics of speech were transferred to the area of Tešanj and Maglaj due to migration.

This paper discusses the Ružičić's hypothesis and migration of the Bosniak population from Slavonia by the end of seventeenth century as a possible source of ekavisms in the speeches of the Tešanj-Maglaj area.

The author shows that the evidence for the import of ekavism into Tešanj-Maglaj area is quite probable, but that Ružičić's hypothesis could be "reinforced" by defters or other historical documents indicating that at least some Ekavian-Jekavian settlements of the Tešanj-Maglaj area have been mentioned for the first time after the great migration from Posavina. Such documents, however, are not available to us, because the Turkish registers of the villages in the Tešanj-Maglaj area made after the 1604th are not arranged. Other documents that might indicate a safe solution of the problem have not been found.

Key words: ekavisms, Ekavian-Jekavian speech, Ekavian speech, Ijekavian speech, yat substitution, Tešanj-Maglaj area

UDK 811.163.4'373.44:930.2](497.6)
Pregledni rad / Review paper
Primljen / Received on 22. 10. 2011.
Prihvaćen za objavljivanje /
Accepted for publication on 23. 12. 2011.

Mehmed KARDAŠ

Visoko

STILSKA FUNKCIJA ARHAIZAMA U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSANSKO-HUMSKOJ PISMENOSTI

U radu se analizira stilsko funkcija arhaičnih oblika u srednjovjekovnom literarnom izrazu što, na osnovu takve njihove funkcije, omogućava izvođenje zaključka o književnoj vrijednosti srednjovjekovnih pravnih i epigrafskih tekstova. Porijeklo stilskih arhaizama u ovim tekstovima dovodi se u vezu sa elementima srednjovjekovnog manira zasnovanog na konzervativnosti zapadnog narječja, s jedne strane, te literarnoj prestižnosti crkvenoslavenskih oblika s druge strane. Te dvije vrste stilema (narječnog i crkvenoslavenskog porijekla) ugrađeni su, manje ili više, u sve svjetovne tekstove.

Ključne riječi: stilem, arhaizam, bazilekt, akrolekt, srednjovjekovne povelje i epigrafski tekstovi

1. Bosansko-humski srednjovjekovni književnojezički izraz obuhvata nekoliko književnih tokova koji su egzistirali paralelno, s tim da stepen njihove interferencije zahtijeva drukčiji pristup proučavanju. Kako je najstarija slavenska pismenost vezana za crkvenoslavenski jezik, u literaturi koja je proučavala bosansku srednjovjekovnu pismenost razvijeno je stanovište o postojanju dva književna jezika, *crkvenoslavenskom* – kojim su pisani srednjovjekovni crkveni kodeksi i *narodnom* – kojim su pisani administrativno-pravni spisi, ali i natpisi na nadgrobnicima. Međutim, rezultati do kojih se došlo proučavanjem korpusa ove pismenosti govore da takvo stanovište ne odgovara stanju, te da je potrebno uvesti druge parametre u proučavanje ove pismenosti. Naime, za poslovnopravne i epigrafske tekstove isticano je da su pisani narodnim jezikom, s tim da prisustvu arhaičnih formi nije davan značaj kakav zaslužuju, iako posljednja istraživanja ovih spomenika potvrđuju da crkvenoslavenske elemente na epitafima treba posmatrati u sklopu shvatanja njihove stilističke funkcije u pisanom

izrazu, jer se u njima „prepliću narodni elementi s nanosima crkvenoslavenskoga ovisno o sadržajno-stilskim zahtjevima” (Gabrić-Bagarić 2005: 125).

Ovako postavljeno zapažanje nameće uvođenje drugih kriterija u pristup proučavanju srednjovjekovnog literarnog izraza. Kako je jezik starije epohe direktno vezan za kulturne, društvene i historijske prilike u kojima se ostvaruje, to traži da se i posmatra u okvirima takvih prilika, što opet govori o mogućnosti njegova proučavanja sa dijahronijskog aspekta. To bi značilo da se u okviru ovakvih ispitivanja moraju uvesti i sociolingvistički kriteriji, jer je pisana riječ isuviše vezana za društvene prilike, pa je, prema ovako postavljenom problemu, moguće govoriti i o *historijskoj sociolingvistici*. O tome dovoljno govore dosadašnji pokušaji interpretacijā ovih tekstova, koji su najčešće ostajali u sferi dijahronijskog dijalektološkog ispitivanja, ili su se ograničavali na deskripciju arhaičnog stanja u morfološkom sistemu, rijetko sa uspješnim zaključcima o razlozima njihova postojanja u tim tekstovima. Kao što je karakteristično za svaku fazu razvoja literarnog jezika, i srednjovjekovni tekst nastaje prema jasno utvrđenim pravilima, i repertoar sredstava koja koristi pisar predstavlja ključni faktor za ocjenu njegovog odnosa prema pisanoj tradiciji kojoj pripada. Tek kad se prihvati takva važna konstatacija, može se rekonstruirati njegov odnos prema govornom jeziku i crkvenoslavenskoj tradiciji te, na koncu, utvrditi stepen interferencije.

Ovakva postavka rezultat je viđenja da jezik nije homogen sistem, u sebe zatvoren, već otvoren dinamički sistem sa podsistemima. U skladu s tim, analiza starijih tekstova može se vršiti iz perspektive promišljanja o jeziku kao polisistemu koji čini „više sociokulturno determiniranih varijeteta koji koreliraju sa socijalnom i / ili prostornom raslojenošću stanovništava nekog jezičnog ili kulturnog prostora“ (Halwachs 2001: 200–201). To znači da i srednjovjekovni pisani spomenici sadrže elemente različitih sociokulturnih sfera – *regionalnih* (u našem slučaju zapadnoštokavsko narječje čini regiolekt čije su crte poslužile kao standard u pisanom izrazu) i *crkvenih* (staroslavenska osnova).

Ovima treba dodati i nadregionalne osobine srednjovjekovnog izraza, a to je vještina pisanja teksta po sistemu formula poznata kao *Ars dictaminis*.

Iako sama historija jezika zapravo predstavlja stjecište različitih disciplina (historijske dijalektologije, paleografije, genetske lingvistike), svaka od njih na temelju svojih predmeta istraživanja odgovara na pojedina pitanja koja korpus starijih tekstova iz sebe postavlja.

Uključujući svaku od pojedinih disciplina, pri proučavanju srednjovjekovnog teksta nužno je i procjenjivanje teksta koje izlazi iz repertoara prestižnih sredstava na kojima bi se trebao zasnivati zaključak o njihovoj književnoj vrijednosti. Kako god to izgledalo, prisutnost arhaičnih oblika u tekstu teško se može drukčije objasniti do

njihovom stilskom funkcijom.¹ Često se ističe da jezik Kulinove povelje ima veći stepen govornih osobina nego neke druge mlađe povelje. Čak bi se moglo pomišljati i o izvjesnoj vrsti regresije u procesu formiranja elemenata bosanskog pisanog manira, što izgleda vrlo vjerovatno ako se podsjeti da je takva pojava primijećena i u grafiji ovih spomenika.² Uzme li se sve spomenuto u obzir, dolazimo do promišljanja da bi jedan srednjovjekovni tekst, primjenjujući sve navedene parametre, mogao imati ove slojeve, unutar njih i dijatipove:

2. Bazilekt – Dijatipovi regionalne i socijalne okoline. Ovom bi sloju trebali pripadati dijalektizmi koje pisar unosi iz svog dijalekatskog supstrata. Tu se, prije svega, misli na elemente iz dijalekta ili mjesnog govora koji nisu osobina manira. Primjerice, prisustvo dijalektizma *ovđe* [да се зна **овће** вѣкмане лежн, Davidovići (200)]³ ilustriralo bi pisarevu istočnohercegovačku pripadnost. Na sintaksičkom nivou jezičke analize, u takvu grupu jezičkih posebnosti bi išla, naprimjer, dijalekatska crta na *Natpisu Vignja Miloševića* [то врнме **мене** вгнџа **донде** конѣуна, Kočerin (1)] koja odaje njegovu zapadnohercegovačku pripadnost. Radi se o primjeru slaganja glagola *doći* sa akuzativom zamjenice za prvo lice. Takva pojava i danas je karakteristična za ovaj dijalekat (Peco 2007: II: 65).

3. Akrolekt – Normirani dijatipovi. Ovoj grupi jezičkih posebnosti pripadaju elementi jezičkog manira. Ovdje se može govoriti o dvije grupe prestižnih elemenata koji funkcioniraju u okviru manira:

- jezičke crte preuzete iz posebnosti zapadnog narječja i
- forme iz crkvenoslavenskog jezika.

3.1. Arhaizmi narječnog porijekla. Zapadnoštokavski manir u pisanom izrazu najprije se vidi u ikavskom refleksu jata. Ikavizam je prisutan u poveljama i natpisima, ali se, također, smatra i pisarskim manirom većine srednjovjekovnih crkvenih bosanskih

¹ Tvrdnja da „administrativno-pravni dokumenti ne pripadaju književnosti (...) jer po svojoj suštinskoj namjeni i realizaciji predstavljaju sasvim pragmatičnu djelatnost“ (Kuna 2008: 323) teško može biti održiva. Prisutnost crkvenoslavlenizama koji su u govoru zasigurno davno prevaziđeni potvrđuje proces stiliziranja pisane riječi, a tim i pisarevu umjetničku pretenziju.

² Naime, bosanski pisari na Ostojinom dvoru vraćaju se majuskuli pisarā Stjepana Kotromanića (Usp. više o tome kod Nakaš 2010: 25).

³ Primjeri za pravne tekstove crpljeni su iz *Konkordancijskog rječnika ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne* Lejle Nakaš, a za epigrafske iz zbornikā srednjovjekovnih natpisa Marka Vege (V. Literaturu).

rukopisa (Jurić-Kappel 2008: 210). Njegovu prestižnost u tekstu potvrđuje pojava na spomenicima sa neikavskog terena:

P⁴: [ако лн бн тко ѡд ннх кою **нѣврѸ** намь Ѹнннль] Tvrtko I, 1380, [нѣ прнмнтн ннеднога ннхь **Ѹловнка** конавланнна на трѣбнннѣ] Radosav Pavlović, 1423, [пнсань Ѹ нашѣмь стономь **мнстѸ** Ѹ **сѸтнсцн** ва **лнта** рожаства хрнстова ·ѸѸлг· **мнсеца** марьта ·в· дань] Tvrtko II, 1433, [до днн н **довнка**] Ostoja, 1409, [Ѹ **внкь** **внкомь**] Tomaš, 1446, [Ѹ **врнме** гдна воєводе сандал-а] Vladisav Hercegović, око 1450, [по **заповндн** гдна мн хѣрцега стѣпана] Stjepan Kosača, 450.2, [н **свндоцн** властеле кралевѣства мн] Tomaš, 1451;

E: [а **ѸснѸе** на нь камн матн радѡсава] Opličići (33), [сн **Бнлнгь** поставн на ме Брать мон воєвода петар] Radimlja (45), [снѸе вѸк на ѡца] Voljuni (66), [мнлнћ коваѸ **снѸе**] Voljuni (73), [младь сн сега **свнта** отндохь] Kotorac (207), [а на нь **ѸснѸе** камн неговь воєвода мнѡтошь] Vladevina (223), [н **Ѹмрнхь** на роцтво хрнство] Varošište (224), [сн **Бнлнгь** поставн госпоѣ вѸкава] Korošići (245).

Pored ikavizma, tu se ubrajaju i druge jezičke odlike – refleks *j < *dj, ɛ > a* iza palatala, prisustvo grupe *va < vb* u prijedlogu u jakim pozicijama teksta, sporadično čuvanje grupe *čr-*, čuvanje finalnog *-l*, neizvršeno novo jotovanje, neizmijenjene grupe *-jd-* i *-jt-* (Nakaš 2010: 149–150):

**dj > j*

P: [н дасва кнезѸ влькославѸ за єговѸ вѣрнѸ слѸжьбѸ дѣвѣ жѸпѣ Баннце н врьбанѸ ѡт **меє** до **меє**] Stjepan Kotromanić, 1322, [къда прнде **госпоѣ** Бана матн] Jelena, 1354, [дасмо мѸ н запнсасмо Ѹ лашѣвн наша трн села Ѹ нме село трнбѸшѸ сь вснмн правнмн **меѣмн** дрѸго село лѸпннцѸ сь вснмн правнмн **меѣмн** третне село БѣлѸ сь вснмн правнмн **меѣмн**] Tvrtko I, 1380, [н потврѣднше наше **госпоє**], [до свонхь **меѣ** н граннць] Radić Sanković, 1391, [н ѡто посласмо **такое** къ вамь реѸенога кнеза грѣѸра по наше дохотке] Jelena, 1397, [прнсвнтѣла **госпоѣ** кралнца] Ostoja, 1409, [н щѡ смѡ Ѹзелн н далн **госпон** хѣрцежнцн цнцнлнѣ] herceg Vlatko, 1470.b; E: [а се лежн **госпоѣ** гонсавь] Biskup (178), [а се **госпоє** станѣ] Trnovica (180), [† а се лежн **госпоѣ** Бѣѡка] Vlaholje (186), [сн Бнлнгь поставн **госпоѣ** вѸкава] Korošići (245).

⁴ Za primjere služe oznake: P – povelje, E – epigrafski tekstovi.

е > а

Р: [а њ **прнѣтн** како ре самъ себѣ] Ninoslav, prije 1232, [н сѹдомъ Б̄жнемъ **прн-амь** дрѣжавѹ кралевѣства] Tomaš, 1444;

Е: [Ѹ момъ домн Богъ мн поднлн ѣ могахъ гна мога н дрѸга мога Ѹ поутенн прнѣтн] Vtrolje (117).

въ > ва

Р: [† **ва** нме хрн̄ста амннь] Dabiša, 1392, [н **ва** ·д· еванѣелнстн н **ва** ·ви· врѣхѡвннхъ стнхъ апюстоль н **ва** ·т· н ·ни· стнхъ ѡтаць ннкнсцнхъ н **ва** вснхъ ѡт вѣка Б̄гѸ Ѹгоднвшнхъ н **ва** дѸше наше] Radosav Pavlović, 1423, [† **ва** нме оца н снна н светога дѸха амень] Stjepan Tomašević, 1461;

Е: [**ва** нме ѡца н снна н светго дха] Natpis Vignja Miloševića (1), [**ва** нме Бога велкога цѣра небеснога н зм(н)л(о)снога] Mostar (18), [**ва** нме Божне] Trnovica (180).

-л

Р: [Ѹ конѡн є вѣрѣ **Бнль**] Tvrtko, 1367, [кон мѸ є дѸкате **даль** н **Бронль**] Jelena Gruba, 1399, [все н всакоє повеле коє є **Ѹнннль** н **запнсаль** градъ дѸБровннкъ кралевѣствѸ мн] Ostoja, 1409, [кошмъ гѡдн хтростью **разБнль** нлн **потворнль**] Radosav Pavlović, 1423;

Е: [ѣ смь **Бнль** како вн есте] Natpis Vignja Miloševića (1), [тко Бн то **потрьль** да є проклетъ ѡцемъ н сномъ н стнмъ дѸом] Donja Drežnica (15), [ѣ смь **Бнль** ѣко вн а в(н) ете Бнтн ко н ѣ] Prečani (205); [Ѹ тон доба Ѹмрѣхъ нн се Бѣхъ **ѡмразнль** злѸ] Rogatica (211).

-jd- i -jt-

Р: [н тоѡ вндѣнннмъ **донде** дѸБровннкѸ] Tvrtko I, 1382, [къда **дондѸ** къ мнѣ] Radič Sanković i župan Bjelijak, 1399, [да нмаю **донтн** ѡвн реуенн сѸдьє] Tvrtko II, 1405, [н заато **дондоше** к намъ] Radosav Pavlović, 1433, [алн нхъ **нандѸ** напнрда да нмамъ тенре прнѣтеле **нантн** н ннм] Tomaš, 1451;

Е: [н Ѹ то врнме **донде** н свадн се остоѣ краль с херцегомъ], [то врнме мене внгна **донде** коньунна] Natpis Vignja Miloševića (1), [поутен внтез ѡвдн ѣданъ **донде**] Vlaholje (186), [на дѸБокѸме ме дньн **донде**] Korošići (245).

Kako zapadno narječje obilježava arhaičnost, prestižnost ovakvih jezičkih pojedinosti moglo bi se objasniti i ovakvom postavkom. Naime, sve spomenute crte manira, kao rezultat konzervativnosti narječja u kojem su nastale, mogle su pisarima biti

privlačne zbog činjenice da su u govoru već prevaziđene, te su na taj način novoštokavske inovacije u uhu pisara doživljavane kao narušavanje “uzvišene riječi”. Takav odnos prema inovacijama u jeziku donekle je prisutan u svakoj fazi razvoja jezika, jer su norma i progresivnost jezika zapravo suprotstavljeni procesi. Bez pretenzija da se prave dublje analogije, miješanje afrikatskih parova u pisanoj riječi danas se smatra osobinom slabe pismenosti, iako je nauka svjesna da se u takvoj pojavi krije najvažnija osobina jezika – njegovo mijenjanje. Otpor pisara prema progresivnosti jezika mogao bi se vidjeti i u samom ikavizmu. Naime, ikavizam se u bosanskim poveljama javlja sto godina prije ijekavizma (Nakaš 2010: 33–34), što govori da se na ijekavskom terenu diftonška vrijednost jata još čuva.

U periodu kad se vrši ijekavska defonemizacija jata, pisari bosanskih povelja mogli su je doživljavati kao skrnavljenje jezika i, prema tome, izbjegavati njeno bilježenje. Tome u prilog išlo bi i stanovište Lejle Nakaš, koja ijekavizam u poveljama Kosača objašnjava „govornim osobinama njihovog područja, što je svojevrsan znak samovlašća“ (2010: 38). Tek iz ovakvog gledanja na starije tekstove, moguće je opisati repertoar poželjnih jezičkih sredstava, a možemo ih pratiti od već poprilično razrađenog stila Kulinove kancelarije.

3.2. Forme iz crkvenoslavenskog jezika. Prestižnost ovih crta objašnjava se gledištem da je jezik crkvenih knjiga sveti, pa je unošenje takvih osobina u sekularne žanrove značilo davanje uzvišenijeg tona pisanoj riječi. Ali, i ovdje se postavlja pitanje zbog čega se bira samo određeni repertoar arhaizama, dok u drugim slučajevima pisar unosi osobine iz govora.

Znamo da je očuvanje arhaičnijeg stanja najviše vezano za uvodne i završne klauzule, što se dobro uklapa u mišljenje da su to posebno važni dijelovi teksta, tzv. jake pozicije, dok centralne dijelove povelja, ali i epigrafskih tekstova čini narodni govor sa većim ili manjim stepenom crkvenoslavenizama. U jezički fond koji je poželjan u pisanom izrazu, a na osnovu teze da pisarima unošenje takvih crta ujedno znači prizivanje uzvišenog stila, ulaze različiti tipovi arhaizama na fonološkom, morfološkom, leksičkom i sintaksičkom planu.

3.2.1. *Fonološki nivo.* Od prestižnih sredstava na fonološkom nivou jezičke realizacije na prvom mjestu treba izdvojiti prisustvo neizmijenjene grupe *vb* u jakim pozicijama teksta, u intitulacijama, ali i u datacijama koje funkcioniraju na principu formula. Oblici sa vokalizacijom *va-*, *vaz-* objašnjavaju se bližom vezom zapadnoštokavskog i čakavskog narječja, i oni pripadaju arhaizmima narječnog porijekla dok, rana izmjena *vb > u* evidentirana na *Humačkoj ploči*, govori da je u dosta mlađim tekstovima pojava neizmijenjene grupe literarni signal:

P: [ВЬ НАУЕТАКЪ ѠТЬЦА ВЬ НСПЛЪНІЕНІЕ СНА Н СВЕТАГО ДУХА] Stjepan Kotromanić, 1333, [ПНСАНО ВЬ ДВОРѢ КРАЛВѢСТВА МН НА МОНЦРН] Tvrtko I, 1380, [ЗАПНСА ЖЕ СЕ СНИЕ ВЬ ЛѢТА НА ·҃҃҃ П̄ В̄ · ЛѢТО МЦА ДЕКЕМБРА ВЬ ·В· ДНЬ] Tvrtko I, 1382, [† ПНСАНО ВЬ ДВОРѢ КРАЛВѢСТВА МН] Dabiša, 1393, [ВЬ НМЕ ѠТЦА Н СНА Н ДХА СВЕТА АМНЬ] vojvoda Sandalj, 1420;

E: [ВЬ (Л)ѢТО ЗМВ] Trijebanj (50), [ВЬ ДНН ГДНА ВОЕДЕ САИДѢЛА] Vrpolje (117), [ВЬ ДНН КНЕЗА ВЕЛНЕГА МНХОНЛА] Ploča župana Grda (129), [ВЬ НМЕ ОЦА Н СНА Н СВЕТОГА ДХА] Seljani (218), [† ВЬ НМЕ БОЖНЕ] Ričica (242), [ВЬ ДНН БНА ВЕЛНКО КУЛНН(А)] Ploča sudije Gradješe (252).

Stilogene su i mnoge suglasničke grupe preuzete iz svetog jezika crkvenih tekstova. Rani primjeri supostojanja oblika sa uprošćenim grupama i bez uprošćenih ovih grupa jasno govore o prizivanju knjiške tradicije. Takva je grupa *-tc-* u oblicima imenice *otac*:

P: [ВА НАУЕТАКЪ ѠТЦА] Tvrtko I, 1380, [ВА НАУЕТАКЪ ѠТЦА] Dabiša, 1392, [ТКО ГОДЕ ПОТВОРН ДА ІЕ ПРОКЛЕТЬ ѠТЬЦЕМЬ Н СННѠМЬ Н СВЕТЕМЬ ДУХѠМЬ] Jelena, 1397, [ВЬ НМЕ ѠТЦА Н СНА Н СВЕТАГО ДХА АМННЬ] Radosav Pavlović, 1437, [ВА НМЕ ѠТЦА Н СНА Н СВЕТАГОѠ ДУХА АМННЬ] Stjepan Kosača, 1440, [ВА НМЕ ѠТЦА Н СНА Н СВЕТОГА ДУХА АМЕНЬ] Stjepan Tomašević, 1461;

E: [† ВЬ НМЕ ѠТЦА Н СНН(А) Н СВЕТОГА ДХА] Hodovo (52), [ВА НМЕ ѠТЦА Н СНА Н СВЕТО ДХА] Vladevina (223), [А ПОСТАВН БНЛ(НГЬ) СННЬ ЕГОВЬ НАИМЛѢДНН БРАТОЛЬ СВОЕМУ ѠТЬЦУ] Peļjave (304).

Na isti način se objašnjava prisustvo grupe *čl-* u vezi sa imenicom *čovjek*:

P: [А ВАШЬ УЛВКЪ КН ПРДЕ У НАШУ ЗЕМЛЮ] knez Andrej, 1247–1249, [ДА НЕ БРАНМО НН ЗЛО УНННМО ТОМУН УЛОВѢКУ] Radič Sanković, 1391, [ДАМО ВДНТН ВСНМЬ Н ВСАКОМУ ЧЛОВНКУ] Juraj Vojsalić, 1434, [НЛН ННЕ ВРСТЕ УЛВКА] Ivaniš Pavlović, 1442, [ЗА МНОСРЪДЬЕ ЖЕ МНОСТН ПРДЕ С НЕБЕСЬ УЛВКОУБНО НА ЗЕМЛУ] Stjepan Tomašević, 1461;

E: [УЛОВѢУЕ ТАКО ДА ННЕСН ПРОКЛЕТЬ НЕ ТНКАН У МЕ] Vlahović (95), [А СЕ ЛЕЖН ВЛАТКО ВЛА(ЋЕ)ВНЋ КОН НЕ МОЛАШЕ ННЕДНОГА УЛВКА ТЬКО ГНА] Vladevina (223), [ВОЛННН УЛОВѢКЪ КОМУ ГОДѢ СЛУЖИТН ГОНСПОДѢНУ А КОМУ ГОДѢ СЛУЖАШЕ ВѢРЬНЬ МУ БЕШЕ] Donji Dorasci (234).

Također i prestižne grupe *-čt-* u prilogu (*mnogo*)*počteno* i oblicima pridjeva (*mnogo*)*počten*, *-a*, *-o*:

P: [кравлѣвства мн **многпоутенѣмь** прѣтелем кнезѹ н властелемь] Jelena Gruba, 1399, [монмь дразнмь н **многпоутеннмь** прнѣтелемь кнезѹ н вастелемь] Ostoja, 1416.a, [що є по мѹшкомь колннѹ право н **поутено** натражѣ] vojvoda Sandalj, 1419, [н затон посласмо **поутеннмь** н зможннмь кнезѹ] Tvrtko II, 1433, [н реуенн властеле поклнсарне **поутенога** града дѹБровннка] Stjepan Tomašević, 1461;

E: [Ѹ днн воеводе сандалѣ кон га **поутено** н вррно слѹжашѣ] Bakri (12), [ѣ могахъ гна мога н дрѹга мога Ѹ **поутенн** прнѣтн] Vrpolje (117), [прнста Ѹ кѹћн казнца санка н жѹпана Бнлнѣка с **поутеннѣмь**] Biskup (178), [**поутен** внтѣз ѡвдн ѣдань дондѣ] Vlaholje (187), [а снѣ Бнлѣгь **поутенога** внтза воев°дѣ раднвоѣ ѡпрашнѣа докле Бнхъ **поутено** н гласнто прѣБнхъ] Oprašići (226), [н Ѹ томь стѣѣ ж(н)хъ • **поутено** н славно] Gornje Turbe (255).

Kao i grupe *vs-* bez metateze:

P: [то с|т|ворнхъ да та лнсть оубнѣ **всакога** лнста] Stjepan Kotromanić, 1331, [н пакъ слободно поћн са **вснѣмь** Бѣза **всаке** забаве саБлѹдѣнн н ѡБарованн] Pavao Radinović, 1397, [н красѣѣ се славеть Бга **всѣдрьжнтѣла**] Ostoja, 1399, [кнеза вѹкца **всѣсрьдно** н ѣднноволно за ннхъ любѣвь дасмо н даровасмо] vojvoda Sandalj, 1420, [н **всакъ** тко насъ слѹша да нхъ саБлѹда н ѡБарѹѣ ѡда **всакоѣ** злоБѣ н щѣтѣ] Radosav Pavlović, 1421, [а н аазь гднъ краль тврѣтко н **вса** нна господа] Tvrtko II, 1421, [знаюѣѣ всакн свою правѹ половннѹ] Stjepan Kosača, 1453;

E: [а **всѣ** вндомо] Humsko (190), [кто мѣ знашѣ **всакъ** мѣ жалашѣ], [н пкл(о)нно всон моншн држннн н Бл(агослово)мь лБѣвтн нѣхъ к моенмь **вснмь** поћн рдановнѹ хань сѡ] Rogatica (211), [н да внтѣ да ѣтѣ Ѹмрнтн н **всн** вн домѹ погннѹтн] Pojska (253).

3.2.2. *Morfološki nivo*. U okviru imeničkih arhaizama ustanovljava se fond izrazito privlačnih oblika nastalih po ugledu na literarni jezik.

Neki od takvih stilema mogli su biti i govorni, kao što je na natpisima akuzativni oblik *kami*, ali je on za pisara „otmjeniji“ za razliku od oblika *kamen* (Gabrić-Bagarić 2005: 119). Ovakva forma ove imenice može se smatrati amblemom epigrafskog žanra:

[**камн** Ѹснѹѣ раднѹхъ коваѹхъ] Arapi (13), [а сѣѹѣ грѹБаѹхъ **камн**] Opličići (34), [а ннннѡ **камн** ѡгость коваѹхъ] Radimlja (46), [а сѣ сѣѹѣ грѹБаѹхъ **камн**] Boljuni (67).

Posebno mjesto u pravnim i epigrafskim tekstovima pripada i arhaičnom obliku imenice *dan*, koja je obavezna u formuli *do dni i dověka*, ali i u finalnim obrascima za iskazivanje datacije:

Р: [да сѸ тврѣда н непоколѣбнма до **ДНН** н до вѣка] Tvrтко I, 1378, [да нмь сѸ тврѣде крнпѣке н ннунмь непороуѣне до **ДНН** н довнка] Ostoja, 1409, [пнсань мсца Ѡк · Ѡі · днн на любомнрѸ] vojvoda Sandalj, 1413, [на · ѸѸла · лѣто на · с · днн мѣсеца феБрара] Stjepan Kosača, 1440, [пнсано Ѹ дѸБровннкѸ на · і · **ДНН** окѸБра мѣсеца лѣто хрнстово · ѸѸс ·] herceg Balša, 1467–1470;

Е: [Ѹ **ДНН** воєводе сандаль] Bakri (11) i (12), [Ѹ **ДНН** гдна крапа Ѹгрскога лонша] Donja Drežnica (15), [въ **ДНН** гдна крапа тврѣтка] Veličani (102), [въ **ДНН** гдна воєде сандѣла] Vrpolje (117), [ваъ **ДНН** правовѣрнаго крапа владнслава] Police (128), [въ **ДНН** кнеза велнега мнхонла] Ploča župana Grda (129), [Ѹ **ДНН** славнѣга кнеза храмька] Čičevo (130), [въ **ДНН** Бна велнко кѸлнн(а)] Ploča sudije Gradješe (252).

Tamo gdje je došlo do duljenja poluglasa u i, u sufiksima *-bje*, *-bja*, *-bji*, *-bjanin*, također se vidi nesumnjivo crkvenoslavenska odlika (Gabrić-Bagarić 2005: 117):

Р: [ако що годѣ гредє нзъ **владннѣ** Ѹ дѸБровннкѣ ако лн нзъ дѸБровннка Ѹ владаннє] Tvrтко I, 1375, [да знате **мнлостню** Божншмь здраво смо н весело] Tvrтко I, 1388, [такоже смо радн Ѹвндатн н за ваше добро **здравнє**] Jelena, 1397, [н ва прѣвое моє прѣшастнє на кралевство дарн єже мн даровашє много **поутєннє**] Ostoja, 1399, [потврѣднмо Ѹ становнтнмо все повеле н **запнсаннѣ** добре законе] Ostoja, 1409, [н азъ нзъБрань Бнхъ **помощню** Бжѣю] Stjepan Ostojić, 1419, [а Ѹпнса днѣкь владннѣ **повелннємь** кралевѣства мн] Tvrтко II, 1421, [н моѣа **Братнѣа** кнезь петарь] Ivaniš Pavlović, 1442, [єрє прмнсмо по нашнєх поклнсарнєхъ по тврѣднсавѸ **крѣстнѣанѸ**] Stjepan Kosača, 1465;

Е: [**БратнѸ** н властеле ѣ покраѣць гнѸ момѸ слѸга що мохъ въ правадн толнко хохъ] Vrpolje (117), [**Братнє** кон вндн(тє) снє **зламеннє Братнє**] Podbudovac (138), [**Братнѣ** н дрѸжно жалнтє мє] Prečani (205), [**Братнє** погнбохъ] Pazalje (215), [**мнлостню** Бжнмомь н славнога гдѣа крапа тврѣтка] Корошіі (245), [**мнлостню** Божномь н с **помоћню**], [молѸ **Братню** н стрннє н невнстє] Staro Selo (279).

Za pravljenje svečanog stila služe i pridjevski nastavci *-ago* i *-ogo* iz strukture crkvenoslavenskog, a iza kojih se zasigurno ne krije i govorna vrijednost. Dovoljno

je reći da npr. stariji prijepis Kulinove povelje, ali i dvije povelje bana Mateja Ninoslava iz 1240. godine čak u invokacijama imaju novi pridjevski nastavak na *-oga*, što direktno govori da arhaične forme na *-ago i -ogo* u stoljećima poslije ovih spomenika znače nešto drugo. Vrijednost njihove stilske poruke pojačava i invokacija sa obaveznim likom *svetago*.

P: [Б̄годарованнаго мн краљевства] Tvrtko I, 1382, [н завезаше се кра̄лвѣст̄вѹ мн даватн ѿд реуєнаго грда], [славнаго града дѹбровника] Dabiša, 1392, [н поспѣшеннемь снна едннороднаго н савръшеннемь всепрѣсветаго дѹха] Pavao Radinović, 1397, [ва наѹетакъ ѿца ва нспѹненне снна н стаго дха] Ostoja, 1399, [да ѿгда господь Богъ прѣеннѹе са вншнаго господства своєго] Ostoja, 1400, [н Б̄нвшаго краля ѿстоє] Tvrtko II, 1405, [кон сѹ господовалн до данашьнаго дне] Ostoja, 1409, [ѿ велемощ̄на снло прѣсветога д̄ха] Stjepan Ostojić, 1419, [внднхь ср̄бѹаного люБавь] Stjepan Ostojić, 1419, [владнкн моего слаткаго мн хр̄ста] Tvrtko II, 1420, [ва нме ѿца н снна н светаго дѹха амннь·] Vladisav Hercegović, 1451, [кнезѹ н властелемь владѹщаго града дѹбровника] Tomaš, 1451;

E: [ва нме ѿца н снна н светго дха амннь] Natpis Vignja Miloševića (1), [† вь нме ѿца н с̄на н стаго д̄ха] Veličani (102), [† ваь днн правовѣрнаго краля владнслава] Police (128), [† ва нме ѿца н снна н свет̄го д̄ха] Vlađevina (223), [вь нме ѿца н снна н светаго дха] Olovci (237).

Od zamjeničkih oblika ističe se prvo lice *azь* u najjačim pozicijama teksta, u intitulacijama, ali i izvan njih.

Srednjovjekovnu stilogenu funkciju ovog lika u mlađim tekstovima svjedoči pojava govorne forme *ja* u Kulinovoj intitulaciji.⁵ Manje primjera nalazimo u epigrafskim tekstovima, što se pravda time da se prvo lice teško uklapa u poetiku natpisa, jer se o pokojniku najčešće govori u trećem licu:

P: [азь рабь б̄жн мат̄н] Ninoslav, prije 1232, [азь свѣт̄н грьгѹрь] Stjepan Kotromanić, oko 1322, [азь Бань стнпань] Stjepan Kotromanić, 1331, [азь стефань твр̄тко] Tvrtko I, 1380, [азь рѹєнн кра̄л стефань дабнша] Dabiša, 1392, [азь стнпань твр̄т'ков твр̄тковън] Tvrtko II, 1405, [азь прнсвнт̄лн

⁵ O funkciji staroslavenskih zamjeničkih oblika u okviru manira govori i Amira Turbić-Hadžagić (2009: 221–222).

гднь краль стефань остоѣ] Ostoja, 1409, [**азь** см̄нр̄нн прѣдь Божьствомъ тн рабѣ радосавъ] Radosav Pavlović, 1421;

Е: [† **азь** рабѣ Б(о)жн радое воуконнѣ] Radimlja (44), [**азь** Богданъ на драгаѣ новн каменн поставнхѣ] Rojska (253), [**азь** пнса обрадь снубь мнлгост] Kulinoва ploča, natpis u krugu (254).

Često se evidentiraju i oblici zamjenica *on* i *njegov*, *-a*, *-o* bez protetskog *n*. U njima se nekada očituje interferencija staroslavenske forme i pisareva govora, kao što je slučaj sa oblikom *ega*, ali je često i supostojanje oblika sa protetskim *n* i bez njega unutar istog spomenika:

Р: [а не нному Брату **егову** нн снновьцу разьвѣ кнезу влькославу н ега ѡстальшему], [н кто нама не ѡннн зла да га н **ему** не ѡннн] Stjepan Kotromanić, 1323, [Без **егове** невѣре н Без **егове** вьщнне намъ понесенн-а да му се вѣра не сьврѣже нн **егову** дѣтевн] Jelisaveta, 1323, [н дасть **ему** ѡбласть] Tvrtko I, 1378, [н азь нзабранъ бѣхъ помощю Божнею н прѣунстне его матере] Ostoja, 1399, [н потврѣднхъ **емь** прнморне н конавле] Tomaš, 1444;

Е: [а пнса днвннь с(н)нь еговь] Gradac (16), [въ то лѣто знда **емоу** ракоу Братъ жоупанъ радомнрѣ съ снѣмн **еговѣмн** н жена **емоу** твара монстрѣ нмнѣмъ Бра_ѣ] Ploča župana Grda (129), [а се лежн калѡћерѣ глнгорне веуна паметь **ему**] Radmilović-Dubrava (144), [се пнса драгнша сннь **еговь**] Donji Dopasci (234), [а се знда драже о(х)мѡуанннь **ему**] Ploča sudije Gradješe (252).

I u oblicima pokazne zamjenice *sv*, *si*, *se*, vidi se izrazito crkvenoslavensko obilježje (Gabrić-Bagarić 2005: 120). Pojedini likovi ovih zamjenica obavezni su unutar formula. Lik *sie* obavezan je u sankcijama koje počinju *tko / kto će sije pisanije pogubit...*, *tko / kto sije prělomi / prěskoči...*, a u finalnim klauzulama kojima se oblikuje datacija česta je konstrukcija *a sei se pisa*. Na natpisima je veza veznika a i zamjenice se razvila adverbijalno značenje *ovdje*:

Р: [а кто хоще **снѣ** потворнтн н порѣнн Безь невѣре да є проклетѣ] Stjepan Kotromanić, око 1322, [по **семь** нашѣмъ лнстѣ] Ostoja, 1416, [нн за єднѣ стварѣ **сега** свнта] vojvoda Sandalj, 1419, [н **сен** се пнса н запнса за већѣ ѡнстоћѣ] Radosav Pavlović, 1437, [даемѡ на вндннне пѡ **снѣмь** нашѣмъ ѡпнсанню всакѡмѣ кому се достон нлн прѣдь кѡга се догѡда **сан** нашъ лнсть ѡтворень ѡгледатн] Tvrtko II, 1438, [**сн** пѣуать кнеза]

Vladisav Hercegović, 1451, [а за крѣпостн мнра **сеган**] Stjepan Kosača, 1454;

Е: [а поставн **съ** Бѣлѣгъ не снѣ да Бнжнвѣ] Veličani (102), [сан камн ѿстоннѣ] Pridvorica (181), [младѣ сн **сегга** свнта отндохѣ] Kotorac (207), [н добрѣ жн(х) на **снемъ** свѣтѣ] Vakuf (285), [тѣко уе пнсанне **сне** (п)огубнтн проклетѣ Богомъ н снномъ] Košarići (313).

Tekstovi poznaju i arhaične forme neličnih zamjenica *kto* i *što*, premda su novi oblici *tko* i *što* potpuno zavladao. Ipak, moglo bi se i u obliku *tko* naspram *ko* vidjeti stilsko značenje, ako se ima u vidu njegovo obavezno mjesto u sankcijama. Osim toga, lik *ko* poznaju i pravni i epigrafski spomenici, npr. kod Sandalja [н у **ко** годн Бн врне тога рѣного днла, 1419] i на *Natpisu Ivana Vukićevića* [рѣка снна мога ко д(о)веже ове костн, Podgradinje (81)]:

Р: [кто снѣ прѣскоун да є клетѣ] Ninoslav, 1240, [а **кто** хоце снѣ потворнтн н пореѣн безѣ невѣре да є проклетѣ] Stjepan Kotromanić, око 1322, [н прннестн мн те :с̄: дѣкать **уеса** мн вн не Бн далн] župan Sanko, prije 1369, [не вѣдет Бо **уѣ** творетѣ] Tvrtko I, 1382, [кто лн Бн порекълъ да є клетѣ царемъ нБесннмъ] Radić Sanković i župan Bjelijak, 1399;

Е: [а са жѣпаннца рѣдн прн(тѣ)шкн дан **кто** да сн знадаше] Gorica (54), [кто ме знаше всакъ ме жалаше] Rogatica (211).

U glagolskom sistemu stilogenim se mogu smatrati brojni glagolski oblici: *běhomo, dasva, obrěte, priti, molju...*

Tako naprimjer, oblik *molim*, zasvjedočen u povelji Tvrtka I (1377–1385) daje osnova pretpostavci da bi lik *molju* mogao i u srednjovjekovnoj tradiciji biti stilem.

Р: [н **дасва** кнезѣ влъкославѣ за еговѣ вѣрнѣ службѣ дѣвѣ жѣпѣ] Stjepan Kotromanić, око 1322, [моу вас какоє Братню драгѣ да нмѣ дасте доходакѣ сръбскн двн тнсуѣн перперѣ] Ostoja, 1399, [н дннарѣ ке **Бѣхомо** положнлн у комѣнѣ дѣБроваукн] Radosav Pavlović, 1439;

Е: [моу вн се Братѣо н господо немонтѣ мн костн прѣтресатн] Hodovo (51), [моу вас господо не настѣпанте на нѣ] Pojska (253).

Importom iz višeg stila, za nesvakidašnje oslovljavanje služe participi *zovom* i *vidomo* (Gabrić-Bagarić 2005: 122):

P: [азь рабѣ Бжн н стога грѣгура а **зовомь** гднь кнезь владнславѣ] Tvrtko, 1353, [да је **вндомио** всакомѹ ѹловекѹ маломѹ н влкѡмѹ] Jelena, 1397;

E: [се лежн раба Бжна полнхранна а **зовомь** мнрьскнмь господа радача] Veličani (102), [а все **вндомио**] Humsko (190).

Iz oblasti nepromjenljivih riječi evidentira se repertoar koji više porijeklo iz književnog jezika:

prilozi (*togda, tagda, jegda, dokolě, -e, -i, -a, koli, toli, -e, timžе, pače, paki, -e, daleče...*):

P: [**доколѣ** є наше сѣме ѹ Боснѣ] Stjepan Kotromanić, 1322, [да ѡдѣбнѣю до **толе** до **колен** се нсплатн всѣ дѹгѣ згора рѹенѣн] Ostoja, 1398, [**тнмѣже** васа ѡдѣ небнтнѣ вѣ бнтѣ састалена бнше] Stjepan Ostojić, 1419, [**тогда** створнсмо мнлость нашѹ госпоцкѹ] Tomaš, 1446, [**пауе** да сѹ ѹ всакоє врѣме становнтн н крѣпцн] Stjepan Tomašević, 1461.

prijedlozi (*въ, польгъ, raz(b)vě, -i, тъкмо...*):

P: [**развѣ** а кда бн |н|мь годѣ вншереуенѣхѣ рать Браннла] vojvoda Sandalj, 1420;

E: [се лежн влатко вла(ћє)внѣ кон не молаше ннеднога ѹлѡвка **тъкмо** гна] Vladevina (223), [н ос(т)авн себѣ мѣсто **польгѣ** своєга господнна] Ploča kaznaca Nespine (247).

veznici i partikule (*имѣже, понеже, ljubo, eda, bo, же...*):

P: [н вса бл̄га твореща ѡ гдн моємь б̄зє н тебє на помощь прнзнвающа **понеже** млієннємь твонмь прнєхѣ бл̄годѣть ѡть га бл̄га] Tvrtko I, 1382, [ако бн се тко **лѹбо** насѣ вола ннн потворнлѣ вола порекалѣ алн нѣкое зло ѹнннлѣ] Radič Sanković, 1391, [н владаннѣмь малнмь **же** н велнцнмь всакомѹ **же** по достоѣнню єго] Ostoja, 1399, [н ѹслнша гласѣ ѹфающнхѣ вснхѣ на нь дръжен ѡбластью всѹ тварь **нмѣже** црѣен црѣствѹють н мѹунтельє дръжеть землѹ] Tomaš, 1444.

Iz oblasti leksičkih arhaizama vrijedi zaključak da se u mnogim od navedenih primjera ujedno kriju i leksički arhaizmi, te ih stoga nije potrebno ponovo navoditi.

3.2.3. *Sintaksički nivo*. U stilogene sintaksičke odlike, čije bi ispitivanje zapravo zahtijevalo posebnu radnju⁶, treba najprije ubrojati jasno utvrđene obrasce pisanja iz čijih struktura mogu probiti konzervativne knjiške jezičke konstrukcije. Tako je za instrumental sredstva, koji je poslužio za pravljenje sankcije *da je proklet Ocem i Sinom i Svetim Duhom*, iskorišten crkvenoslavenski izraz (Gabrić-Bagarić 2005: 124). U intitulacijama, pak, dolazi stari model atributske sintagme koja uz imenice *kralj, gospodar* podrazumijeva dativ (Nakaš 2010: 11):

[† СТЕФАНЪ ТВРЪТКЪ ПО МНЛОСТН Г̄А БѠГА **КРАЛ СРЬБЛЕМ БѠСНН Н ПРНМОРНЮ**] Tvrtko I, 1380, [МН ГДНЬ ЩЕФАНЪ ТОМАШЬ ѠСТОНЪ **КРАЛЬ СРЬБЛЕМЪ БОСНН**] Tomaš, 1446.

Ugledanjem na strukturu knjiškog jezika nastale su i druge sintaksičke pojedinosti prisutne u ovim spomenicima, a neke od tih su: iskazivanje pripadnosti genitivom lične zamjenice [да є проклетъ Б̄ГМЪ Н С̄НОМЪ **ЕГО** Н ПРНУНСТОМЪ МАТЕРНЮ **ЕГО**, Jelisaveta, 1323], [Н ПОСТАВН НА НМЪ СН Б̄ЛГЪ С̄ННЪ **ЕГО**, Vakuf (285)]; upotreba imperativa u optativnom značenju [БѠ ВН **ДАН** здравне, Črnomir, 1252–1254], [БЖ: ТН **ДАН** здравне, Ploča župana Grda (129)]; izražavanje futurskog značenja konstrukcijom budu + infinitiv [а да **БУДУ** **УСТАВНТЬ** сеБѠє Ѡд нашнєх вн-шєрєчєннєх дѠкаты, Vladisav Hercegović, 1465] itd.

Iz svega navedenog se zaključuje da stav o neknjiževnoj vrijednosti pravnih tekstova zasnovan prvenstveno na njihovoj namjeni i karakteru ne može biti prihvaćen ni sa aspekta njihovog jezika. Analizom se jasno potvrđuje da pisar u sastavljanju teksta ujedno vrši i njegovu stilizaciju, a stepen prisutnosti oblika koji su poželjni u tom jezičkom izrazu zavisi od njegove naobrazbe, odnosa prema crkvenoslavenskoj tradiciji, ali i govornom jeziku vremena u kojem piše. Ovim se ne iscrpljuje sav reper-toar takvih prestižnih sredstava, ali se ukazuje na bitnost njihovog takvog viđenja u shvatanju srednjovjekovnog teksta.

Literatura

Gabrić-Bagarić, Darija (2005), “Crkvenoslavensko i narodno u bosanskohercegovačkim epigrafskim spomenicima od 12. do 18. stoljeća“, u: Stjepan Damjanović, ur., *Drugi Hercigonjin zbornik*, 113–128, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

⁶ O formulama u srednjovjekovnim poveljama pisao je Solovjev (1949) u radu *Vlasteoske povelje bosanskih vladara*, s tim što se ovdje misli na njihovu stilsku funkciju.

- Halwachs, Dieter W. (2001), "Sociolingvistika", u: Zrinjka Glovacki-Bernardi, ur., *Uvod u lingvistiku*, 191–211, Školska knjiga, Zagreb.
- Jurić-Kappel, Jagoda (2008), "O dijalekatskim temeljima srednjovjekovne bosanske (vjerske) pismenosti", *Slovo*, sv. 56–57, 209–218.
- Kuna, Herta (2008), *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Međunarodni forum Bosna, Sarajevo.
- Nakaš, Lejla (2010), *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo.
- Nakaš, Lejla (2011), *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Sarajevo, preuzet 7. 9. 2011. godine sa stranice: <http://www.stanak.org/>.
- Peco, Asim (2007), *Govori zapadne Hercegovine*, Bosansko filološko društvo; Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo.
- Solovjev, Aleksandar (1949), "Vlasteoske povelje bosanskih vladara", u: Miloš Bajić, ur., *Istorisko-pravni zbornik*, 79–106, Pravni fakultet, Sarajevo.
- Turbić-Hadžagić, Amira (2009), "Deklinacija ličnih zamjenica ja i ti u bosaničnim pravnim tekstovima od 12. do 15. stoljeća", u: Adnan Čirgić, ur., *Lingua Montenegrina*, 213–229, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav PČ. Nikčević", Cetinje.
- Vego, Marko (1962), *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I*, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo
- Vego, Marko (1964), *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine II*, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo
- Vego, Marko (1964), *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine III*, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo
- Vego, Marko (1970), *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine IV*, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo

Adresa autora

Author's address

Donja mahala 37
71300 Visoko
mehmedkardas@hotmail.com

STYLISTIC FEATURES OF ARCHAISMS IN THE MEDIEVAL BOSNIAN LITERACY

Summary

This paper analyzes the stylistic features of archaic forms in medieval literary expression which, based on their functions as such, enables the derivation of a conclusion about the literary value of the medieval letters and epigraphic texts. The origin of stylistic archaisms in these texts is in relation to elements of medieval manners of writing, which is based, on the one hand, on conservative western dialect and literary prestige of Slavonic Church forms on the other. These two types of stylemes (dialectal and Church Slavonic origin) are built, more or less, into all secular texts.

UDK 371.3:81'36]

811.163.4*3'36:371.3]

Pregledni rad / Review paper

Primljen / Received on 25. 10. 2011.

Prihvaćen za objavljivanje /

Accepted for publication on 23. 12. 2011.

Sead NAZIBEGOVIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

GRAMATIKA BOSANSKOG JEZIKA FRANJE VULETIĆA U METODIČKOM KONTEKSTU – ZAČETAK BOSANSKE FILOLOŠKE I METODIČKE TRADICIJE

Još 1883. godine inicirana je rasprava o jeziku prvog bosanskohercegovačkog jezičkog udžbenika (Početnica Ljuboja Dlustuša) i zaključeno je da se u bh. školama uvede i favorizira fonološki pravopis. Zemaljska vlada u Sarajevu 1883. godine formirala je Komisiju za jezik iz redova sve tri konfesije, koja je imala je zadatak da analizira jezik svih udžbenika u BiH i da se odredi prema domaćim jezičkim posebnostima koje bi eventualno ušle u jednu novu bosansku gramatiku. Tako je 1890. godine objavljena prva srednjoškolska gramatika u BiH s naslovom: *Gramatika bosanskog jezika*. Gramatika je anonimno objavljena iako se pouzdano zna da je njezin autor bio profesor Franjo Vuletić. O Vuletićevoj gramatici sporadično je pisano, ali dosad nije bilo metodičke analize ove knjige

Ključne riječi: jezički udžbenik, fonološki pravopis, komisija za jezik, bosanska gramatika, metodička analiza

Već od samog početka svoje uprave u Bosni i Hercegovini austrougarska administracija zacrtala je osnovne principe jezičke politike u BiH. Još 1883. godine inicirana je rasprava o jeziku prvog bosanskohercegovačkog jezičkog udžbenika (*Počtenica* Ljuboja Dlustuša) i zaključeno je da se u bh. školama uvede i favorizira fonološki pravopis, tzv.

Vuk-Daničićev pravopis koji je koncem 19. vijeka uveliko dominirao u južnoslovenskoj literaturi, a njegovi zagovornici bili su tadašnji veliki filološki autoriteti kao što je naprimjer bio Vatroslav Jagić. „Proces stabiliziranja novoštokavske folklorne koine u devetnaestom stoljeću, sa stanovište jezičke prakse i primjene,

Bosna i Hercegovina je dočekala kao složena jezička zajednica koja je bila udaljena od tadašnjih savremenih evropskih, ali i slavenskih i balkanskih jezičkih strujanja“ (Šator 2004: 15). Osim uvođenja fonološkog pravopisa u bh. škole, austrougarska administracija željela je u škole uvesti i nove domaće udžbenike koji bi bili utemeljeni na autohtonim jezičkim osobinama u BiH.

Tako je 1883. godine Zemaljska vlada u Sarajevu formirala Komisiju za jezik iz redova sve tri konfesije. Ova komisija imala je prevashodni zadatak da analizira jezik svih udžbenika u BiH i da se odredi prema domaćim jezičkim posebnostima koje bi eventualno ušle u jednu novu bosansku gramatiku. Tako je 1890. godine objavljena prva srednjoškolska gramatika u BiH s naslovom koji je mnogima smetao: *Gramatika bosanskog jezika*.

Zapravo, autentični naslov ove knjige glasio je: *Gramatika bosanskog jezika za srednje škole. Dio I i II. Nauka o glasovima i oblicima*. Knjiga je štampana u Sarajevu 1890. godine Nakladom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Štampa zemaljske štamparije. *Gramatika* je anonimno objavljena iako se pouzdano zna da je njezin autor bio profesor Franjo Vuletić.¹

O Vuletićevoj Gramatici sporadično je pisano,² ali dosad nije bilo metodičke analize ove knjige. *Gramatika* se po pravilu pominjala u kontekstu sporenja u vezi s nazivom bosanski jezik, a jedina studija u kojoj se djelimično tretira i udžbenički karakter Vuletićeve knjige jeste studija Miloša Okuka: *Književnojezička situacija u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine* koja je objavljena u Zborniku pod nazivom: *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine* (Okuka, Stančić 1991).

Iako nesklon samoj nominaciji bosanski jezik, Miloš Okuka vrlo afirmativno piše o Vuletićevoj Gramatici ističući njezin značaj u historiji srpskohrvatskog književnog jezika:

S druge strane, pojava ovog djela znači određeni događaj u povijesti srpskohrvatskog književnog jezika. Vuletićeva je gramatika, u stvari, moderno djelo sa stanovišta tadašnje nauke o jeziku. To je, naime, jedan od prvih modernih udžbenika u tzv. “južnog narječja”,

¹ Franjo Vuletić rođen je 1856. godine u Sinju (Hrvatska). Gimnaziju je završio u Splitu, a Filozofski fakultet u Zagrebu (1875) i Beču (1879). Od 1882. godine postao je privremeni učitelj u Velikoj gimnaziji u Sarajevu, a od 1889. godine tu stiče i zvanje profesora slavistike i klasičnih jezika. Zajedno s direktorom Velike gimnazije Davorom Nemanićem napisao je *Gramatiku bosanskoga jezika*, ali ju je objavio anonimno. Umro je u Sarajevu 20.3.1902. godine. O kratkoj Vuletićevoj biografiji vidjeti *Školski vjesnik*, Sarajevo, 1902, str. 282, 283. Eventualni autor ove kratke biografske bilješke mogao bi biti Josip Milaković koji je inače pisao prigodne nekrologijume na stranicama *Školskog vjesnika*.

² O tome v. u Zborniku: *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine* (Minhen 1991)

udžbenik sa savremenom terminologijom i vrlo pažljivo odabranim primjerima iz bosanskohercegovačke prakse. Uz to, ovaj udžbenik prvi put u srednjoj školi sankcionira osnovna pravila fonološkog pravopisa i donosi čak i jedno poglavlje o fonološkom pravopisu. I sve se to događa dvije godine prije čuvenoga Hrvatskoga pravopisa Ivana Broza i osam godina prije još čuvenije Gramatike i stilistike hrvatskoga ili srpskoga književnoga jezika Tome Maretića. Ove se činjenice, na žalost, do sada nisu uzimale u obzir u raspravama o razvoju srpskohrvatskog književnog jezika. Gramatika bosanskog jezika (Franje Vuletića) doživjela je više izdanja na oba pisma, jezik su iz nje učili mnogi književnici i kulturni radnici, novinari, naučnici, koji su kasnije i sami svojim djelom doprinijeli razvoju srpskohrvatskog književnog jezika. (Okuka 1991: 54, 55)

Također, o značaju Vuletićeve Gramatike pisao je Muhamed Šator:

Kao što je poznato, Gramatika bosanskog jezika štampana je 1890. godine, ćirilicom i latinicom, a doživjela je nekoliko izdanja i bila udžbenik prema kome su se ravnali i iz koga su jezik učili mnogi školovani ljudi iz Bosne i Hercegovine. Ta činjenica je u našoj nauci gotovo potpuno zanemarena, a još uvijek nema detaljnije studije o ovom udžbeniku, koji je za izgradnju jezičnog standarda u Bosni i Hercegovini bio temeljno polazište. Gramatika je na temeljima tadašnjih saznanja o jeziku sistematizirala jezičke činjenice i ustalila pravopisne odredbe u vremenu kada je i u Srbiji, a naročito u Hrvatskoj, još uvijek bilo mnogo pravopisnih dilema i različitih pravopisnih koncepcija. O Gramatici bosanskog jezika u našoj nauci još uvijek ima veoma mnogo kontradiktornih stavova u kojima preovladava jedan potcjenjivački, pa i ignorantski odnos. Uz mnogo špekulisanja činjenicama, jasno je izražena tendencija da se, čak i u ovom vremenu, sa dovoljno vremenske distance, prihvate sudovi srpskih historiografa koji su, preuzimajući procjene od prije više od jednog stoljeća o ovoj Gramatici, iz vremena buđenja nacionalne svijesti, sudili o njoj sa političkih a ne lingvističkih polazišta. (Šator 2004: 101, 103)

U ovom radu Vuletićeva *Gramatika* analizirat će se isključivo po načelima lingvističke metodike, a to se prije svega odnosi na primjenjivost ove gramatike u srednjoškolskoj nastavi maternjeg jezika.

Iako u samom naslovu stoji da je ovo “gramatika za srednje škole”, ne bi se moglo reći da ona spada u tip tzv. školskih gramatika, tj. onih gramatika koje su opremljene adekvatnim metodičkim instrumentarijem, odnosno da su sačinjene po odgovarajućoj didaktičkoj strukturi prilagođenoj školskoj upotrebi (definicije u rasterima, pitanja i zadaci za učenike, zadaci za samostalan rad učenika kod kuće, sistematizacija gramatičko-nastavnih tema, korelacija sa nastavom izražavanja i književnosti i dr.). Strukturom Vuletićeve Gramatike bavio se Muhamed Šator:

Gramatika bosanskoga jezika, koja je štampana ćirilicom i latinicom, ima ukupno 24 poglavlja sa 131 paragrafom, a koncipirana je na slijedeći način: najprije dolazi Uvod, potom prvi dio u kome se govori o fonetici, uz Dodatak pod naslovom Neki staroslovjenski samoglasnici, te poseban odjeljak o pravopisu. U drugom dijelu, u prvom razdjelu, koji je mnogo obimniji, govori se o morfologiji, uz detaljno opisivanje deklinacije i konjugacije, a u drugom razdjelu, sasvim kratko, govori se o nepromjenljivim vrstama riječi. U prvom dijelu, odmah nakon Uvoda, Vuletić daje primjere savremene grafije, a potom i pismena (slova) koja su upotrebljavali „naši stari“, staroslavensku grafiju, a zatim i bosančicu sa dvije tabele: lapidarnu ćirilicu u bosanskim natpisima i bosančicu U rukopisu. (Šator 2004: 126, 128)

Međutim, Vuletićeva *Gramatika* ne pripada striktno ni tipu tzv. naučnih gramatika, jer se autor vidno trudio da gramatičko i pravopisno gradivo izloži što jednostavnije na nivoe tzv. gramatičkih minimuma s primjerima koji će poslužiti prvenstveno učenicima poput alineja koje nose tipičnu školsko-metodičku nomenklaturu:

“Šta je gramatika i kako se dijeli”;

10. “Kad ostaje zijev”;

34. “Primjedbe k rodu imenica”.

S metodičkog stanovišta posebno su značajne podnožne alineje u *Gramatici* koje počinju upozoravajućim imperativom: “Pazi”.

Manirom iskusnog profesora i metodičara Vuletić upozorava na brojne pravopisno-gramatičke specifičnosti, gdje učenici najčešće griješe u pisanju. Zapravo, Vuletić u ovim alinejama najčešće želi ukazati na pojedine izuzetke od općih pravila, pa tako naprimjer u alineji 26. pod nazivom *Velika početna pismena* Vuletić posebno upozorava na pisanje imena dana i mjeseci:

“Pazi. Imena dana i mjeseca pišu se malim početnim pismenom, n. pr. nedjelja, utorak, ožujak ili mart, travanj ili april.” (1890: 36)

Ili u alineji 27. pod nazivom *Pokraćeno pisanje riječi* nakon eksplikacije općeg pravila i primjera koji to pravilo potvrđuju ukazuje se na izuzetke:

Pazi 1. *Ako se piše više nego samo prvi glas riječi, ne valja pokraćivati tako, da bi se kratica svršavala s potpunim slogom. Tako bi pogriješno bilo pisati: gos. ili gospo. za gospodin, uče. za učenik, raz. ili razre. za razred, gimna. za gimnaziju itd.*

2. *Riječi doktor, gospoda i gospogja ili gospoja obično se pokraćuju ovako dr. gg., ggja.* (1890: 37)

U metodičkom smislu za nas je od posebnog značaja II poglavlje Vuletićeve *Gramatike*, koje je posvećeno pravopisu. Bio je to prvi autentični bosanski pravopis, mada Vuletić strogo izbjegava nominaciju bosanski i koristi se evazivnim nazivom “naš jezik”.

U ukupnoj strukturi knjige poglavlje pod nazivom *Pravopis* zaprema alineje od 21. do 27. i u njemu Vuletić preferira fonetski pravopis (“kojim i mi pišemo”), ali ga Vuletić ne zastupa izričito već za njega kaže da je “običniji i prikladniji pravopis”. Zato Vuletić u svim alinejama o pravopisu insistira na razlikama između fonetskog i etimološkog pravopisa, ali u svojoj *Gramatici* dosljedno se koristi fonetskim pravopisom, što je bila direktiva Zemaljske vlade.

Za povijest bosanskoga jezika Vuletićevo poglavlje o pravopisu ima historijski značaj, jer je i prvi savremeni *Pravopis bosanskoga jezika* Senahida Halilovića uveliko uvažavao tradiciju (Vuletićevog) fonetskog pravopisa, ali i drugih pravopisa napisanih ili upotrebljavanih u BiH tokom 20. vijeka.

Vuletićeva *Gramatika* (i pravopis u njoj) spada u tip “polunaučne” i “poluškolske” gramatike (i pravopisa) i kao takva ima ograničen, partikularan metodički značaj. Bio je to prvi moderni srednjoškolski udžbenik bosanskoga jezika, odnosno udžbenik fonetike, morfologije (nauke o glasovima i oblicima) i pravopisa. Vuletić je namjeravao objaviti i III dio (o “tvorenju riječi” i o sintaksi), ali je od toga odustao vjerovatno zbog vlastitog neslaganja i otpora spram naziva bosanski jezik. Tako će u Bosni i Hercegovini tek 1916. godine biti objavljena gramatika i sa sintaksičkim poglavljem, ali sada pod nazivom *Gramatika srpskohrvatskog jezika* čiji je autor bio profesor Banjalučke gimnazije Nikola Simić.

Literatura

- Čubelić, Tvrtko (1961), *Metodika nastave maternjeg jezika i književnosti kao suvremeno i autonomno naučno područje*, Pedagoški rad 3 – 4, Zagreb.
- Dlustuš, Ljuboje (1894), „*Školske prilike u Bosni i Hercegovini od okupacije do danas*“, Školski vjesnik, I/1, Sarajevo.
- Gramatika bosanskog jezika za srednje škole – nauka o glasovima i oblicima* (1890), Sarajevo.
- Nikolić, Milija (2006), *Metodika nastave srpskog jezika i književnosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

- Okuka, Miloš i Ljiljana Stančić (1991), *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Zbornik, Minhen.
- Rosandić, Dragutin (1968), *Nastava hrvatskosrpskog jezika i književnosti*, Školska knjiga, Zagreb.
- Šator, Muhamed (2004), *Bosanski/hrvatski/srpski jezik u BiH do 1914. godine*, Univerzitet „Džemal Bijedić“, Fakultet humanističkih nauka, Mostar.
- Težak, Stjepko (1996), *Teorija i praksa nastave hrvatskog jezika*, Školska knjiga, knjiga I, Zagreb.
- Težak, Stjepko (1998), *Teorija i praksa nastave hrvatskog jezika*, Školska knjiga, knjiga II, Zagreb

Adresa autora

Author's address

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Ulica Tihomila Markovića 1
75 000 Tuzla
sejo_n@yahoo.com

THE BEGINNINGS OF METHODOLOGICAL RESEARCHES IN THE TEACHING OF MOTHER TONGUE AND LITERATURE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Yet 1883rd year the debate was initiated about the language of the first Bosnian-Herzegovinian linguistic textbook ("Primer" by author Ljuboje Dlustuš) and it has been concluded that a phonological spelling in Bosnia and Herzegovina should be introduced and favored.

National government in year 1883 has formed Commission for the language from the ranks of all three religions, which had the task of analyzing the language of all textbooks in Bosnia and Herzegovina, and to determine the local linguistic individualities that could possibly enter a new Bosnian grammar.

Thus, the 1890 has been publicized the first high school grammar in Bosnia and Herzegovina with the headline: "Grammar of Bosnian language."

Grammar was published anonymously, although it is certain that its author was Professor Franjo Vuletić. About Vuletić's grammar have been written sporadically, but so far there was no methodical analysis of this book.

UDK 821.163.4.09-32 Hemon A.
Originalni naučni rad / Original scientific paper
Primljen / Received on 10. 12. 2011.
Prihvaćen za objavljivanje /
Accepted for publication on 23. 12. 2011.

Mirela BERBIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

SLIJEPI JOZEF PRONEK I MRTVE DUŠE: ETIKA PREVOĐENJA I SUBJEKT KULTURNE RAZLIKE ILI KAKO „KULTURNO“ PRE/(PRI)GOVARATI

Problem graničnih subjekata postavili smo paralelno pitanju kulturnog prevođenja kao procesa koji podrazumijeva odnos sa razlikama, pokazujući da one nužno ne moraju voditi asimilacijama, već afirmiraju i zahtijevaju da se prihvate ne-identičnosti. Osim što se Jozef Pronek objelodanjuje kao *subalterni* subjekt koji ne može da govori, zajednica koja ga isključuje je autistična, jer kao samozaljubljen zatvara se, te ne čuje (ne želi da čuje!) tog *drugog*. Međutim, marginalna perspektiva Jozefa Proneka nije samo artikurala „sretno mjesto margine“ subverzirajući izvana, (ako ne jednako legitimna, onda barem remeteći kodiranu) metapriču, dominantni diskurs Drugog, nego je otkrila da čak i ušutkan, marginalizirani progovara tijelom, koje postaje tekstualizovano mjesto govora, i koje itekako prezentira naše jastvo. Osim tijela, Pronek pitanjima upućenim Drugom, iznutra provocira kolektivno jedno američke kulture, koja se reprezentira u hegemonizirajućoj autarkičnoj(!?) zaljubljenosti i sve u samim superlativima. Na taj se način kulturna razlika shvata najprije kao pokušaj reartikulacije usvojene sume znanja društva, nacije, koja se, kako bi rekao Bhabha, *iz perspektive označavajuće pozicije manjine opire totalizaciji i na taj način afirmira višeglasje unutar naracije*.

Ključne riječi: etika prevođenja, subjekt kulturne razlike, granični subjekti, mjesta neprevodivosti.

*Bili to migrantski radnici, lutajući intelektualci ili
žrtve rata, svi ti subjekti iskušavaju, dok vode
borbu za identitet u igri kulturnog i jezičnog
preživljavanja, tvrde rubove kulturne podjele.*

(Tomislav Longinović)

Pitanje koje se ovdje postavlja problem je kulturne razlike, odnosno kulturnog prevođenja. „Područje teorije prevođenja”, kako primjećuje Ovidio Karbonel “proširilo se u poslednjih trideset godina od normativnih ka deskriptivnim studijama, od lingvističke perspektive ka makronivou proučavanja koji obuhvata kulturni kontekst kao celinu.” (Karbonel dostupno 1.2.2011: 91) Ovdje ono podrazumijeva **paradigmu kulturnog kontakta**, iščitanog iz vizure migrantskog subjekta, kao onog koji po(op)stoji na granicama kultura, svjetova, prostora i vremena. Zauzimajući takvu disjunktivnu poziciju subjekti uspijevaju da oformivši *treći prostor* benjaminovske neprevodivosti onemogućće prelazak kulturnog kontakta u asimilacije, ili još opasnije hegemonizacije i manifestacije moći superiorne kulture koja na involviranu gleda preko razvijenog sistema fetišizama. Druga kultura nadređenoj ne samo da obezbjeđuju legitimitet (potvrđuje autoritet), već pokazuje da predstave o drugima nužno i uvijek označavaju premodifikaciju vlastitih (riječ je o dvosmjernom sučeljavanju). Iako je riječ o dijaloškom odnosu sa neidentičnim učesnicima, on nerijetko ipak završava asimilacijom ili joj teži. Međutim, da se granični subjekt, izazivajući petrificirane označitelje, može upisati u mjesto kulturološke neekvivalentnosti, pokazat će Jozef Pronek i prije svega njegove subverzivirajuće verbalne i korporalne „geste“.

Priču o migraciji pratimo od trenutka (tranzitna zona aerodroma vrlo je indikativan inicijacijski detektor liminalne zone iz koje lik nikada neće izaći) ulaska u drugi prostor. Nelagoda je ostvarena na više razina: od lingvističkih omaški (već ga na aerodromu dočekuje čovjek s kartonom u ruci „s pogrešno napisanim Pronekovim imenom (Proniek)“ (Hemon 2004: 119), preko tijela koje „nespretnošću“ manifestira tjeskobu izmještenosti i sl. Pronek će tokom cijele pripovijesti neprestano činiti i „kulturološke“ *nespretnosti/nesmotrenosti* (u avionu, Andreinoj kući, i sl.), postavljajući svoje tijelo (Pronekov vrat, npr.) kao mjesto na kojem se „ispisuje“ nelagoda bivanja u *svijetu drugosti* (Mario Cesareo), i postavljajući (nesvjesno) svoje geste kao mjesta na kojima se odvija sukobljavanje/suočavanje dvaju kultura. Gesta nužno ne mora biti izazivačka (njegovo zbunjeno skidanje cipela u kući Andreinih roditelja), nego jednostavno može materijalizirati unutarnju nelagodu subjekta - semiotički tik konkretizira paniku od drugog kulturološkog prostora: u „trenutku zbrke“ Pronek se izuo da bi potom *pokušavao jednu nogu prekriti drugom, ubijeden o širenju smrada sa njegovih nogu*. (Hemon 2004: 154)

Iz takve pozicije Jozef Pronek ne podržava zvanične modele kulture/a, već sa istim vodi njemu svojstven dijalog transnacionalnog pri/pregovaranja, koje ako ništa odbija svaku nakanu da se iskustvo/povijest/etnikum/kultura esencijalizira. Pronek prelazi kulturne granice, ali ih neprestano i izaziva. *Najveličanstvenija zemlja* na svijetu urušava se subverzivnim pitanjima kojima Pronek sada „iznutra“ provocira kolektivno Jedno američkog identiteta: „'Uvijek sam se pitao', rekao je Pronek, nepristojno,

'zašto se zove Bijela kuća? Mora li se biti bijel, da bi se živjelo u njoj?'" (Hemon 2004: 126) Unutar „projektivnog kulturnoideologijskog centra“ (Enver Kazaz) Zapada, Jozef Pronek kao „potčinjeni subjekt“ (Terry Eagleton) je onaj koji svojom pozicijom međukulturne inicijacije afirmira pitanje tih marginalnih identiteta prognanih na rubove zvaničnih povijesti i naracija. Njegova subverzivna pitanja o američkoj velikopovijesnoj prošlosti su proces rastvaranja povijesne istine(a) kroz pogled „drugacijeg/drugog“. Njezin dio tada postaju i američke intervencije za vrijeme tzv. Vijetnamskog rata, prizvane u prostor teksta filmskim aluzijama u poglavlju „Apokalipsa danas“. Vizura Proneka je vizura izmještenog (izvan zadatih obrazaca, izbačen iz euforijskog reda za hot-dog), koja marginal(izira)na postaje druga(čija) istina, ponudivši svoju interpretaciju zadate povijesti: „Da li koristite robove pri građenju Bijele kuće“ (Hemon 2004: 126) - Pronekovo pitanje upućeno taksisti dok se odvija njegova prvotna inkorporacija/susret sa autonarcisoidnom kulturom Amerike.

Za migrante granice se već ispisuju njihovim mjestom boravka, tačnije njihovom dislociranošću pri čemu granice kulture/a (granične kulture!) predstavljaju primarni problem. A tekst samo potvrđuje kako se vrlo često kulture uključuju jedna u drugu preko unaprijed proizvedenih(?) stereotipa kao krajnje okamenjenih tački u konstruktima identiteta. Pri tome se unutar diskursa jedne kulture (zapadnacentrične!) operira sa stigmama simboličkog svođenja i uproščavanja, pa se na rat u Bosni u više navrata gleda kao na sukob ontološke *hiljadugodišnje mržnje*:

„I šta će se sad tamo dogoditi?“, pitao je Milijus.

„Ne znam, rekao je Pronek.

“Hiljade godina mržnje“, reče Redž Batler. (Hemon 2004: 133)

Na taj se način otvara prostor za intervenciju Zapada, Amerike, velikog spasioca u krv zatočenih balkanskih naroda: „...pozvaću generala Švarckofa da vidim šta mi tamo možemo da uradimo. Možda bismo mogli da odemo tamo da nekome najebemo majku.“ (Hemon 2004: 133/134) Neeufemizirana i ogoljena sintagma otvara prostor za p(r)okazivanje (novog?) *imperijalnog djelovanja* pri čemu se svijest o američkoj tobožnjoj misiji i „svetskoj odgovornosti“ (Said 2002: 506) predočava kao krajnje problematičana. Umjesto diskursa o intervenciji zaodjenutoj u ideju „ispravljanja nepravde sveta, demona protivrečnosti“ (E. Said), kako se autodefinira i opravdava hegemonijsko načela politike, govorom iznutra, govorom konstitutivnog *drugog* (kao stranac on je drugi, a kao izazivajuća refleksija Drugog konstitutivan) problematizira se ideja američkog kulturnog (neo)imperijalizma. Postavlja se pitanje statusa Amerike, tačnije kolektivne etičke odgovornosti koja se paradoksalno rasplinula unutar dobro „prezentabilnog“, (ili ne baš tako dobro(g)“!?) demokratskog diskursa. Subjekt kulturne razlike iznutra redefinira Centar kao apsolutni ideološki pol. Uz to,

konotacije o *hiljadama godina mržnje* se fabrikuju i potvrđuju u hiperrealnom prostoru medija, te pokazuju da upisivanje u drugo mjesto čitamo kao (otežalo) iskustvo (ne)razumijevanja drugih kultura. Medijski prostor tako stvara jedan vid konsenzusa, mjesta da se rat u Bosni shvati kao „podrazumijevajući“, što kod recipijenta proizvodi učinak slaganja, tj. shvatanja da se „tamo ništa drugo i nije moglo dogoditi“ (Said 2002: 506/507) Unutar ovakvog kulturološkog adijaloga i okoštalih stereotipa „subjekt kulturne razlike postaje **problem** (!?) koji je Walter Benjamin opisao kao nerešivost, ili liminalnost“, „onaj element u prevođenju koji se opire prevođenju“.¹

Nerešivost, tumačena kao opozicija i kao legitimna „druga istina“ uspostavlja se na nekoliko razina u *Slijepom Jozefu Proneku*:

- korporalna odupiranja, tj. tjelesne omaške (nespretnosti, metonimično prosiapanje/rasipanje stvari i predmeta analogno rasipanju subjekta), preko kojih je vidljiva nemogućnost subjekta da postane potpuno uklopljen. Na taj se način kreira mjesto subverzije problematizirajući proces unutrašnje asimilacije: čini se da u toj drugoj kulturi, da parafraziram Spivakovu, ako ste njoj prirodno stran, nije moguće postati (sasvim) „kulturan“ (navodi autorice ovog rada). Korporalnost postaje medij komunikacije sa okolinom stranosti: ono i subvertira i subverzira, ali i parodira kulturološke autoritativne govore, i ujedno je prostor na kojem se konstituira „liminalni“ topos dvostruke (ne)pripadnosti. Tijelom se sada konceptualizira sopstvena pozicija identiteta na granici. Ujedno tijelo je i mjesto na kojem kultura manifestira svoju moć: ograničavajuća semiotika zabrane, kako će se primijetiti, neposredno simbolizira kontrolu kretanja, tačnije otvara prostore nelagode i nepoželjnosti, ali i posredno, jer se njezina hegemonizirajuća biopolitika upisuje, tačnije uzrokuje tjelesne modifikacije. Granično Pronekovo tijelo istovremeno iznevjerava status „označitelja kondenzacije subjektivnosti u pojedincu“ (Stuart dostupno 12.1.2011: 12), pa ni ono više nije stabilni referent koji bi graničnom subjektu priskrbio svijest o cjelovitosti. To je tijelo u „tranziciji“ (faza Pronekove bolesti), u raspadu, koje mrveći se ustvari replicira subjektu, materijalizirajući istinske lomove identiteta. Međutim, i kao takvo tijelo je očigledno neodvojivo od subjektiviteta; ono internalizira, u sebi sažima iskustvo kolektivne presije i djelovanja, postajući mjesto koje trpi i prelama dominantne *bio-političke* strategije. Tijelo nije subjekt za sebe, ono odjelotvoruje subjekta, ali i biopolitički režim nad sobom. Manifestiraj traumu izmještanja i umještanja ono nije samo mjesto otpora, već je i samo

¹ Ideja je Waltera Benjamina, a navedeno prema Baba, Homi, *Smeštanje kulture*, Beograd: Beogradski krug, 2004, str. 405.

otpor. Ono kazuje subjekta onak(o)/vog kako taj subjekt ne može usljed paralizirajućeg šoka novog kulturološkog prostora, te *Drugog* koji ga pre(o)vodi, da govori sebe.

- pored tijela koje u otporu ispoljava subverziju, takva su i Pronekova pitanja: ironična, neeufemizirana, provocirajuća, u čijoj se igri skriva mnogo uozbiljenija pozadina, kulturološki, pa dakako i politički postavljena;
- sukobljene *forme života* (Ludwig Wittgenstein), upisivanje drugotnosti kulture u Kulturu preko npr. gastronomskih premjeravanja/sučeljanja.

Jozef Pronek pro/preživljava nimalo lagodno iskustvo drugosti. Na to da je stranac neprestano ga podsjećaju drugi koji kulturološku „nevolju“ zrcale preko određenih barijera koje se pred Pronekom hiperboliziraju (odjednom najvažnija američka stvar postaje solidarisanje sa superbolom, ili kantri muzikom: “ Ne znaš ko je Gart Bruks? Jeee! On je najbolji, do jaja je. Ti mora da me zajebavaš.”(Hemon 2004: 130) Ali ni Pronek neće ostati (ne)dužan. Njegov inicijalni refleks, različit od onoga u **Čovjeku** nije, dakle, proći nazapažen, a što se dovodi u vezu sa najčešćim prvotnim iskustvom u migraciji, kako to pojašnjava Maalouf, već urušavati hegemonizirajuće naracije. Time se pokazuje da iskustvo izmještanja/smještanja nije unificirano, te da hibridizacija i na tom polju predočava Hemonu kao autora koji neprestano kreira polifoniju, izbjegavajući esencijaliziranje. Međutim, nelagoda bivanja u drugom prostoru postaje vidljiva kroz „tjelesne“ mutacije, pa Pronekov vrat manifestira liminalnu tjeskobu: „Pronek je mrzio svoj vrat zato što bi se ovaj svaki čas ukrutio i pretvorio u čvor zadebljalih tetiva...”(Hemon 2004: 124), a u trenutku ulaska u Ameriku „Pronekov vrat bio je ukočeniji nego ikada, u ovom trenutku praktično okamenjen...”(Hemon 2004: 126) Trauma izmještanja potom kulminira njegovom bolešću/groznicom u osamljenosti Andreinog stana, koja se iščitava kao *tranzicijsko* vrijeme prije inkorporacije (nužno?) izmijenjene individue (preko metonimičnog tijela/tjelesnog) u američki svijet:

Tog jutra probudio se poslije noći nemirnih snova i vidio svoje tijelo kao tuđe. Nožni prsti su mu bili miljama daleko, koljena dvije okrugle dine. Pogledao je svoje ruke a one su se pridigle i uzvratile mu neprijateljski pogled. Nije znao šta je. (Hemon 2004: 153)

I najočitiije pokazuje tjeskobu bivanja ni tamo ni ovdje. Njegovi snovi su nemirni, on pokušava definirati sebe, opterećen vlastitom drugošću, da bi potom shvatio da to sada i jeste njegov identitet: „...najednom je shvatio da je stranac – neotesano, neprilično, neprijatno tijelo koje nema gdje da se djene. Otišao je u kupatilo, obrijao se, okupao, sve kao neki ritual slavljenja svog novog identiteta.” (Hemon 2004: 154)

U toj drugoj kulturi, da ponovimo već citiranu Spivakovu, *ako ste njoj prirodno stran, nije moguće postati kulturan*. (Spivak 2003: 32) U našem je čitanju navedenom pojmu „kulturnog“ dopisana/dočitana karikirajuća/parodirajuća semantika, jer ono ne znači biti sociološki sukladan, bontonski naočit/(re)prezentabilan, već *kulturno* kao ironizirani odgovor (odbijanje petrificiranja pojma, da se on esencijalizira i proizvede čvrst označitelj) na zahtjeve asimilacijskih procesa unutar totalitarizirajućih naracija velikih kultura. Stereotipi koji u jednu kulturu ulaze iz druge uvjetuju da se subjekt kulturne razlike nalazi pred mogućnošću da ostane nezapažen asimilirajući se (mada višak stranosti i dalje ostaje upisan, jer je on već predviđen, npr. jezikom), ili da ostane na granicama svjetova, izglavljen ali još neusredišten i da iz te pozicije „odozdo“, premjerava i problematizira društveni sistem i kulturu kao takvu. Iz pozicije „psa, koji vide drugačije od ljudi“ (Hemon 2004: 122), ali i iz pozicije onoga ko američkoj metapriči o Ocu Osnivaču pretpostavlja subverzivnu mogućnost konstruisanu (retoričkim?) pitanjem „Postoji li Majka Osnivačica?“ (Hemon 2004: 131), i svakako iz pozicije onog koji „pogrbljen“ tijelom manifestira kulturne nestabilnosti u vlastitom dijalogu sa drugostima. Ovakva pitanja se čitaju upravo kao mogućnost da se kulturna razlika shvati najprije kao pokušaj reartikulacije usvojene sume znanja društva, nacije, koja se, kako bi rekao Bhabha, iz perspektive „označavajuće pozicije manjine opire totalizaciji“ (Baba 2004: 295), i tom metodom uspostavi višeglasje unutar naracije.

„U potencijalnom smislu, svaka situacija u kojoj pokušavamo da se značajno odnosimo prema razlikama se može opisati kao situacija prevođenja“ (Ribeiro dostupno 4.3.2010), kako to definira António Sousa Ribeiro, pri čemu se smještanje u drugi kulturni prostor iščitava kao situacija *odnosa prema razlikama* unutar koje dolazi do kulturnog dijaloga ili šutnje. Američka se kultura Proneku predstavlja u svojoj hegemonizaciji, promovirajući lokalizme u formi univerzalnog (vino, Coca-Cola, superbol, hot-dog i sl.) i generirajući kontinuirane jazove u međukulturološkoj komunikaciji. Takvo se irelevantno prevođenje kulture (nastojanje da se ono s/provede) a u suštini asimilacijsko, odvija u onom momentu kada Pronek ispada iz euforijskog „kružoka“ izazvanog iznenadnim prepoznavanjem „najcjenjenijeg kantri muzičara“ u redu za hot-dog, ili u trenutku predstavljanja vina (pri čemu se množinski oblici zamjenica daju kao koncentri kolektivne diferencijacije): Mi imamo jedno, a Vi tamo nužno nešto drugo/ačije: „Kakvo vi tamo, kod vas, imate vino?“, pitao je Andrein otac nagnuvši glavu ulijevo, da bi podvukao intenzivnu zaiteresiranost“ (Hemon 2004: 155). Ovakvo predstavljanje vrijednosti ne ostavlja mnogo prostora za glasove drugih, a solidarisanje sa njima pokazuje se kao krajnje karikaturno i „nategnuto“: *Mi isto tako volimo Kunderu, i on je iz Čehoslovačke*, dio je govora Andreine majke dok se obraća Proneku u nastojanju da uspješno(!?) učestvuje u tom

momentu kulturnog prevođenja, tj. pri/pregovaranja. Međutim, iskaz će namjesto otvaranja mjesta za drugog prezentirati najmanje dvostruko isključivanje. Najprije razlika kulturnogeografskog prostora kapitulira pred topografskim asimiliranjem koje namjesto uvažavanja diferentnosti smješta sve zemlje u jedno simboličko polje. Naporedo sa ovim, obraćanje Proneku kao „čehoslovačkom građaninu“ i zazivanje Kundere u polje označavanja inicirajući upravo njima zajedničku (izmještenu/marginalnu) pripadnost čita se kao obraćanje dvostrukog Centra. Pored svega navedenog marginalizirani je subjekt zapravo već anuliran pred zastrašujućom isključivošću onoga *Mi*. Uglavljenost migrantskog subjekta (vidljiva na toj famoznoj večeri kod Andreinih roditelja uokvirenoj naracijom o fenomenalnoj naciji i kulturi Amerike) proizvodi ambivalentnost dva stanja/dva kulturna koda unutar čijeg polja se pokušava prividno premostiti jaz: potreba da se kulturna razlika prevaziđe „nasilnim“ otvaranjem mjesta za tog (sada već!) uključenog drugog² u performatičnoj gesti naklonjenosti Andreinih roditelja prema Proneku preko njemu „bliskog“ (sic!) čehoslovačkog pisca Kundere. Naspram te geste postavlja se kao svojevrsno mjesto otpora/neprevodivosti naracija gastronomskog specifikuma američke „forme života“, koju simbolično Pronek teško može da (pro)guta, da sfari tu „teksturu mljevenog kartona“ (Hemon 2004: 156).

Tako da suštinsko pitanje koje smo postavili kada se govori o kulturnom prevođenju, a koje postavlja i Ribeiro (pozivajući se na Jurija Lotmana) jeste da li ti procesi prevođenja teže samo „asimilaciji“ i redukciji, ili su suprotno tome u stanju da pruže (dozvole!) ne-identično, a što je moguće samo u slučaju održavanja odnosa međusobnih tenzija i međusobne stranosti? To održavanje tenzije ova pripovijetka pokazuje u konstrukciji lika Jozefa Proneka, koji uprkos potrebi da inkorporira u drugi prostor doista ne može doživjeti tu potpunu asimilaciju. Čak i kada se „ne buni“ i pušta da ga inercija Drugog paralizira, kada doslovno zasut pitanjima o američkom superbolu jedino može eliptično odgovarati: *Ne poznajem pravila igre!*, i kada uključivši se prelazi na *drugu stranu*, on i dalje ostavljajući tijelo, pogled na sliku u ogledalu sa pitanjem „Šta ja radim ovdje“ (Hemon 2004: 143), čuva pretežnost tenzije između dva referentna okvira. Zato subjekta kulturne razlike treba definirati kao subjekta kulturnog razlikovanja, zadržavajući u tome semantiku durabilnosti.

Pronekova se inicijacijska provokacija u drugi prostor postepeno urušava u nizu susreta sa hegemonizirajućim diskursima drugih. Od večere u Kolumbusu, u Ohaju, kod „plavookog“ pjesnika, gdje je bombardovan „suvišnim pitanjima“ (pitanja su nefunkcionalna jer oni koji ih upućuju već pretpostavljaju odgovore), do susreta sa

² Uključenost *drugog* se, dakako, odbija priznati, dok ustvari upravo dijalog sa njim, čak i diskriminacijski pokazuje njegovu perifernu „moć“ nad dominantnom Kulturom tako što jē izaziva na samolegitimiziranje i potvrđivanje.

Džonom Milijusom u Los Angelesu, na čije „kulturne provokacije“ isprva odgovara, da bi potom svoju egzistenciju prekodirao u šutnju, ili u informacijski poptuno ispraznjeno „ne znam“ (ili eliptično, dopustimo i tu mogućnost, dakle informacijski entropično). (Ne)razgovor poništava komunikacijsku funkciju jezika kao koda sporazumijevanja, jer je zapravo monologiziran, pa Pronek prerasta u *subalterni* isključeni subjekt koji i ne može da govori. Kao takvom, subjektivnost mu je izuzeta (*subaltern subjectivation*)³, te njegov govor može jedino biti prošiven (ili zatočen) govorom elitnog subjekta, odnosno diskursom njegove reprezentacije. Iako ušutkan (na konstatacije o Sarajevu, i *hiljadama godina mržnje* kao ontološkom objašnjenju rata „Pronek nije znao šta bi rekao“, Hemon 2004: 133) tijelo govori. U sceničnim, prezentabilnim fragmentima, čitamo:

u Ohaju:

Na kraju Pronek je preturio svoju visoku vinsku čašu, i onda posmatrao, u panici, iako katatoničan, kako se crvena plima širi ka zapadu...(Hemon 2004: 132);

u Los Angelesu:

Redž Batler je pripalio Proneku cigaru, ali mu se stalno, prevelika za rukovanje, migoljila među prstima. (Hemon 2004: 133)

Proneka u svijet Amerike uvodi niz „grešaka“, odnosno nespretnosti, pri čemu žuta mrlja soka od narandže na bež pantalonama, *neprilična mrlja u predjelu prepona*, predstavlja primarnu manifestaciju „nesnalaženja“, ali preuzima na sebe simboličko mjesto neprevodivosti koja će eskalirati na večeri kod Andreinih roditelja, u centralnom poglavlju pripovijetke, mikro-odlomku, po kojem je nazvana i cijela zbirka **Pitanje Bruna**. Mikroskopski fragment priče, dovoljno indikativan da se upotrijebi za nominaciju zbirke, *Pitanje Bruna* postavlja nam (kao čitatelju/ici) ne samo pitanje dešifrovanja (ko je Bruno?)⁴, već i suviška identifikacije. Za početak moglo bi se reći da su Pronek i Bruno figure koje preuzimaju na sebe funkciju *neprevodivosti*, ne dozvoljavajući apsolutno znanje. Obojica neasimilacijama (Pronek kao subverziraujući stranac, Bruno kao potisnuto drugo kulture koja se predstavlja preko selektivnih označitelja) remete jednoznačna prevođenja kulture podsjećajući jē na njezine potisnute i marginalne oznake. Ko je Bruno? Neko ko provocira svojom nevidljivošću i neko ko svakako i postoji u svojoj odsutnosti. Takav, kao marginalizirani, on uspostavlja i

³ Pogledati tekst Boris Budena: *Strategic Universalism: Dead Concept Walking On the Subalternity of Critique Today*, <http://vaseljena.blog.hr/2007/12/1623746834/boris-buden-strategic-universalism-dead-concept-walking.html>

⁴ Up. Đuvić, Mevlida (2005), „Priče za sretan početak“, u *Razlika/Differance*, 10-11, str. 51-63.

odnos prema Jozefu Proneku. Dva lika, iako reciprociteti stoje u odnosu nadgradnje ili koordinacije, jer je Bruno zapravo jedini sa kojim Pronek može realizovati segment poistovjećivanja (za razliku od Proneka iz Hemonovog romana **Čovjek bez prošlosti** gdje pluralizovano iskustvo stranosti i pojava bahtinovski kazano „dvojnika“ donekle razvodnjava muku izmještenih). Bruno nema središta, izglavljen je i iz prezenta, ali i iz perfekta. Njegova prošlost postaje čitana kroz slike sjećanja bake i Andreinih roditelja, kroz fragmente pamćenja, koje je samo po sebi selekcijsko i nepouzdan, dakle izmijenjeno, i postoji tek kao re(de)konstruktivno. Pronek, čije je bivstvovanje više uslovljeno njegovim odsutnim ja (koje se diferencira i razlaže u pluralizirajućim identifikacijama u novoj sredini), dijeli sa Brunom zajedničko im neutemeljeno „porijeklo“, izglavljenost iz „ontološkog“ smisla. Ako svaki identitet na svojim marginama ima suvišak (manjak!?) nečega, kako je tvrdio Derrida, Bruno je to marginalno viška američke kulture koja se u spektakularnim metonimima predstavlja *drugom*, on je ono što *nije*., 'Ko nije ovdje?', pitala je Nana.“ (Hemon 2004: 156) U svojoj „neprisutnosti“ Bruno je neko koga nema, ali istovremeno onaj koji kontaminira čistotu idilične večere, prizivajući duh perfekta kao njegovu potisnutu drugost.⁵ Tako, Bruno funkcionira u narativu kao Pronekov lik-dvojniki, ili lik-reflektor, jer i jedan i drugi postoje kao glasovi iz off-a. U trenucima „bivanja“ Pronek je zapravo i dalje odsutan, on još uvijek nije preveden na drugu stranu, sjećanje i osjećaj stranosti tu još uvijek ga retroaktiviraju na *tamo*; on je onaj višak, onaj dio koji se u procesu „prevođenja“ opire prevođenju. I naravno i Pronek (njegova već pre(o)čitana pitanja) i Bruno jesu lacanovsko *histerično pitanje* (histerija u tekstu manifestirana u toj „obstreperoznoj“ mucavosti bakinog govora) koje otvara rascjep onoga „što je u subjektu više“ (Žižek S.) od samog subjekta, objekta u subjektu. Bruno i Jozef Pronek jesu ti koji sliku društva, lažno(!) jedinstvo kulturnog identiteta, razaraju iznutra: Bruno, kao *nesvjesno* Amerike; Pronek, jer zahtjeva od kulture da prenapregne svoje predstavljalačke geste, istovremeno ih potkopavajući subverzivnim glasom. Bruno, svojim partikularnim pojavljivanjem, u naraciji koja se zabranjuje (baku ušutkuju, i njezin govor progone na rub normalnog/dozvoljenog, kako bi mu se smisao i vrijednost neutralizirali) progovara iz perfekta – odatle on ne dozvoljava zaborav: podsjećajući na prošlost on dekonstruira tu kulturu „kao onu koja počiva na zaboravu“ (Đuvić 2005: 62), odnosno

⁵ U pripovijetki se, remeteći ustaljene kodove, izvan samofascinirajućeg pogleda nacije nazire drugačija kultura/povijest, simbolički čitljiva i u poglavlju *Apokalipsa danas*. Ono otvara pitanje „opravdanosti“ učešće američke nacije u Ratu u Zalivu, odnosno demitizira intervencije u kojima ispod „pravednog“ „najebevanja majke Sadamu“ leži potreba Amerike da se iznutra grupiše u osjećaju zajedništva i na taj način „osnaži“ svoj kolektivni identitet. Borba u Zalivu i ona u Bosni, gdje pitanje nevinih žrtava biva potisnuto u drugi plan, daju se dekodirati istoznačno i biti postavljene u isto simboličko polje.

isključivanju. Brunov glas iz prošlosti je glas kulturnog „zaboravljanja“. Na taj način kao „simptom“, kao stanovita „praznina“ u označitelju kulture podsjeća na nešto čega nema: „nešto koje postoji umjesto ničega“ (Žižek 2002:105) Zašto ničega? Jer se Kultura sve vrijeme pojavljuje kao svojevrsna fantazma, spektakularni performans, zaljubljena u vlastitu sliku koju dobiva u imaginarnoj identifikaciji, u pogledu *drugog* koji jē legitimizira. Fantazme zapravo generira ona sama kao autofascinirajuće mitove, „pouzdané“(?) označitelje, koje bi **ipak** trebao pečatirati *drugi*. Dozvoljavajući upad prošlosti (ne isključivu prezentnost) u kulturno polje, (preko govora Brune/o Bruni), Proneku se otvara prostor da afirmira i sopstvenu: čime važnim postaje upravo inicijacija, uspostava dvostrukog pripadanja, preplitanje dvostrukih života, iskustava (Pronek je imao život i prije dolaska u Ameriku), te uključivanje u novi nužno ne mora (a da li treba!) da znači i pretpostavlja subjekt kao otjelotvorenje koncepta *tabula rasa*, na koju se sasvim simplificirano shvaćeno kaleme zasadi, a potom ubiru plodovi nove kulture. Na globalnom planu Hemonove zbirke **Pitanje Bruna**, Bruno širi svoje simptomatične konotacije. On je pitanje koje podriva svaki oblik društvene strukture - ne kakvo je ono, već „kakvim bi sebe htjelo predstaviti“ (Žižek 2002: 103), a svaka društvena struktura u sebi sadrži govor podriivanja, sliku „potonuća“, izokretanja. Takvo pitanje rastače cjelokupni prostor življenja (ideologije unutar kojih se koroziraju i sekularni obrasci života) koji se „razara“ od *Mljeta do Imitacije života*.

Premjeravajući prostor kultura (jer je ovdje riječ o prostoru kulturne razlike i pregoaranja, možda i o *prevladavanju Zapada*/Žarko Paić, tačnije diskursu imperijalne, globalizacijske kulture Amerike) Jozef Pronek, slično svom aktantskom nasljedniku iz **Čovjeka**, ostaje negdje između, neprestano otvarajući nova polja u koja se može smjestiti, bez da se u njima *a priori* osjeća ugodno. Pri čemu Pronekove identifikacijske „putešestvije“ nisu esencijalističke (čak i kada to žele biti zatvorene u ljubav, ona se ispostavlja kao promašena transcendencija), već pozicijske, i strategijske. Što govori u prilog kreiranju novog globalnog, istovremeno liminalnog subjekta. Tako se druga kultura postavlja pred Proneka kao njegov *Grande autre* i konektuje subjekt na transcendentne tačke kulturnog identiteta: superbol, salata, različita jela, literatura – označitelji koji ne dozvoljavajući autorefleksiju i samokritiku.

Upućen na mjesto na koje dolazi, Pronek pokušava „osvojiti“ prostor i za sebe stvoriti novi dom. Njegov kontakt sa novim mapama grada, simboličkim mapama novog kulturološkog prostora već je inficiran potcrtavanjem drugotnosti u procesu inkluzije, tj. uglavnom promašenog konektovanja na novi kulturni kod. Tako Jozef Pronek u tom „drugom prostoru“ vrlo indikativno izgleda jedino i može da dekodira semiotiku ZABRANA, što već podrazumijeva prostorne ograde, selekciju mjesta i priprema subjekt za traumu ulaska u zone kulturnih nesporazuma. Ujedno, njegov je

prostor dodatno kontaminiran vlastitim osjećajem gubitka tijela (sopstva) i pripreme/prezentacije/maskarade tijela za Ameriku. Čin oblačenja, i čin tjelesnog čišćenja, kako bi se učinio „prezentabilnim“ (Hemon 2004: 145) za spoljni svijet pokazuju da taj svijet (to mu se u više navrata eksplicira i implicira) i očekuje od Proneka da bude neko drugi, a ne više Pronek *sa crvenim šalom zamrljanim senfom*, tim mise-en-abîmeovskim predmetom koji čitav narativ baca u bezdan granične uzglobljenosti i rascjepa subjekta. Taj zaboravljeni predmet na tranzitnom aerodromskom prostoru već simbolizira traumu bivanja u novom mjestu, odnosno raspolućenost subjekta između tjeskobe prezenta i traume perfekta. Kada se već tako markiran (pristaje da bude neko drugi!?) usudi stupiti na nove trase i puteve, otkriti kulturu *novog vrlog svijeta* sadašnjice, Proneka najprije čeka nelagodno iskustvo potrage za poslom. Prostor grada (Chicago) sada se konstruiše metonimirano; sveden na mikroskopske fragmente egzistencije (posao je njezin preduvjet, naravno), a Pronek najprije luta, potom zalazi samo u one prostore koji ga personificirano pozivaju da uđe (na onima sa zabranom on već detektira nepoželjnost stranog subjekta): „A onda je u zamagljenom izlogu poslastičarnice ugledao znak koji ga je pozivao: UDI, te je odlučio da pojede malo sladoleda.“ (Hemon 2004: 159)

Kreiranje doma, odnosno nastanjivanje prostora koji treba da metamorfozira u mjesto stabilnosti i sigurnosti, sretne spoznaje „o našem prvom svemiru“ (Bachelard) premeće se u etapno smještanje u tuđi prostor (od hotelske sobe do Andreinog stana), da bi se subjekt konačno nastanio u svom stanu, do kraja „zagađenom“ *drugima*, demistificirajući dom kao mjesto apsolutne vlastitosti. Prostor doma kao utočišta (to je ono što Istvan Ladanyja naziva našim *prvim prostorom istosti*) već je demistificiran i problematiziran u naraciji o hotelskoj sobi u Kvaliti Inu. Pokušaj da se subjekt ustoliči unutar dodatno je hiperboliziran kroz scenu Pronekovog buđenje iz sna. Nakon izlaska iz snoviđenja u „realno“ identifikacija preko ličnih predmeta unesenih u taj prostor (kako bi se njima obilježio teritorij i obezbijedio osjećaj pripadnosti) groteskno se rasipa/karikira u mizernom pronalaženju sebe tek kad je „ugledao svoje gaće kako šire blijedoplava krila preko stolice.“ (Hemon 2004: 127)⁶ Drugi, u nizu serije „domova“ koje Pronek „osvaja“ je Andrein stan, kojeg nikada ne može označiteljski prekriti prisvojnim oblikom „svoj“ (to je uvijek Andreina kuća), a pripovjedač svjesno sugerira čitatelju/ici tu razdjeljnost sintagmi „moj“/„njezin“ prostor, potcrtavajući granice između njih:

⁶ U intertekstualnom dozivanju asocijacija može se iščitati: čin modernističke identifikacije prikazan u proustovskom modelu - lik dječaka Marcela, kojemu različiti fragmenti nakon buđenja pomažu pri odgonetanju „**mjesta**“, naspram kojeg stoji postmodernističko razbijanje iluzija i uopće mogućnosti da se zasnuje/potvrđi uporišna tačka kao stabilni referent identifikacije.

„Kada se Pronek vratio kući (iako je to bila Andreina kuća)...“.(Hemon 2004: 149) Konačno, kada Pronek unajmi vlastiti stan, to više nije dom, nego „šuplja garsonjera bez namještaja“ (Hemon:178), koju jedino još može ispuniti teretom prisjećanja.

Tada traumom izbačenosti iz jednog i nesretnog postojanja u drugom prostoru Jozef Pronek pokušava nadomjestiti *in repetitio*., Pronek je stigao do ovakvog zaključka: da bi se očuvala svakodnevna jednoličnost, ventilator mora da se okreće, on mora da ide na posao, stalno u isto vrijeme i da se vraća istim vozom; za ručak uvijek mora jesti isti sendvič sa salamom...“(Hemon 2004: 178), kao da se u ponavljanju želi iznaći nova formula egzistencije, kao da se u procesu koji se obnavlja krije logika postojanja, naspram besmisla mjesta i vremena u migraciji, ali i naspram besmisla svijeta u kojem smrt postaje jedinom realnošću (ratno Sarajevo). Konačni smisao je onemogućen, jer je iskaz najmanje dvostruko kodiran: ponavljanje bi omogućilo bivanje u jednoličnosti, što nije nimalo bolje rješenje od uzburkane stvarnosti, a sa druge strane bi odgodilo suočenje sa osjećajem krivice: „Počeo je da mrzi sam sebe pošto je, bez obzira šta činio, bio sebičan samim tim što je bio živ.“). Ovaj čin za Proneka znači „povratak izvedbi identiteta“(Baba 2004: 30), nadu da se on može „zadržati“, odnosno da se može reinkarnirati na taj način. Da je to neostvarivo pokazuje ne samo potreba da se osmišljenim cikličnim habituelnostima narušena egzistencija iznova uspostavi, već i sjećanja koja ga stalno dolaze podsjećati da se struktura života ne može tek tako „dezinficirati“ od prošlih sadržaja. Potom, opterećen sjećanjem „raskrupnjao i otežao (...) hodao je - kad je uopšte hodao - povijen naprijed, pogled mu zakovan za cipele, kao napumpana lutka koja polako ispumpava“ (Hemon, 2004: 180), Jozef Pronek se vraća. Sjećanja na prošlost onemogućavaju unifikaciju identiteta u sadašnjosti i afirmiraju tranziciju kao stanje trajne egzistencije. Tako način na koji egzistira Jozef Pronek postaje jedini odgovor na „pitanje Bruna“. On je razlika, identitet kao treći prostor preklapanja, afirmacija viškova drugog unutar polja kulturoloških istoznačnosti. Njegova fizionomija otjelovljene je njegove raspolučenosti. Ona otvara mogućnost da se unutar kulturnog prevođenja (shvaćenog kao paradigma susreta, kroz/preko migrantskog subjekta, *métissé*) objelodani jedan aspekt neprevodivosti na kojem se *granica proširuje*. Tijelo Jozefa Proneka se upisuje u taj prostor da bi potom ispisalo jednu drugačiju „svijest“. Uprkos asimilacijskim i hegemonizirajućim diskursima, te nasuprot tome, a usljed prenamaglašavanja kontakta sa prošlom nacionalnom(ističkom)/etničkom matricom identiteta, uspostavlja se jedna zona mogućih „iskliznuća“. Ona priznaje partikularne/individualne artikulacije povijesti, kulture, ili metapriča, odnosno svih mogućih tvorbenih sistema značenja.

Stoga sasvim je opravdano što priča završava na aerodromu, u simboličkoj epiloškoj gesti „prežvakavanja“ „mocar-kugli“, prežvakavanja simbola jedne nove, „treće“ kulture. Putovanje je tako komplementarno suočavanju sa alteritetima i obi-

lježeno kulturološkim pregovaranjima, stalnim kulturnim razmjenama. Dakako da pri tome (ovisno o „svijesti“ djelatnih učesnika kulturnog kontakta) dijaloški odnos može biti sukobljavajući, traumatičan, ili nešto treće, zona preklapanja, suštinski semantizirajući procesualnost kao stanje dinamičkog, a ne uzglobljenog identiteta. Zato subjekt kulturne razlike ostaje između, ma gdje se našao, obdaren sposobnošću da kao među-reaktivan obavlja funkciju dvostrukog prevođenja, kreirajući sopstveni prostor ponekad veoma jake dijalektike, fuzije dodira. Na koncu, za njega je, kako kaže Longinović jedina potencijalna koherentnost/“odgovor valjda samo u prijevodu“,⁷ u kontinuitetu prevođenja.

Literatura

Primarna

Hemon, Aleksandar (2004), *Pitanje Bruna*, Dani, Sarajevo

Sekundarna

Baba, Homi (2004), *Smeštanje kulture*, Beogradski krug, Beograd;

Bahtin, Mihail (1989), *O romanu*, Nolit, Beograd;

Boris Budena: *Strategic Universalism: Dead Concept Walking On the Subalternity of Critique Today*, <http://vaseljena.blog.hr/2007/12/1623746834/boris-budena-strategic-universalism-dead-concept-walking.html>, (dostupno 3.4.2011)

Đuvić, Mevlida (2005), „Priče za sretan početak“, u *Razlika/Differance*, br. 10-11, str. 51-63;

Hall, Stuart, *Kome treba „identitet“?*, <http://www.fabrikaknjiga.co.rs/rec/64/215.pdf> (dostupno 12.1.2011)

Karbonel, Ovidio, *Egzotični prostor kulturnog prevođenja*, <http://polja.eunet.rs/polja460/460-12.pdf>, (dostupno 1.2.2011);

Lukić, Jasmina, *Hazarški rečnik kao postmoderna heterotopija*, www.rastko.rs/knjizevnost/pavic/.../08_pkp_lukic.html, dostupno 2.12.2011.

Odgovor je u prijevodu, razgovor Tomislava Longinovića i Borisa Budena, www.pescanik.net/content/view/2479/184/ (dostupno 12.10.2010)

Ribeiro, António Sousa, *Prevođenje kao metafora našeg vremena: postkolonijalizam, granice, identiteti*, http://www.diwanmag.com.ba/arhiva/diwan13_14/sadrzaj/sadrzaj4.htm, (dostupno 4.3.2010)

⁷ Parafrazirano prema razgovoru koji je sa Tomislavom Longinovićem vodio Boris Budena: „Odgovor je u prijevodu“, preuzeto sa www.pescanik.net/content/view/2479/184/, dostupno 12.10.2010.

Said, Edvard (2002), *Kultura i imperijalizam*, Beogradski krug, Beograd;
Spivak, Gajtari Čakavorti (2003), *Kritika postkolonijalnog uma*, Beogradski krug,
Beograd;
Žižek, Slavoj (2002), *Sublimni objekt ideologije*, Arkzin, Zagreb.

Adrese autora

Authors' addresses

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Dr. Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla
BiH
mikica423@gmail.com

***THE BLIND JOZEF PRONEK AND THE DEAD SOULS:
THE ETHICS OF TRANSLATION AND THE SUBJECT OF
CULTURAL DIFFERENCE OR HOW TO
NEGOTIATE/DEMUR „CULTURALLY“***

Summary

The issue of border subjects is paralleled by the issue of cultural translation as a process which understands a relationship with differences, pointing at the fact that they do not necessarily have to lead to assimilation but also affirm and demand to accept non-identity. Beside the fact that Jozef Pronek is revealed as a *sub alter* subject who cannot speak, the community which ostracises him is autistic; being self-enamoured it closes itself and does not (want to!) hear the *other*. However, the marginal perspective of Jozef Pronek did not merely articulate „the happy place of the margin“ by subverting the (if not equally legitimate, then at least obstructing the codified) meta-story from the inside, the dominant discourse of the Other, but it also revealed that even silenced, the marginalised speak through the body, which becomes the textualised place of speech, certainly representing the self. Apart from the body, by asking questions to the Other, Pronek provokes from the inside the collective one of the American culture, which is represented in homogenizing autocratic (!?) infatuation in superlatives. Thus cultural difference is firstly understood as an attempt to rearticulate the acquired sum of knowledge by a society, a nation, which in the words of Bhabha, from the perspective of the indicating position of the minority withstands the totalisation and thus affirms the polyphony inside the narration.

Key words: the ethics of translation, the subject of cultural difference, border subjects, places of untranslatability.

PRILOZI

Refik BULIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

BIBLIOGRAFIJA RADOVA OBJAVLJENIH U ČASOPISU *BOSANSKI JEZIK* OD 2000. DO 2010. GODINE

Ovaj popis objavljenih radova nastavak je na anotiranu bibliografiju radova objavljenih u časopisu *Bosanski jezik* za period od 1997. do 1999. godine. Anotirana bibliografija objavljena je 2005. godine u broju 5 časopisa *Bosanski jezik*. Bibliografska jedinica u ovom pregledu organizirana je tako da se prvo daje ime autora, potom se navodi naziv rada objavljenog u časopisu, broj časopisa, godina izdavanja, broj stranica i UDK broj, ako je naznačen uz rad. Bibliografija je napravljena prema abecednom redoslijedu prezimena autora. Ako je u objavljenom radu naslov štampan u jednom redu, a podnaslov ili neko drugo dodatno objašnjenje u drugom redu, onda se to u ovome popisu naznačava kosom crtom. Time otklanjamo mogućnost da se doslovno prenošenje nekoga od takvih naslova može smatrati greškom u pravopisnom smislu. Autor ovoga teksta ograđuje se od drugih pravopisnih grešaka koje se nalaze u naslovima nekih radova jer su naslovi radova preneseni onako kako su objavljeni, a to znači i s pravopisnim greškama koje se u nekima od njih nalaze.

Abazović, Lejla: *Lična imena u romanima Abdurezaka Hifzi Bjelevca*, 5, 2008, 165–172, UDK:811.163.43'373.23; 821.163.41/43(497.6).09-31 Bjelevc A.H.

Avdagić, Anisa: *Na tragu novih čitanja: „Književnost austrougarskog perioda“?/ (Nacrt/podsjetnik o književnom radu u BiH od 1878. do 1918. godine na samo nekoliko slučajeva)*, 5, 2008, 85–93, UDK: 821.163.41/.43(497.6).09; 821.163.41/.43(497.6)(091)“1878/1918“

- Avdagić, Anisa** *Slutnja, melanholija, ironija.../ nada – O nekoliko narativnih slika iz posljednje decenije jugoslovenskog zajedništva*, 7, 2010, 47–56, UDK: 821.163.41/.43(497.6)09-32
- Berberović, Sanja** *Agnieszka Hofman-Pianka (200). Socjolingwistyczne aspekty współczesnego języka bo...niackiego*. Krakov: Wydawnictwo Radamsa, 4, 2005, 189–190, UDK: 811.163.43'27
- Berbić, Mirela** *Usmena lirski pjesma uspavanka*, 7, 2010, 99–107, UDK: 811.163.43'42:398.831
- Brdar, Mario** *Ways of getting and sigalling metonymy in the grammar of noun phrases*, 4, 2005, 39–61, UDK: 81'373.612.2
- Bulić, Halid** *O upotrebi pridjeva i glagolskih pridjeva srednjeg roda u sastavu predikata rečenica kojima je subjekt prvo ili drugo lice*, 6, 2009, 81–91, UDK: 811.163.4'367.7
- Bulić, Halid** *Morfološki sintaksički status značenjskih jedinica bekri, deli, efendi, fra, gazi, hadži, hazreti u savremenom bosanskom jeziku*, 7, 2010, 89–97, UDK: 811.163.43'373.611
- Bulić, Refik** *Oblici i akcenti bosanskohercegovačkih toponima, etnika i ktetika u Anićeve Rječniku hrvatskoga jezika i standardnome bosanskom jeziku*, 5, 2008, 133–148, UDK: 811.163.43'373.21:811.163.42; 811.163.43'342.8
- Bulić, Refik** *Neke osobenosti leksike u ekavsko-jekavskim govorima tešanjско-maglajskoga kraja*, 6, 2009, 37–45, UDK: 811.163.43'282(497.6 Tešanj)
- Bulić, Refik** *Iz sintakse padeža ekavsko-jekavskih govora tešanjско-maglajskoga kraja*, 7, 2010, 57–68, UDK, 811.163.43'282(497.6 Tešanj); 811.163.43'366.54
- Ćemalović-Dilberović, Elvira** *Fonetsko-fonološke karakteristike lista Biser*, 5, 2008, 187–197, UDK: 811.163.43'34:050(497.6)
- Delibegović, Nihada** *Putokaz / Časopis za razvoj, obrazovanje, nauku i kulturu / (Broj 1 Godina 2005.)*, 4, 2005, 187–188, UDK 008(05)

- Denić-Grabić, Alama** *Glasovi iz offa: Sevdalinka i Jergovićeve zbirka pripovijedaka Inšallah, Madona, inšallah*, 7, 2010, 35–40, UDK: 821.163.41/.43(497.6)09-32 Jergović M.; 821.163.41/.43(497.6)-1:398.8
- Donlagić, Jasmina** *Uticao Austro-ugarske monarhije na književnost Bosne i Hercegovine*, 5, 2008, 95–100, UDK: 821.163.41/.43(497.6)(091)“1878/1918“
- Dozić, Adib** *Strukturne promjene bosansko-hercegovačkog društva izazvane Austro-Ugarskom okupacijom*, 5, 2008, 63–72, UDK: 323.1(497.6)“1878/1918“
- Hasanović, Izudin** *Državno pravni položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave*, 5, 2008, 15–48, UDK: 94(497.6)“1878/1918“; 342(497.6)“1878/1918“; 353.8(439.5)“1878/1918“
- Hodžić, Kadrija** *Uticao austro-ugarskog prisustva na sociokulturološke karakteristike BiH i posebno “tuzlanskog društva“*, 5, 2008, 49–62, UDK: 338.1:323(497.6)“1878“; 330.341.424:316.422(497.6 Tuzla)“1878/1918“
- Hrustić, Meliha** *„Als“ u njemačkom i njegovi ekvivalenti u b/h/s jeziku*, 4, 2005, 115–123, UDK: 811.112.2'367.63; 811.163.4'367.63
- Idrizi, Sadik** *Aromunsko-vlaški tragovi u govorima i onomastici Gore*, 6, 2009, 73–80, UDK: 811.163'373.2(497.115 Gora); 811.163.43'282(497.115 Gora)
- Idrizi, Sadik** *Supstitucija vokala e u i u goranskom govoru*, 6, 2009, 47–53, UDK: 811.163'342.622(497.115 Gora); 811.163.43'282(497.115 Gora)
- Idrizi, Sadik** *Lična imena u romanima Derviš i smrt i Tvrđava – komparativna analiza sa stanjem u goranskom govoru*, 7, 2010, 85–88, UDK: 811.163'373.231(497.115 Gora); 811.163.43'282(497.115 Gora)
- Imamović, Adisa, Ahmet Kasumović** *Metonimijska proširenja sintaksičkih kategorija*, 4, 2005, 125–136, UDK: 811.163.43'373.612.2
- Imamović, Adisa** *Pojmovna metafora život je putovanje u romanu „Derviš i smrt“ i njegovom prijevodu na engleski jezik*, 7, 2010, 69–84, UDK: 81'373.612.2:81'255.2=111

Jašić, Orhan *Filozofska teologija Meše Selimovića u djelu Derviš i smrt*, 7, 2010, 109–115, UDK: 821.163.41/.43(497.6).09-31 M.:141.4

Kasumović, Ahmet, Amira Turbić-Hadžagić *Uzvik ha*, 4, 2005, 63–71, UDK: 811.163.43'367.63

Kasumović, Ahmet, Adisa Imamović *Akcent kao semantičko-diferencijalni znak*, 4, 2005, 107–114, UDK: 811.163.43'342.8

Kasumović, Ahmet, Husnija Hasanbegović „*Pristup u učenju jezika kod gluhih Achus programom*“, 4, 2005, 161–168, UDK: 376.1-056.263:82'24:004

Kasumović, Ahmet *Anotirana bibliografija radova u bosanskom jeziku časopisu za kulturu bosanskoga književnog jezika (1997-1999)*, 4, 2005, 169–175, UDK:016.811.163.43(051“1997/1999“;016:821.163.41/43(497.6) (051“1997/1999“

Kasumović, Ahmet *Četvrti komparativni morfem bosanskoga jezika (-niji)*, 5, 2008, 213–216, UDK: 811.163.43'367.623

Kasumović, Ahmet *Uvod u bogumilski onomastikon*, 6, 2009, 113–118, UDK: 81'373.2.:27-87.645; 811.163.43(091)

Kasumović, Ahmet *Bibliografija / Mehmedalija Meša Selimović / (Tuzla, 26. april 1910—Beograd, 11. juli 1982.)*, 7, 2010, 9–12, UDK: 012 Selimović M.

Kolenić, Ljiljana *Mađarska u starim hrvatskim rječnicima*, 4, 2005, 25–38, UDK: 811.163.42'373.21

Kunić, Mirsad *Ženski likovi u romanu Derviš i smrt*, 7, 2010, 13–25, UDK: 821.163.41/.43(497.6).09-31 Selimović M.

Kurtić, Emina, *Guy Brown Observations on FO contours as a cue for turn-yielding in Bosnian multi-party conversations / Posmatranja o konturama fundamentalne frekvencije kao signala za naznačavanje završetka govora u razgovorima na bosanskom jeziku*, 6, 2009, 65–72, UDK: 811.163.43'342.9

Kurtić, Emina *How to study the phonetics of naturally occurring conversations: a possible methodological algorithm / Kako izučavati fonetičke osobine*

- prirodne konverzacije: jedan mogući metodološki algoritam*, 6, 2009, 93–97,
UDK: 81'342:808.56
- Mutapčić, Edin** *Nastanak bosanske srednjovjekovne države*, 6, 2009, 9–23, UDK:
94(497.6)“014/14“
- Nakaš, Lejla** *Zapadnoštokavski pisani idiom u srednjem vijeku*, 5, 2008, 199–212,
UDK: 811.163.4'28“04/14; 811.163.43'28“04/14
- Nakaš, Lejla** *Zapadna ćirilica i bosančica*, 6, 2009, 99–111, UDK: 003.349;
930.2:003.072
- Nikolić, Marijana Muhamed Šator** (2004). *Bosanski/hrvatski/srpski jezik u BiH do 1914. Mostar: Univerzitet „Džemal Bijedić“, Fakultet humanističkih nauka*, 4, 2005, 191–193, UDK: 811.163.41/.43(497.6)(091)
- Nikolić, Marijana** *O jeziku bošnjačke uspavanke / (osvrt na upotrebu imenica subjektivne ocjene)*, 5, 2008, 173–182, UDK: 821.163.41/.43(497.6).09-1:398;
811.163.43'38
- Nikolić, Marijana** *Detrakcija kao stilistički postupak Selimovićeve rečenice*, 7, 2010,
41–45, UDK: 811.163.43'38; 821.163.41/.43(497.6).09 Selimović M.
- Petrović, Marica** *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika i njezin odjek u Bosni i Hercegovini*, 4, 2005, 177–186, UDK: 811.163.42'272(497.6)
- Petrović, Marica** *Jezik fra Rastislava (Rastka) Drljića*, 5, 2008, 149–164, UDK:
811.163.4(497.6); 27-789.32:929 Drljić R.; 930.85(497.6)
- Petrović, Marica** *Na tragubosanske franjevačke tradicije / Tuzlanski pisac latinist Blaž Josić*, 6, 2009, 55–63, UDK: 821.124(497.6).09:929 Josić B.; 27-789.32:
930.85(497.6)
- Petrović, Marica** *Ograničenost interkulture interpretacije romana Derviš i smrt, Meše Selimovića*, 7, 2010, 27–33, UDK: 821.163.41/43(497.6).09-31 Selimović M.
- Selimović, Sead** *Aneksija Bosne i Hercegovine*, 5, 2005, 11–14, UDK: 94(497.6)
“1908“; 341.223.2(439.5):327(4)“1908“

- Šator, Edim** *Muhamed Šator: Bosanski/hrvatski/srpski jezik u BiH do 1914. / Univerzitet Džemal Bijedić, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 2004, 5, 2008, 183–186, UDK: 811.163.4(497.6)“.../1914“; 811.163.43'26“.../1914“; 811.163.42'26“.../1914“; 811.163.41'26“.../1914“26*
- Šator, Muhamed** *Početak intenzivnijeg rada na normiranju jezika u Bosni i Hercegovini, 4, 2005, 9–23, UDK: 811.163.43'26(091); 811.163.43'272(091)*
- Šator, Muhamed** *Jezička politika u vrijeme Austro-ugarske, 5, 2008, 103–131, UDK: 811.163.41/.43'272“1878/1918“; 811.163.43'26(091)*
- Tucaković Šemso** *Štampa (tisak) u BiH za vrijeme Austro-Ugarske, 5, 2008, 73–84, UDK: 070(497.6)“1878/1918“*
- Turbić-Hadžagić, Amira** *Tragom paleografskih osobitosti bosansko-humskih povelja 12. i 13. stoljeća*, 4, 2005, 73–105, UDK 930.27:091(497.6)“11/12“; 091:003.349(497.6)“11/12“¹*
- Turbić-Hadžagić Amira** *Bosanski književni jezik / (prvi razvojni period od 9. do 15. stoljeća)*, 4, 2005, 137–160, UDK: 811.163.43(091“8/14“; 091(497.6)“8/14“*
- Turbić-Hadžagić Amira** *Paleografske osobitosti Povelje Kulina bana, 6, 2009, 25–35, UDK 930.27:091(497.6)“11“; 091(497.6)“11“:003.072*
- Turbić-Hadžagić, Amira** *Razvoj poluglasa u nekim bosanskohumskim poveljama, 7, 2010, 117–124, UDK: 81'342.21:930.2:003.349(497.6)*

¹ Zvezdicom u naslovima radova autorica upućuje na tekst u fusnoti: „V. u magistarskome radu Amire Turbić-Hadžagić *Fonetske i paleografske osobitosti bosansko-humskih povelja (1189–1461)*...“ i daje podatke o odbrani rada.

PRIKAZI, OCJENE, OSVRTI

Mirsad Kunić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

O ZBIRCI
MUSLIMANSKE NARODNE PJESME
MUHAREMA KURTAGIĆA

Da je bosanskohercegovačka, posebno bošnjačka, usmena književnost još uvijek neistražena pokazuje i velika zbirka *Muslimanskih narodnih pjesama* Muharema Kurtagića, koja se čuva u arhivskom odjelu Matice hrvatske u Zagrebu. Poznato je već odranije da ni najveća zbirka južnoslavenske usmene književnosti Parryeva zbirka (The Milman Parry Collection of Oral Literature), koja se čuva na Harvardu, a sačinjena na prostorima Kraljevine Jugoslavije i sjeverne Albanije u vremenskom rasponu od 1933. pa sve do kraja šezdesetih godina XX stoljeća, nije ni približno dovoljno istražena. A da ne spominjem veliku zbirku Friedricha Kraussa sa oko 190 000 stihova, nastalu na tlu Bosne i Hercegovine, Crne Gore i južne Srbije, a pohranjenu na UCLA univerzitetu u Los Angelesu. Po beogradskim, zagrebačkim i bečkim arhivima nalazi se čitav niz drugih manjih, ali ne i manje važnih, zbirki koje uporno čekaju da ih dotakne brižna ruka istraživača. Čak se ni za dostupne zbirke (Hörmannova, Marjanovićeve i druge) ne može reći da su dovoljno istražene, prije svega sa književnokritičkog aspekta, sve dok ne dobijemo odgovarajuće kataloge, različite indekse, pa i posebne leksikone usmene književnosti.

Dakle, u arhivima Matice hrvatske nalazi se velika zbirka bošnjačke usmene poezije sakupljača Muharema Kurtagića pod naslovom *Muslimanske narodne pjesme*, kataloški zavedena pod rednim brojem 197. Čine je šest rukom pisanih knjiga od po 500 stranica sa približno 50 000 stihova, premda Kurtagić na jednom mjestu navodi da je imao pripremljenih još šest knjiga, četiri junačkih i dvije ženskih pjesama, ali

su bile uništene u vihoru Drugog svjetskog rata¹. Zbirka je nastajala u rasponu od 1908, kada je Muharem imao samo 12 godina, pa sve do 1937. godine.

O sakupljaču Muharemu Kurtagiću²

Muharem Kurtagić rođen je 20. juna 1896. godine u Kulen-Vakufu, od oca Muhameda i majke Ajiše, rođene Hodžić, iz Bjelaja kod Bosanskog Petrovca. Završio je osnovnu školu i opančarski zanat. Dva puta je za vrijeme Prvog svjetskog rata uspijevao izbjeći mobilizaciju, u novembru 1914. i u aprilu 1915. godine, da bi na zauzimanje oca uspio dobiti posao u Steinbesovoj firmi na gradnji pruge za vojne potrebe na relaciji Mlinište – Jajce. Međutim, po dolasku u Šipovo 16. aprila 1915. godine („u 7 sati naveče“!), odmah biva postavljen za magacinera i schintenkontrolora na pruzi Šipovo – Pliva. Sljedećih godinu dana dobija deset mobilizacijskih poziva, ali svaki put biva pošteđen fronta na intervenciju svojih poslodavaca („Thetera i Steinbesova zeta Garbarog“). Slijede, jedan za drugim, premještaji iz Šipova u Plivu, iz Plive u Sneticu, te iz Snetice u Prijedor, na gradnju pruge Prijedor – Ljubija, u svojstvu schintenkontrolora. Još dok je bio u Snetici 8. maja u posjetu mu je došao otac, kojega će tada posljednji put vidjeti, jer će naredne godine, u februaru, otac preminuti. Na poslovima gradnje pruge radilo je 4 hiljade zarobljenih Italijana, pa pošto nije znao italijanski jezik ubrzo je premješten u Prijedor, kao kondukter na željeznici. Zauzimanjem šefa stanice Franje Medaka položio je ispit za mašinovođu i dobio mogućnost za novo zaposlenje. I dalje je uspješno izbjegavao mobilizaciju na front („svaki sam put zaklonjen ratne klaonice“). Jedno vrijeme (od 6. maja 1917. do 3. maja 1919. godine) kod njega u Prijedoru boravi majka sa njegovim 6 godina starim bratom. Završetak Prvog svjetskog rata dočekuje kao mašinovođa na željezničkoj stanici u Prijedoru, da bi 3. septembra 1919. napustio službu i prešao u Državnu željeznicu u Zemun. I ovaj posao Muharem napušta, 2. januara 1920. vraća se kući u Kulen-Vakuf i počinje raditi kao opančar.

Majka ga, kako bi ga zadržala kod kuće, nagovara na ženidbu sa Hankom Topčić, vjenčanje je obavljeno 1. februara 1920. Dobili su prvo sina Esada, koji je poslije 8 mjeseci

¹ *Slučajno su mi ostale ove knjige, da ih banditi i plačkaši ne unište pošto su mi 6 knjiga, četiri junačkih i dvije ženskih sa ostalom arhivom i bibliotekom uništili.* - pismo Muharema Kurtagića upućeno Matici hrvatskoj 20. X 1943. Inače se uz samu zbirku čuva i pet pisama, tri koja je Muharem Kurtagić, u ratnim danima 1943. godine, poslao Matici hrvatskoj i dva pisma-odgovora Matice hrvatske Muharemu Kurtagiću iste godine. O ovim pismima ću nešto kasnije.

² Biografija sakupljača kompletirana je na osnovu Kurtagićeve rukom pisane biografije pod naslovom *Moj život*, dopisane na kraju IV knjige, u kojoj se nalaze muške pjesme, i na osnovu teksta iz novina u kome se govori o Kurtagiću.

i 12 dana umro od upale pluća i mozga, a zatim i kćerku Zuhru. Zapali su u finansijske probleme i, poslije rasprodaje dijela imanja, Muharem se vraća u državnu službu. Početkom avgusta 1924. godine dobija posao u Drvaru kao računovođa, a u oktobru prelazi u Jajce da radi kao mašinovođa. Preselio je ženu s djetetom kod sebe 2. maja 1925. a u avgustu 1927. rađa im se muško dijete, kome se nadjenuli ime Zuhdija. Zbog izvjesnih neslaganja na poslu i nemilosti u koju je zapao od strane JMO (Jugoslovenska muslimanska organizacija), ostaje bez posla i pada u veliku krizu. Kada je uvidio da više ne može naći uposlenje odlučuje se na put za Beograd, gdje se obraća za pomoć ujaku dr. Mehmedu Hodžiću, šefu hirurškog odjeljenja na Trećoj državnoj bolnici. Ujak mu daje obilatu novčanu pomoć i pokušava naći stalno zaposlenje, ali Muharem odbija nekoliko ponuda. Da bi preživio mora da radi više poslova, dok nije naišao na narodnog poslanika Pozderca, koji mu vrlo brzo (9. septembra 1928. godine) nalazi posao mašinovođe u rudniku Ljubija, kod Prijedora. Poslije šest mjeseci prelazi u Baltnie-Bare (?) i tu ostaje da radi sve do trenutka kada je pisao ovaj svoj životopis, a to je 20. februar 1935. U tom periodu rađa im se i umire dvoje ženske djece i jedno muško dijete, „koje i danas živi, kad ovo pišem 20. februara 35.“

Nemam podataka o tome koliko i do kada je živio Muharem Kurtagić. Posljednji dokument koji svjedoči njegovo prisustvo među živima je pismo upućeno Matici hrvatskoj 12. travnja/aprila 1944. Vrlo je vjerovatno da nije preživio burne godine rata ili ništa manje burne godine poslije Drugog svjetskog rata.

O Kurtagićevoj prepisci sa Maticom hrvatskom

Iz ukupno pet pisama, koliko se nalazi u građi koju posjedujem, može se vidjeti nekoliko stvari: 1) da je Muharem Kurtagić u burnim ratnim godinama Drugog svjetskog rata još uvijek bio živ; 2) da je, kao i većina stanovništva Bosne i Hercegovine toga doba, zapao u tešku materijalnu oskudicu i da je proživljavao pravu golgotu; 3) da je, upravo zbog toga, bio primoran moliti Maticu hrvatske da mu otkupi šest knjiga sabranih pjesama, kako bi mogao preživjeti; 4) da je od dvanaest knjiga, koliko kaže da je imao, uspio sačuvati samo šest; 5) da je, upravo u tom razdoblju (zima 1943/44), došlo do primopredaje Zbirke i 6) da su se predstavnici Matice sasvim pozitivno izjasnili o vrijednosti sakupljenih pjesama.

Prvo Kurtagićevo pismo od 18. ožujka 1943. godine nije proizvelo nikakvu reakciju niti odgovor od strane Matice hrvatske. Preklinjućim tonom („molim kao i svaki smrtnik što svemogućeg moli, za produljenje života“) Muharem obavještava predstavnike Matice hrvatske da je nastupio težak period za njegovu porodicu,³ da je od

³ *Od 6. rujna 1942. godine već treći put se nalazim kao izbjeglica prvi put iz Kulen Vakufa, a zadnja dva puta iz Ljubije rudnika sa pet članova obitelji. Ovaj smo put izašli samo što je tko imao na sebi od odjeće i već je šesti mjesec nastupio, da se takav život provodi.*
- Kurtagićevo pismo broj 1 od 18. ožujka 1943. dio dostupne građe.

septembra 1942. godine stalno u izbjeglištvu, da je dva puta već dolazio u Zagreb da moli za obećanu isplatu. Pošto na jednom mjestu kaže da mu je ovo već peto pismo, moram priznati da ne znam kakva je sudbina prethodna četiri pisma. Drugo pismo⁴ iz moje građe nudi više informacija: od datuma slanja i prijema,⁵ pa do čitavog niza korisnih podataka o samoj zbirci. Tekst pisma je intoniran na potpuno suprotan način, kao da ne postoji prethodni pismo, puno očaja i preklinjanja, kao da je ovo prvo ili jedno od prvih obraćanja Kurtagića Matici hrvatskoj. U njemu Muharem Kurtagić obavještava predstavnike Matice hrvatske da šalje popis narodnih junačkih i ženskih pjesama sa pitanjem da li žele otkupiti zbirku. Zatim piše o svojim nevoljama u ratu, o tome kako je uspio sačuvati tek šest od sakupljenih dvanaest knjiga, kako je štamparskom mašinom prekucao sve pjesme iz tri knjige junačkih i dvije ženskih, a da se ženske pjesme iz šeste knjige upravo prekucavaju, o tome kako su zbirku pozitivno ocijenili Antun Šimčik i Alija Nametak, kako su o njemu i njegovom sakupljačkom radu već pisali Husein Šehić u *Narodnoj uzdanici* i Ivan K. Ostojić u *Obzoru*,⁶ kako je nekolicinu zapisanih pjesama objavio u časopisima *Gajret*, *Biser*, *Napredak*, *Novi Behar* i *Narodna uzdanica*.

Zanimljiva je jedna Kurtagićeva opaska u kojoj za sebe kaže da je čovjek sa četiri razreda osnovne škole, „a može biti da imam nešto više školske naobrazbe, da ne bi bilo ni ovih pjesama“. Ova tvrdnja o suprotstavljenosti usmene tradicije i pismenosti jedna je od važnijih spoznaja savremenih istraživača usmene tradicije, ona je, posebno, bila važna za američke istraživače Milmana Parrya i Alberta B. Lorda prilikom rada na sakupljanju i proučavanju naše tradicije upravo tih godina. Ovdje se, zapravo, radi o tezi da je autentična usmena tradicija jedino bila moguća u uslovima odsustva pisma i pisane komunikacije i da je, upravo, pojava pisma i ekspanzija pisane komunikacije dovela do nestanka usmene tradicije. Kao odgovor na prethodno Kurtagićevo uslijedilo je pismo iz Matice hrvatske sa datumom slanja 28. IX 1943. U njemu se iznosi uvjerenje da će upravni organi Matice pozitivno odgovoriti na Kurtagićev prijedlog (prijelom) otkupa zbirke. Zbirka se ocjenjuje pozitivno i dobrodošlo, unatoč činjenici da je Matica u prethodnim de-

⁴ Sva pisma su prekućana mašinom, izuzev drugog matičnog pisma od 12. 3. 1943., koje je do mene došlo u rukopisu.

⁵ U Lijevom gornjem uglu pečat sa datumom prijema pisma: 20. IX 1943, broj 325, u desnom gornjem uglu je rukom napisan datum 29. X 1943., a ispod mašinom otkucan podatak: Ljubija dne 15. IX 43. Još je rukom dopisano „48000-50000 stihova“. Treći datum koji se nalazi na ovom pismu, vjerovatno predstavlja datum ponovnog čitanja pisma od strane neke odgovorne osobe ili, eventualno, datum prispjeća zbirke.

⁶ Ovaj tekst Ivana K. Ostojića iz *Obzora* dio je dostupne građe i o njemu će biti riječi kasnije.

setljećima radila na sakupljanju junačkih i ženskih muslimanskih pjesama, njena važnost je i u broju pjesama i zapisanih stihova („ima blizu 50000 stihova“). Stoga se, zbog stalne promjene vrijednosti novca, insistira na što skorijem slanju svih knjiga. U završnoj napomeni ukratko se pred sakupljača iznose osnovni metodološki zahtjevi:

Molimo Vas, da pjesme sredite točno onako, kako ste ih čuli. Mnogi su izdavači učinili temeljnu pogriješku, što su ikavske pjesme sami pretvarali u ijekavske. Bile one ikavske, ili ijekavske, ili miešano, njihova je kulturno-historijska vrijednost u točnoj reprodukciji tekstova, kako su ih pjevači ili recitatori govorili.

Naredno Matičino pismo od 23. 3. 1944. nastalo je kao reakcija na prispijeće Kurtagićeve zbirke, koju čine šest rukom pisanih knjiga, sa 30 junačkih pjesama od 28137 stihova i 455 ženskih pjesama od 21315 stihova. Predstavnicima Matice hrvatske obavještavaju Muharema Kurtagića da je njegova zbirka konačno pohranjena, da je njena vrijednost u pjesmama „koje nadmašuju neke dosad poznate inačice“. Prihvaćena je njegova cijena otkupa te mu se, uz ranije isplaćenih 30000 kuna, obećava isplatiti dodatnih 90000, čime će cjelokupna zbirka prijeći u vlasništvo Matice. Od Kurtagića se, na kraju, traži da dostavi što više biografskih podataka o pjevačima i kazivačicama, „gdje su živjeli, od koga su čuli, kako su kazivali pjesme (brzina i sl.)“, makar i po sjećanju. Ovo je još jedan metodološki zahtjev prema sakupljaču, ali, koliko je meni poznato, Muharem Kurtagić, izuzev osnovnih podataka ispod svake pjesme od koga, kada i gdje je zapisao pjesmu, nikada nije dostavio tražene informacije. Posljednje Kurtagićevo pismo od 14. travnja 1944, zapravo, ima formu ugovora sa Maticom hrvatskom oko otkupa i primopredaje zbirke. Ovih pet pisama vjerovatno su samo dio obimnije prepiske između sakupljača usmene narodne poezije Muharema Kurtagića i Matice hrvatske. Ni iz jednog Matičinog pisma ne može se otkriti ko je, u stvari, u ime Matice, pisao pisma Muharemu Kurtagiću. Dio građe koji se odnosi na prepisku, premda nije kompletan, važan je zbog toga što nam nudi niz dragocjenih informacija o samom sakupljaču, o vremenima i uvjetima u kojima je sakupljao, o načinu na koji je sakupljao, kao i o samom sadržaju zbirke. Iz prepiske se, takođe, vidi da je Muharem Kurtagić, zapravo, skupio duplo veći broj pjesama od pohranjenih u arhivima Matice hrvatske. Pretpostavljam da je izgubljeni/uništen dio bio istog obima, vjerovatno i iste vrijednosti, ali bi zbirka od oko 100 000 stihova utoliko bila važnija i vrednija od ove, koja je duplo manja. Međutim, ni ova od pedesetak hiljada stihova, odnosno, 30 junačkih i 455 ženskih pjesama, ne zavređuje da bude ignorisana.

O dva teksta koji govore o zbirci i sakupljaču⁷

Prvi tekst je, po svemu sudeći, objavljen 1940. godine, jer se već u prvoj rečenici kaže da se radi o četrdesetčetverogodišnjem sakupljaču, a odranije je poznato da je Kurtagić rođen 1896. godine. Tekst je više informativnog karaktera nego kritičarskog, vjerovatno je nastao kao rezultat razgovora autora teksta i sakupljača pjesama, jer se navode mnogi detalji iz sakupljačeva života. Autor teksta vjerovatno malo pretjeruje kada kaže da se radi o zbirci od 12 knjiga i preko 120 000 stihova. Kurtagić je svoj sakupljački rad započeo još kao dvanaestogodišnjak, nakon završene tadašnje osnovne škole, kada je prve pjesme zapisao od svoje majke, nastavio od bližih i daljih rođaka, da bi se nakon toga oslobodio i fokusirao na sve one koji su znali pjevati ili kazivati pjesme.

U početku g. Kurtagić je ovaj posao obavljao bez mnogo poznavanja stvari, beležeći svaku pesmu od reda, ali kasnije, kada je pročitao sve zbirke narodnih umotvorina, on je beležio samo pesme koje do tada nisu bile zapisane. (Isječak iz novina, dio dostupne građe)

U svome dugogodišnjem radu nailazio je na brojne probleme: od onih čisto materijalne prirode (troškovi putovanja i plaćanja pojedinih kazivača), pa do problema tipičnih za patrijarhalnu sredinu toga vremena – nemogućnosti da kao muškarac zapisuje pjesme od nepoznatih žena. Ovaj drugi problem vremenom je počeo rješavati tako što je svoju suprugu uveo u posao zapisivanja, tako da je ona dolazila do onih kazivačica do kojih sam nije mogao doći.

Drugi tekst je dostupan u tipkanoj formi, nešto više od tri strane tipkanog teksta, naslovljen kratko *Sevdah*, uz rukom dopisan podatak da je predan Matici 1. XII 1943. godine. Premda Kurtagić u jednom pismu spominje tekst Ivana K. Ostojića objavljen u *Obzoru*, u podlistku *Sevdah* broj 189, od 16. oktobra 1940. godine, nisam u mogućnosti da tvrdim da se radi o istom tekstu. Rad je najvjerovatnije naručen od strane Matice da bude stručni prikaz rukopisne zbirke Muharema Kurtagića,⁸ ali se, zapravo, bavi samo ženskim pjesmama iz I i VI knjige. Po naslovu rada moglo bi se zaključiti da se Ostojić fokusirao samo na sevdalinke, ali se iz sadržaja vidi da se autor bavi i dužim ženskim pjesmama, poznatijim danas kao balade. Zapravo se radi o pogrešnoj upotrebi pojma sevdah – Ostojić podliježe

⁷ Jedan je makazama isječen tekst iz novina, bez sačuvanog ili zapisanog naslova novina, bez godine objavljivanja, sa inicijalima M. Š. u potpisu, a drugi je sačuvan u tipkanoj formi i potpisan imenom Ivana K. Ostojića.

⁸ *Držim da je gornji natpis zgodan i prikladan za slijedeći prikaz jedne neštampane zbirke ženskih muslimanskih narodnih pjesama, koja je, većinom po bosanskoj krajini, a dobrim dijelom po naputcima našeg izvrsnog folkloriste Antona Šimčika, zabilježio vrijedni sabirač Muharem Kurtagić.* – Ivan K. Ostojić, *Sevdah*, dio građe o Muharemu Kurtagiću.

jednom stereotipu da se sve ženske pjesme, koje ne pjevaju o junaštvima, mogu podvesti pod sevdalinke:

Jedna osobita karakteristika je ta, da se u pjesmama, sigurno mnogo više nego u životu i stvarnosti, ljubav dovodi u savez sa jedom i sa smrću. Kod našeg se naroda uopće kaže: Ljubav nije šala, već je bolest prava, ali muslimanska djevojka, prema krasnoj pjesmi, koju je zabilježio Fra Grga Martić, mnogo se jače i bolnije u tom pogledu izražava: „Ne čin' jada, lijepa djevojko – Ne čin' jada, ne veži sevdaha – Od sevdaha goreg jada nema – Ni žalosti od ašikovanja“. (Ostojić, dio građe o Kurtagiću)

Ivan Ostojić, očigledno, ne uočava razliku između ženskih kraćih pjesama, koje pjevaju o ljubavnim jadima, o sevdahu, o čemu pjevaju sevdalinke, i ženskih dužih pjesama, koje pjevaju o različitim vrstama sukoba sa tragičnim ishodom, o čemu pjevaju balade. Možda to u njegovo vrijeme nije bio slučaj, ali danas je barem jasno da sevdalinka kada pjeva o ljubavnim jadima onda ona pjeva o životu, i to ljepšoj strani života, a smrt postaje temom drugih pjesama, kao što su balade. Sevdalinka, kao izuzetno kratka lirska forma, slavi život u najljepšem, ali ponekad i bolnom, izdanju, a balada, generalno slavi smrt – to je ta osnovna razlika koju današnji poznavalac bošnjačke usmene tradicije jednostavno mora znati. Iz ove Ostojićeve pogreške proizilazi to da jedan dio njegovog rada počiva na pogrešnim premisama, premda se te premise elaboriraju na baladama iz zbirke.

Drugi dio rada bavi se još jednom vrstom dužih ženskih pjesama, ovaj put bez tragičnog ishoda, a to su romanse, koje, takođe, Ostojić podvodi pod sevdah. Njih od balada odvaja izražena namjera da se sukob, koji je gotovo istovjetan kao u baladi, prevlada, tako da, na kraju, život nastavlja da traje, gotovo trijumfuje, a smrt biva pobijedena. Povremeno se autor dotakne i pravih sevdahlijskih tema i pjesama, ali su one u manjini spram balada i romansi. U cjelini gledano, rad je nastao kao posljedica (prijelom) svojevrstne fascinacije, jakog doživljaja pojedinih opjevanih – egzotičnih! – tema, te je poprimio oblik skladno iskazanog niza impresija o pojedinim pjesmama. Da se radi o *fascinaciji egzotičnim* pokazuje autorov interes da ambijent, kulturu i tradiciju iz kojih dolaze ove pjesme, dakle, ambijent, kulturu i tradiciju Bošnjaka, predstavi kao daleki nepoznati prostor koji treba približiti i upoznati.

ZAHVALA OSNIVAČU I PRVOM UREDNIKU ČASOPISA BOSANSKI JEZIK

Osnivač je i prvi urednik časopisa *Bosanski jezik* prof. dr. Ahmet Kasumović. Redakcija srdačno zahvaljuje profesoru Kasumoviću na tome što je uspio da u vrlo teškom vremenu za našu zemlju pokrene i održi časopis *Bosanski jezik*, koji je u vrijeme kad je pokrenut bio jedini časopis te vrste u Bosni i Hercegovini i mjesto gdje su mnogi poznati stručnjaci iz zemlje i inozemstva, ali i mladi istraživači, mogli objavljivati svoje radove o bosanskom jeziku i doprinositi njegovoj afirmaciji. Tim povodom našim čitaocima predstavljamo podatke iz biografije i stvaralačkog opusa profesora Kasumovića, za koje smo zahvalni profesoru i administrativnoj službi Filozofskog fakulteta u Tuzli.

Profesor Ahmet Kasumović danas živi u Tuzli i valorizira jezičku baštinu Bosne i Hercegovine.

Prof. dr. Ahmet Kasumović rođen je 25. 11. 1948. godine u Tuzli. Doktorat iz oblasti slavenske lingvistike odbranio je 1986. godine na Sveučilištu u Zagrebu. Bio je redovni profesor na Univerzitetu u Tuzli, šef Odsjeka za bosanski jezik i književnost, prodekan i dekan Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli te dekan Akademije dramskih umjetnosti Univerziteta u Tuzli. Jedno vrijeme bio je profesor na Pedagoškoj akademiji u Banjoj Luci i Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Više puta je bio profesor na postdiplomskim studijima Univerziteta u Tuzli i Sarajevu i rukovodilac postdiplomskih studija na Akademiji dramskih umjetnosti i Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli. Četiri puta je u različitim konkursnim postupcima, različitim univerzitetima i komisijama (Zagreb, Banja Luka, Tuzla, Sarajevo) izabran u zvanje redovnog profesora.

Osim toga, bio je i profesor Gimnazije u Tuzli, direktor Radio Tuzle, direktor Narodnog pozorišta u Tuzli, direktor Tuzlanske televizije, osnivač i glavni i odgovorni urednik časopisa *Bosanski jezik*, glavni i odgovorni urednik časopisa *Human*, glavni

i odgovorni urednik *Zbornika radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli*. Profesor Ahmet Kasumović sudjelovao je u osnivanju Filozofskog fakulteta u Tuzli, bio predsjednik Udruženja humanista Tuzlansko-podrinjskog kantona, predsjednik Biciklističke asocijacije Bosne i Hercegovine i predsjednik Udruženja nastavnika bosanskoga jezika BiH. U vremenu od 1994. do 1998. godine radi stručnih aktivnosti boravio je u Španiji, Austriji, Švedskoj, Hrvatskoj i Americi.

Odlukom Naučno-nastavnog vijeća Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli od 18. 10. 2001. godine predložen je za člana Akademije nauka i umjetnosti BiH. Član je Centra za leksikologiju i leksikografiju Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine od 17. 4. 2009. godine.

Profesor Ahmet Kasumović do sada je objavio knjige:

Jezik i folklor, Tuzla, 1990.

Muhamed Hevai Uskufi, Tuzla, 1990. (koautorstvo s I. Smailovićem i M. Hukovićem)

Jezik u vremenu, Banja Luka 1991.

Toponimi, etnici i ktetici, Tuzla, 1991.

Šta Bošnjak misli kad kaže, Tuzla, 1991.

Od jezika ka jeziku, Sarajevo–Zagreb, 1992.

Artizam bosanskoga jezika, Tuzla, 1992.

Zašto jezik bosanski, Tuzla, 1995.

Enciklopedijski rječnik odbrane, Tuzla, 1996. (koautorstvo s Ć. Huseinbašićem)

Leksikon bosanskoga jezika, Tuzla, 1997. (koautorstvo s R. Butkovićem)

Pisanje islamskih termina u bosanskom jeziku, Tuzla, 1998. (koautorstvo s R. Bulićem)

Znati pisati, Tuzla, 1999.

Enciklopedijski rječnik književnosti za djecu, Tuzla, 2000.

Bošnjačke narodne pjesme, Tuzla, 2000.

Naučiti čitati i pisati, Tuzla, 2002. (koautorstvo s I. Osmićem)

Rječnik za gluhe, Tuzla, 2002. (koautorstvo s H. Hasanbegovićem)

Dur, starobosanski tekstovi, 2005.

Ilmihal za slijepe, Sarajevo 2005. (koautorstvo s H. Hasanbegovićem)

Ilmihal za gluhe, Tuzla 2006. (koautorstvo s H. Hasanbegovićem)

Govor bosanskoga jezika, Tuzla, 2007.

Prezentacije sadržaja bosanskoga jezika u sistemima nastave, Tuzla, 2010. (koautorstvo s H. Musićem)

Osim knjiga, profesor Kasumović je objavio preko pedeset naučnih i više stručnih radova te je s referatima i saopćenjima iz struke sudjelovao na brojnim naučnim skupovima u zemlji i inozemstvu. Citiran je u brojnim naučnim i stručnim radovima.

Bio je i rukovodilac urađenih projekata:

1. M. Hevai Uskufi, SIZ za sport, nauku i obrazovanje, Tuzla, 1990. godine
2. Toponimi, etnici i ktetici Tuzle i okoline, SIZ za kulturu, Tuzla, 1991. godine
3. Bosanskohercegovačka vojna terminologija, SDA, Tuzla, 1996. godine
4. ACHUS (jezičko-edukativni softver za gluhe), međunarodni naučni pronalazak, CIT, Univerzitet u Tuzli, Tuzla, 2002. godine
5. Jezičke promjene i multikulturalna komunikacija u Bosni i Hercegovini; Forum "Bosnae", Sarajevo, 2003. godine
6. Ilmihal za slijepe, Sarajevo, 2005. godine
7. Ilmihal za gluhe, Tuzla, 2006. godine

Redakcija

UPUTE ZA AUTORE

Časopis *Bosanski jezik* izlazi od 1997. godine a izdaje ga Odsjek za bosanski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Časopis je indeksiran u EBSCO bazama podataka. U časopisu se objavljuju radovi iz bosnistike, slavistike, opće i kontrastivne lingvistike te iz drugih srodnih oblasti. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje je časopis uključen. Časopis je besplatan.

Radove treba slati e-mailom na: **bosanski.jezik@yahoo.com**. Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: naslov i podnaslov, ime(na) autora, ustanova, adresa ustanove i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;

1. stranica: naslov, podnaslov, sažetak i ključne riječi na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta, sažetak i ključne riječi na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta, sažetak i ključne riječi na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (*Times New Roman*)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (*Times New Roman*)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (*Times New Roman*)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Sve primjere u radu treba pisati kurzivom.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom. Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura.

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen.

Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;

- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćena ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo.

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York.

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo.

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Mønnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo.

GUIDELINES FOR AUTHORS

Bosanski jezik has been published since 1997. by Bosnian Language and Literature Department of Philosophy Faculty, Tuzla University. It publishes papers in Bosnian studies, general linguistics, contrastive linguistics and other related areas. Papers can have up to 30.000 characters without spaces. Only the papers with two positive reviews which have not been published elsewhere will be accepted. The papers are categorized. The journal cannot afford to pay the fees to the authors. Therefore, by sending the paper to this journal, the authors waive their right to any compensation, and at the same time they give their consent to publish the abstract or the whole paper on the web-site of the journal and in databases in which the journal is registered. The journal is distributed for free.

E-mail the paper to: **bosanski.jezik@yahoo.com**. Submit the manuscript in standard A4 format (Times New Roman 12, spacing 1,5). Use footnotes rather than endnotes. The manuscript is to be organized as follows:

page 0: title, subtitle name(s) of the author(s), affiliation, address of the institution, author's e-mail address, and for authors without affiliation only the home address and the e-mail;

page 1: title, subtitle, abstract and key words in the language in which the paper is written;

page 2 and on: body of the text.

If the text is written in the Bosnian language, add the title, the abstract and key words in English at the end. If the text is written in English, add the title, the abstract and key words in Bosnian at the end.

References begin on this page.

Any special matter (i.e. drawings, tables, figures) that could not be integrated into the text should be added at the end.

If you use numbering in the text, avoid using more than three levels. All sections in the text should be numbered with Arabic numerals (1. / 1.1. / 1.1.1.); use different font types for section titles at the different levels:

1. Bold (Times New Roman)

1.1. Number in bold but title in bold italic (Times New Roman)

1.1.2. Number in roman but title in italic (Times New Roman)

Section titles should be preceded by two blank lines and followed by one blank line.

Use italics for all cited linguistic forms and examples in the text.

Write the citation in parentheses consisting of the author's surname, the year of publication, and, where relevant, the page number after a colon and a space, for example, (Matthews 1982: 23). If the page number is irrelevant, write only the author's surname and the year of publication (Matthews 1982).

Write short quotations between quotation marks; longer quotes form a separate paragraph – separated from the preceding text with a blank space. They are indented, without quotation marks, written in italics, font size 10.

When giving the examples which normally do not fit in the sentence, mark them with Arabic numerals in brackets and separate them from the main body of the text by leaving spaces before and after. Use lowercase letters to group sets of related items, for example (1), (1a), (1b), (1c) etc.

At the end of the manuscript, beginning on a separate page, write the heading **References**, and provide a full bibliography below.

Arrange the entries alphabetically by surnames of authors, with each entry as a separate hanging indented paragraph. Entries should not be separated by blank lines. List multiple works by the same author in ascending chronological order (oldest first, newest last). Use suffixed letters a, b, c, etc. to distinguish more than one item published by a single author in the same year, for example 2010a, 2010b, 2010c etc.

If more than one article is cited from one book, list the book as a separate entry under the editor's name, with crossreferences to the book in the entries for each article.

Write full names of the authors in the entries.

Each entry should contain the following elements, in the order and punctuation given:

- surname of the first author, name, names and surnames of other authors (separated by a comma from other names and surnames);
- year of publication in parentheses, followed by a comma;
- title and subtitle of the manuscript, separated by a colon;
- for articles in journals, write the name of the journal, year and number, followed by a comma and the page numbers of the first and the last page of the article;

- for articles in books, write the surname and the name of the editor, followed by a comma and the abbreviation ed., and then the title of the book, followed by a comma and the page numbers of the first and the last page of the article;
- for books and monographs, where necessary, write the series, the volume and the issue number (where necessary), the publisher and the place of publishing;
- if a publication has two or more publishers, separate their names by a semi-colon;
- write book titles and journal names in italics;
- use quotation marks for titles of articles from journals or conference proceedings.

Examples:

- Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo.
- O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York.
- Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo.
- Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.
- Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Mønnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo.

UDK

Edna Klimentić

Štampa / Printed by

PrintCom Tuzla

Svi primjerci su besplatni.

Ovaj broj štampan je uz finansijsku pomoć Federalnog ministarstva za obrazovanje i nauku.

ISSN 1512-5696

